

FOREWORD.

Krishnakarnamrita is one of the most charming Poems in the Sanskrit language describing in exquisite stanzas the ravishing beauties and graces of the physical form of Him who, among the Hindus, is the favourite beau-ideal of men, as well as of women, the ideal of children as well as of grown-up men, and whom the writer of the Bhagavata was not content to call merely an incarnation but says—एते चाशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् । “The other incarnations were but parts of the Lord. He, Krishna, was the Lord Himself.” No wonder he did so when we look at the manysidedness of his character. But Līlasuka, the author of this enchanting Poem, has nothing to do with Krishna, the Preacher of the Gita, the embodiment of that Song Celestial, or the great example of non-attachment. He cares not for Krishna the King or for Krishna the Lord of creation. He takes up as his hero the simple Krishna, the Krishna who played with the Gopis, the Krishna whose marvellous play at Brindavana none can understand unless he has become perfectly chaste and pure, unless he has

become mad with and drunk deep of the cup of love.

As Swami Vivekananda exclaims in his inimitable style—"Who can understand the throes of the love of the Gopis—the very ideal of love, the love that wants nothing, the love that does not care even for heaven, the love that does not care for anything in this world or the world to come?" The Gopis simply pray to be born again and again provided they have love for Him always and that for love's sake. What a grand ideal of selfless love and what marvellous significance attaches to it. So long as there is selfishness and impurity in the heart so long is it impossible to love God or to comprehend the mad throes of the Gopis' love. We must first forget our love for gold and name and fame and for this little world of ours. It is only then that we can appreciate the love of the Gopis, recorded in noble and immortal language by the eternally pure Suka Deva. Even in the Gita the disciple is taught slowly to walk towards the goal but here, to quote again Swami Vivekananda, "is the madness of enjoyment, the drunkenness of love, where disciples and teachers and teachings and books and all these things have become one, even the idea of fear and God and

heaven. Everything has been thrown away. What remains is the madness of love. The lover sees nothing in this world except that Krishna and Krishna alone, *when the face of every being becomes a Krishna, when his own face looks like Krishna, when his own soul has become tinged with Krishna colour.*" } That was the divine Krishna whom the poet Lilasuka has been privileged to realise in his vision and to portray so very graphically in this charming Poem. The author himself wonders by what grace of the Lord he was enabled to obtain a vision of His wonderful form—the form which he calls as मधुरिमस्वाराज्यम्, the heaven of sweetness, जगतामेकाभिरामाद्भुतम्, the one wonderful ideal beauty of the world and इत्यन्यस्तनतापवर्गम् the one who held in his hand the liberation for those who worshipped the Supreme. The form that is unapproachable even by the Vedas and the minds of great souls, that form appears for long before the eyes of this Poet Lilasuka.

नाशायि पश्यति कदाचन दर्शनेन
चित्तेन बोधनिपदा सुदृशा सहस्रम् ।
स त्वं चिरं नयनयोरनयोः पदव्यां
स्वामिन्कया नु कृपया मम संनिधत्से ॥

What wonder then that our Poet was enabled by this divine vision to sing in such rapturous and

stirring strains the bewitching form of the Sublime and the Beautiful which he beheld standing before his very eyes. That is the secret of the ineffable joy and sweetness experienced when reading this delightful gem of a Poem. One should read it to enjoy it. It never satiates.

We are very grateful to Brahmasri K. Sundarama Aiyar M. A. for his splendid introduction wherein he has beautifully developed the idea of the Sublime and the Beautiful conveyed by Madhusudana Sarasvati in his couplet quoted therein. In his own characteristic and convincing style he points out that Krishna being the Supreme Being Himself was the final desire and goal of the entire world and therefore also of the Gopis. We would commend to our readers a careful study of this thoughtful Introduction. We are greatly indebted to Pandit S. Subrahmanya Sastrigal of Tanjore who, with his keen zest for the spread of Sanskrit Literature, not only sent us the copy of both the text and this hitherto unpublished commentary but has also gone through the proofs and has otherwise rendered us invaluable help in the publication of this precious book.

T. K. B.

INTRODUCTION.

THE KRISHNA-KARNAMRITA is, as the name itself denotes, a book of living and passionate songs in praise of the beauties and glories of Sri Krishna's physical form and its limbs which fill the ear with the rapture of their melody. The Hindus have always delighted to fill their hearts and ears with the ineffable joy and sweetness of listening to the musician who can catch and convey to them the perfection of fervid emotion and passionate love which filled the soul of the poet who, becoming immersed in the fathomless depths and drunk with the delicious nectar of his faith in the Lord, poured forth these marvellous and stirring strains so as to enable those who came after him to realise, as he himself had done, the wondrous and bewitching charm of the Lord's perfect form and person. There is only one other Indian "Song of Songs,"—Jayadeva's Gita-Govinda, also devoted to Sri Krishna—which has equally won the heart and captured the imagination of every part of this land of Bharatavarsha and every section of its people. The Hindus have always claimed that their Vedic faith is so unique that they alone as a community

can truly appreciate its offers and profit by its values;—they hold that its methods of practice and the resulting inner spiritual experiences can carry their appeal only to those who, after having been unsatisfied and unenlightened rovers amidst many lands and communities, have, through the Lord's saving grace, gained the privilege of birth in this Holy Land of Bharatavarsha so that they might be enabled to end their weary round of pilgrimage and find its goal in the blessed feet of Sri Krishna and in his own world of Heaven. The purity and perfection of the Supreme Love which is the Lord's own Personality (*Sarupa*), comprehending within its sweep and embrace the entire universe of existence, was manifested here alone in human form, but also as the soul of all embodied souls in that universe. The Bhagavata-Purana states this latter fact as follows:—एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं, "These incarnations (previously mentioned) are either merely sparks (fractions) of the Supreme Being, or striking manifestations of his might and majesty; but Krishna is verily the Lord Himself." This is the most important and central fact to be remembered in connection with Sri Krishna. That He is the Supreme Lord and Creator is made clear not only in the Bhagavata which claims to be specially in-

tended to proclaim to the world the nature of his personality and the import of his incarnation on earth, but is also explained in the Bhagavad-Gita which purports to be a revelation by himself of his own nature and appearance and a proclamation of the leading principles of eternal truth and righteousness. He there explains not only his aim in his Incarnation on earth as "the protection of the good, the destruction of the doers of wickedness, and the establishment of Dharma" (IV. 7, 8), but also that his birth and deeds on earth are *divya* i.e. that they have not, like those of ordinary men, a material origin and significance, but are spiritual and divine (IV. 9). He further tells us in this same connection about those who truly comprehended and realised the divine quality of his person and deeds on earth, that "after leaving the body they would have no further birth, but reach Himself" (IV. 9). Vidura too, when asking Maitreya to narrate to him the story of Sri Krishna, speaks as follows (Bhagavata, Third Skandha, Chap. V. 15, 16):—"Narrate to us, even as the bee gathers honey from flowers, for our (everlasting) happiness, the story—the most excellent of all—of the life of this Hari of spotless glory, of Him who bestows the joy (of salvation) on all and who is the friend of all who are distressed in heart. Narrate to me

the deeds, surpassing all human capacity for achievement (कर्माप्यतिपूरुषाणि), which He—the Supreme Lord—performed, (He) who, having already invested himself with his supreme might for the purpose of creating, preserving and destroying the universe, has (now) made his incarnation on earth.” Furthermore, Sri Krishna says, in the Bhagavad-Gita (Chap. IX, 11), that “because he was working with what appeared a human form, those fools who did not know that he was the Supreme Being Himself treated him with disdain.” The meaning is that, though he seemed to others to have a human form owing to the spell of his magic power of Maya over their minds, he did not cease, even on earth, to be the Supreme Lord, too, of the universe, untouched by matter and free from all egotistic attachment to the deeds he wrought or the resulting fruits as they affected the lives and destinies of all beings. Hence, also, he could not have any of the emotions of ordinary human beings, though he *seemed* to have such to superficial observers, even as he *seemed* to them to have only a human form or engage in various activities like one of themselves.

The impression ordinarily made on his contemporaries by the sight of Sri Krishna's person and

form is described by Uddhava in the Bhagavata, Skandha II (Verses 12-14) as follows:—"That form, assumed, in the exercise of his power of Maya, as fit for his position as Supreme Lord while performing his functions on earth;—a form, too, which was such as to provoke astonishment even from the supernal, sempiternal Self (in the Vaikuntha-Heaven) and which reached the maximum limit of the charm of beauty and in which the limbs were so beautiful as to set off the most shiningly-brilliant of ornaments;—that form filling the eyes with intense delight which, when at the Rajasuya Sacrifice of Dharmaputra the visitors from the three worlds beheld it, made them feel that even the genius of Brāhman, in fashioning this lower world of men, could not reach such a height of creative imagination as to produce a form superior to it in Beauty;—(that form) whose smile, full of tender love and whose sportive pranks and cheerful glances made the women of Vraja proud of the privilege of joining him in his diversions and following him in all his activities with hearts bent in harmonious response to their eyes." Thus Sri Krishna, both in his outer human form and inner divine essence, reached a combination of sublimity and beauty so absolutely unique that the impression of it has never since faded from India. It is this

unique and harmonious combination of the two perfections of Sri Krishna's divinity and humanity that the great Indian philosopher, Sri Madhusudana Sarasvati, has in view when he says in his commentary on the Bhagavad-Gita:—

ॐ

पराकृतनमद्ग्रन्थं परं ब्रह्म नराकृति ।

सौन्दर्यसारसर्वस्वं वन्दे नन्दात्मजं महः ॥

"I offer my adoration to the shining form of the son of Nanda, the Absolute Reality appearing in human form, the consummation of what constitutes the essence of all the elements of Beauty, which confers redemption from (*Samsaric*) bondage on all who offer him their (*heart's*) homage."

What Madhusudana Sarasvati suggests in the expression सौन्दर्यसारसर्वस्वं in the verse just quoted is that the marvellous beauty of Sri Krishna's person and form was not what we regard as beauty in our aesthetic experience of life. Truly aesthetic beauty in any act or object within our experience is based on a careful constructive effort of the imagination in which the conclusion is reached after considering and rejecting, at every stage of the process, various imagined alternatives. The renowned Italian philosopher of today, Benedetto Croce, whose thought has been described as "potent in its influence upon criticism, upon philo-

sophy and life, and famous throughout Europe," says—"Art represents only desires, and is therefore all fancy and never perception, all *possible* reality and never *effectual* reality. But, since, to art is wanting the distinctive criterion between desires and actions, it in truth represents actions as desires and desires as actions,—the real as possible and the possible as real; and hence it would be more correct to say that art is on the near side of the possible and the real, it is pure of these distinctions, and is therefore *pure imagination or pure intuition*. Desires and actions are, we know, of the same stuff, and art assumes that stuff just as it is, careless of the new elaboration that it will receive in an ulterior grade of the spirit, which is indeed impossible without that first and fantastic elaboration." Imagination is the process of artificially "cutting up and combining" the fantastic representations of volitional facts so that it ceases to accord with reality, even though there is continuity introduced into it through the constructive effort of the artist. As Mr. Collingwood says in his recent manual on "The Philosophy of Art":—"Nothing can go into it or come out of it; whatever is in it must have arisen from the creative act which constitutes it." And again:—"The mere act of imagination, by being itself, by being this act and

not a different act, generates in its object that unity which is beauty." Benedetto Croce further says:- "We do not ask the artist for a philosophical system nor for a relation of facts (if all this is to be found in his work it is *per accidens*) but for a dream of his own, for nothing but the expression of a world desired or abhorred, or partly desired or partly abhorred. If he make us live again in this dream, the rapture of joy or the incubus of terror, in solemnity or humility, in tragedy or in laughter, that suffices. Facts and concepts, and the question as to the metaphysical construction of reality are all things that we shall ask of others." "Art affirms itself as a manifestation of feeling, and does not possess value save from its *lyrical* character and from the imprint of the artist's personality." Collingwood gives a further luminous explanation of the difference between *imagination* and *thought* as follows—"To imagine is to isolate the object; to think is to place it in a world of objects with which it is continuous. The coherence of imagination is merely internal coherence; the coherence of thought is an external coherence, self-transcending as the other is self-contained."

In the case of Sri Krishna, his person and activities in the world, as already pointed out, are

dirga,—they transcend the plane of matter, the blended totality of a world whose parts are diverse, yet related to one another. Therefore his person and activities could not be classed among the things of beauty, through which an artist's constructive imagination makes its appeal to those who have kindred tastes and emotions. His form of beauty was not an image created by an individual's uncommon powers of "combining or cutting up" facts of experience. Nor had it its genesis merely in human emotion and imagination—*i.e.*, in an individual's effectual desire or aspiration, and the illuminative action and reaction to which it gives rise. Hence we see how appropriately Sri Sankara, in his *Gita-Bhashya*, asks us to understand how Sri Krishna "appeared as if he was born" (जात इव), "as if he had a body" (देहवानिव). The combination in Sri Krishna of the sublimity of power and the fascination of beauty was so unique that to all beholders—and to the Gopis, too, on whom it exercised that witchery which, originally recorded in the *Bhagavata*, is now worked out in all the abundance of enrapturing detail in this wonderful Song of Songs, the *Krishna Karna-mrita*,—he alone was, as it were, the beginning and the end, the *ne plus ultra*, of the essence of beauty, power, prosperity, virtue, knowledge and good

repute,—i.e., in one word, of what we Hindus call ऐश्वर्य, the Supreme Lordship or Godhead. None who knew or beheld him could discover any similar object in their world of experience or imagination. All were impressed and overwhelmed by the absolute novelty of their experience, emotion, and impression,—and the resulting soul-enjoyments were ever so full and fresh, and so sustained, that the relation in which Sri Krishna was understood and felt to stand towards one and all was only to be *likened* to, but *never identical* with, that of a lover to the object loved.

In Narada's Bhakti Sutras, the following propositions are put forth regarding the emotion of Bhakti:—

तद्विंताखिलाचारता तद्विस्मरणे परमव्याकुलतेति ॥—Sutra 19.

"Dedicating all purificatory rites and observances whatsoever to Him, and feeling extreme misery in forgetting Him."

अस्लेवमेवम्—Sutra 20.

"There are such instances, as we shall show below"

यथा व्रजगोपिकानाम्—Sutra 21.

"As in the case of the cow-maids of Vraja."

तत्तापि न माहात्म्यज्ञानविस्मृत्यपवादम्—Sutra 22

"Even in their case no imputation can be made that the knowledge of (Sri Krishna being) the Supreme Self was forgotten."

तद्विहीनं जराणामिव—Sutra 23.

"If that (knowledge) had been wanting, it would have been like the illicit relation between paramours."

नास्त्येव तस्मिन् तत्सुखमुचितम्—Sutra 24.

"In it (the latter) there is not the happiness arising from partaking of the Infinite Bliss which is His (the Lord's)."

The explanation given in the above Sutras is exactly what is given in the Bhagavata by Sri Suka, the narrator of the story of Sri Krishna's sports in Brindavana. The Gopis were fully aware that Krishna was the Creator and Lord of the Universe who was आसक्तम्, the Being who was the summit and perfection of all joy and so could *gain* nothing more by the company of, and *lose* nothing by separation from, the Gopis. Sri Krishna, as the Supreme Being Himself, was the final desire and goal of the entire world, and, therefore, also of the Gopis. Arjuna, addressing Sri Krishna (Bhagavad-Gita, Chap. XI), speaks of *three* relations between the Supreme Being and the living soul of man—

पितेव पुत्रस्य सखेव सह्युः प्रियः प्रियाय, "Like a father towards his son's (mistakes), a friend towards his friend's, a lover towards his beloved's" (sl. 44). Further, Sri Krishna says (Gita, XIV. 3, 4) — "The undifferentiated Prakriti (Nature or Matter) is the receptacle (womb) in which I deposit my seed. From it, O descendant of Bharata, proceeds the birth of all objects. Of the bodies, O Son of Kunti! which are born in all the different kinds of wombs, Prakriti is the great womb (source) and I am the giver of seed, the father (for them)." Furthermore, we have the following famous sloka:—

स एव वासुदेवोऽसौ साक्षात्पुरुष उच्यते ।
 स्त्रीप्रायमितरसर्वं जगत् ब्रह्मपुरुषसमम् ॥

"He—this Vasudeva—is alone spoken of directly as the male principle; the rest—the entire universe, from Brahma downwards—is related to him as the female principle."

The conception is somewhat similar to the Christian conception of the Church as the Bride of Christ. According to the Bhagavata (and all other Hindu authorities), all living souls must finally reach the Lord in Heaven. The Gopis, having their place among those souls and knowing, too, that Sri Krishna was the Creator and the all-

pervading sustainer of life and individuality, approached him,—but in the relation (to use the words of Arjuna already referred to) of “प्रियः प्रियाय,” “of one who loves towards his beloved.” An American lady-lecturer,—Annie C. Macquoen—speaking to a Western audience about the love of the Gopis toward the blessed Bhagavan, said:—“Is it any more scandalous to look upon God as the Husband of all than as the Father of all? Love is one kind in Essence,—the earthly forms are only varying embodiments of the same essence: and when we realise this and hold fast to the life, not the form, what does it signify what term we apply to the one we love? God is to the loving soul, whatever it wills, for God is Love in Essence.” This is clearly the meaning of the three verses in the Gita (IX. 16-18) which enumerate the various relations in which Isvara’s worshippers regard him as standing towards them, and includes the relation of Husband (मती) among them (IX. 18). For, in the verse 15 in the same context he has said:—“Others, again, offering the sacrifice of knowledge, worship me as one (with them), as separate (from them), and as all-pervading in numerous forms,”—and thus the inquiry arises, ‘what are the various forms of worship and the relations between the Deity and the worshipper which those forms

imply?—Mr. Sakes, too, a Roman Catholic Missionary who has written a work named "Christ and Krishna" has avowed:—"The love of Krishna by and for the Gopis is a pure and holy love." We see also that in the Bhagavata itself, Sri Krishna, after he had left Gokula, sent Uddhava with a message to the Gopis:—"Never can there be any separation for you from me,—for I am the all-pervading cause (of the effected material universe). Even as the five elements exist in all things (moving or stationary), so I am the basal support of all effected things such as the perceiving mind, the life-breath, the reasoning faculty, the senses, and the properties (or constituents) of matter (the three Gunas) from which they originate." Krishna goes on to inform them that he was staying far away from them so that they might be constantly meditating on his form and he might reveal himself in their minds when they did so and thus enable them ultimately to attain his abode in Heaven, even as, during the night of the Rasa-dance in the forest of Vraja, some Gopis, who had been shut out and remained within their homes absorbed in deep meditation on his sweet and beautiful form, had been for the time being enabled to gain his highest self, leaving (all consciousness of) their bodies behind. This fact is men-

tioned in the Bhagavata account of what happened during the night of the Rasa-dance. The author explains why the Supreme Being can be approached without the feeling of guilt, compunction, or hesitation, even with the emotion of sexual love, 'शङ्करस'. Some Gopis, who were inside their homes and had not been able to get out in time and who previously used to be constantly thinking of Krishna now closed their eyes in deep and devout meditation of him. They got rid of (the bondage) of all their (previous) sins by the sensation of burning caused in the heart by the unendurable excess of their passion of love (उत्कण्ठ) for their beloved (Lord); and the bondage, too, of their (previous) meritorious acts was similarly destroyed by the sensation of pleasurable enjoyment (माधुर्य) arising from the experiences due to their mentally imagined contact with his body. As Sri Krishna was the परमात्मा Supreme Self (of all beings), even by their feeling and passion for him as (if he was their) paramour, they were immediately enabled to get liberated from the bondage of sin and cast off their body composed of material qualities and substances,—" i.e., they gained, without dying, a perfectly sinless and spiritual body. Sridharaswami here makes the following illuminating comment:—

न हि वस्तुशक्तिर्युद्धिमपेक्षते । अन्यथा मत्वापि पीतामृतवदिति भावः,
 "The nature of an object must operate on us, even though we may not have an intellectual understanding of what it is,—even as the effect follows when we drink the nectar of immortality, thinking that it is some other kind of drink." From the Bhagavata passage just quoted which asserts that the material body changed into the spiritual in the case of the Gopis who were shut out of the Rasa-dance, we can infer that the bodies of those who had gone out in time from their homes and joined it had got similarly transformed and their souls too had become liberated thereby from Samsara. Thus we see that the sweetly tender passion (*madhurya*) of the Gopis for Sri Krishna's sublimely beautiful Form and Person combined with their conscious realisation of the all-pervading immanence of His divinity as the Supreme Being could not but soon become freed from all impurities attaching to any similar passion of sex between merely human beings, and thus lead to the attainment of the ultimate aim of life, the everlasting bliss of the immortal and divine sages in Heaven (the *Dityasuris*).

K. S

II

The reasoned portraiture, above attempted, of the supreme majesty and the ineffable sweetness uniquely combined in Sri Krishna's marvellous personality cannot be closed without dwelling for a moment upon one feature, phenomenon, or accompaniment inseparably associated with it,—viz., his flute and its rapture of divine song. We have dwelt upon the surpassing beauty which attracted men and women to him as a saviour come down from Heaven to carry solace and liberation to all who were weighed down and felt crushed under the load of the world's woes and sorely needed the consolation, comfort, and joy of redemption which his personality by itself,—not to speak of the wondrous and ecstatic music of his flute and the spreading fragrance of the eternal wisdom of the spirit which fell from his lips and flowed all round in a vast flood and has for all time helped to quench the thirst in all human hearts—conveyed to all to whom was granted the priceless boon and privilege of merely beholding it or touching it at close quarters as during the night of the Rasa-dance or elsewhere. Women clasped his heart

and hand, or kissed his lips and cheeks in whole-hearted ecstasy. Children, and even cows, and birds, and the entire animal kingdom at large regarded him and his form and voice as the supreme wonders or miracles of their time on earth and followed him wherever he went with the transports of the inexpressible joy of sustained and bubbling emotion in their aching hearts.

It may be asked,—could such a being and person have possibly lived, and moved, and had his being at any time and epoch in this work-a-day world?—anywhere except in the other-worldly social atmosphere prevailing in a land peopled by superstitious, credulous, and gullible men and women whose judgments have been warped, and whose consciences have been perverted, by their belief in the legends of miracle and marvel taught in our Itihasas and Puranas? In reply, we shall refer to a contemporary British work of romance in which is portrayed—as is done, or expected to be done, in all modern works of fiction at least—some aspect of life or personality as it actually is, or understood to be, in the moving and changing environment which we call society, however coloured the presentation and portraiture of the same might be under the influence and working of the literary artist's imagination. A character

in that work is described in the following terms in two passages which we shall quote here in full.

"Was that an angel's voice he heard?
What was that sweet sound that rang
through the furs like some heavenly
ecstasy?

"He drew up his horse the better to listen,
and always more rapturous came the
sound; a sweet wave of joy it suddenly
seemed, wrapping him round, so that
closing his eyes, self-forgotten he listened.....

"Was it a heavenly host passing by? Was
it a pilgrim's chorus threading its way to
some holy site? Was it echoes of some
spirit world circling through the thickets
where unforgettable memory chained its
sound to earth?

"No! It was a human voice! There was
a wild joyous ring of reality about the
wonderful notes that floated like enchanted
birds towards the spot where he stood;
what magic did it contain that stilled all
suffering, cleared his eye and deadened his
soul's great anguish?

"Ah! it was the ring of a glorious gladness which gave it wings, and made it soar, higher and higher, till the very air thrilled with exquisite, unspeakable happiness. Light and colour seemed to flow together and become one with the sound, as though each sense were exalted to the highest pitch of pleasure, melted into one, blended into undreamed-of perfection.

"Even the great charger seemed to feel the spell; he stood with ears pricked, nostrils wide open, whilst a curious tremor ran like little shivers all over his skin."

"And then another great wonder is his—a voice does he possess so overpoweringly sweet that any sword raised to do him a harm, sinks to the ground before notes so rapturous, to which one and all harken with beating pulse, for verily his songs are but a ringing call of love, and before we can regain our senses, he is gone! as though melting into the air; but the echo of his song remains in our hearts as though all our most shadowy fantastic dreams had for a moment taken shape.

" And thus, like a ray of light, he passes from place to place, from forest to forest, from field to field, and where'r he goes he drives away our herds, fells our trees, frightens our wenches, and out of sheer spirit of deviltry has he set fire to the roofs over our heads."

Cannot we conceive the idea or ideal just portrayed by a western mind raised in our Sri Krishna, —in Him who verily was, and is today, the Supreme Lord Himself, and moved about everywhere amidst his loving, adoring, devoted contemporaries and *companions of all ranks, classes, and conditions of being*—to the power of infinity and realised to the fullest extent of his surpassing and perfect beauty, attraction, and loveliness through the super-abundant flow of his illuminating grace flooding the entire land, and entering all hearts, and stirring to the inmost depths the emotions of the entire mass of humanity on earth for all time?

What, we ask too, was that strange and wonder-working tool in his hands—that divine flute (*Venu*) of his, marvellous, mysterious—which, touching his lovely lips, drew all creation to him as by an irresistible and inexorable law of fate? It is not alone the ringing, ravishing, enchanting,

intoxicating melody which, issuing from it at his inspiring and enrapturing and imperative call of all-embracing love, gave form and shape to these longing aspirations of the human spirit which hitherto had remained mere dreams or shadows,—but it produced, by its magic power and its weird enchantment, the liberation from bondage and the extinction of those transformations of the mind which the Vedantin who practices the methods of meditation known as *Nadanusandhana* attains as the immediate precursor of the highest knowledge of the Self, absolutely free from all the tainting contacts of the life of sense-perception in any part of the world of matter. These methods are taught in the Hamsa, Mandala-Brahmana, and other Upanishads; but they cannot be understood or practised without the gracious help of practical yogins. When, with their help, we experience the delights of listening to the *Pranavadhvani* (the sound of Omkara) which becomes Manifested in the cerebro-spinal system in the human body, the mind gets finally dissolved into the *Venu-nada*—the sweet and ringing and coursing melody of flute-like sound—hitherto lying silent, unknown, uncared-for in the interior depths of our being and personality. Sri Krishna's flute and its divine melody represented to such of his contemporaries

as were able to understand him truly—the Rishis, Munis, Yogis of his time,—and represents to all others who, since his time, have known how to scale the heights and fathom the depths of spiritual realisation, one at least of the highest paths to what is known as *Jivanmukti*, the liberation of the soul even while still living. Sri Krishna himself is the supreme and all-pervading self of the universe realised as the Innermost Light and Bliss, of Divine Love dwelling in the illuminated hearts of the highest and most perfected of the Jnanis and Bhaktas of all times and climes.

आत्मागमाविदितरतयो निर्विकल्पे समाधौ

ज्ञानोद्रेकादिवद्विततमोऽग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।

यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां या परस्तात्

त मोहान्धः कथमयममुं वेतुं देवं पुराणम् ॥

“How is this fellow (Duryodhana), who is blinded to the truth through delusion, to recognise this Primeval Effulgence of Divinity, whom great sages realise as pure Existence lying beyond all regions of darkness (in mere sense-perception) and all regions of light (in mere intellectual cognition),—the sages who experience the joys arising from their knowledge of their own inner self, and have made it their one absorbing occupation to practise

that higher kind of mental abstraction which is entirely beyond the sphere of the experiences of relativity and who have dissolved the knots of ignorance by the plenitude of their knowledge and become firmly established in the equilibrium and equanimity which is above all the ups and downs characteristic of the sensations and emotions of our ordinary life-experience? (*Venisaṃhara*, Act I, Sloka 23).

K. Sundararaman.

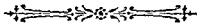

that higher kind of mental abstraction which is entirely beyond the sphere of the experiences of relativity and who have dissolved the knots of ignorance by the plenitude of their knowledge and become firmly established in the equilibrium and equanimity which is above all the ups and down characteristic of the sensations and emotions of our ordinary life-experience? (*Venisamhara*, Act 3 Sloka 23).

K. Sundararaman.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीकृष्णकर्णामृतम् ॥

यन्नामीमामीरुहान्तरपुटे मृङ्गायमाणो विधि-
र्यद्वक्षः कमलाविजाममदन यच्चतुषी चेन्द्रिनौ ।
यत्पादावजविनिःसृता सुगन्दी शंभोः शिरोमूषणं
यन्नामस्मरणं धुनोति दुरितं पायात्म नः केजवः ॥

(चिन्तामणिर्जयति सोपनिर्गुरुर्मे
शिक्षागुरुं च भगवांश्छात्रिष्विच्छपौलिः ।
यत्पादकलयतरुपल्लवनेखरेषु
लीलास्वयंवररसं लभते जयश्रीः ॥ १ ॥

चिन्तामणिरिति । चिन्तामणिनां मन्त्रविशेषो यस्मिन्तनवशा-
त्कृत्वाभोऽभूत्कविः । स जयति सर्गोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । ननु 'गुरुं
प्रकाशयेदमात्रं तु मन्त्रं प्रकाशयेत्' इत्यादिना मन्त्रो न प्रकाशयति इति
चेन्न, 'तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनकले' इत्यादिना भीदर्थेण प्रकाशितत्वात् ।
सृष्टिस्तु साध्यमन्त्रविषया, न तु सिद्धमन्त्रविषयेति हेतुम् । चेद्वा चि-
न्तामणिरिति कथिर्यामी चत्वर्यनियानि करिना योगान्ध्यासः कृतः । यद्वा

चिन्तामणिरिति श्रीकाकुलेश्वरानुग्रहवशाग्निर्मलान्तरङ्गा काचिद्वारवनिता ।
 यद्वा चिन्तामणिरिति सोमगिरेर्विशेषणम् । अस्मिन्पक्षे चिन्तामणिवद-
 भीटार्थप्रदा सोमगिरिर्नाम काचिद्वारवनिता । यद्वा उक्तविशेषणविशिष्टः
 सोमगिरिर्नाम महावाक्योपदेशा गुरुः संप्रदायप्रवर्तकः, मे मम गुरुर्ज-
 यति । शिक्षागुरुः भन्तर्यामितया शिक्षकः शिषिनो मयूरस्य पिच्छं
 यद् मौलौ शिरसि यस्य स तथोक्तः भगवान् पशुगैश्वर्यसंपन्नः श्रीकृष्ण
 इत्यर्थः । सोऽपि जयति । येषां पादा एव कल्पतरुपल्लवशेखराणि कल्प-
 वृक्षकिसलयप्रेष्ठानि, तेषु विषये, जयश्रीः लीलाः विलासाः, तामिर्युते
 स्वयंवरे रसमनुरागं लभते । ‘लीला विलासक्रिययोः’ ‘गुणे रागे द्वे
 रघः’ इत्युभयश्लाघ्यमरः । कृष्णादिपादावेपयकस्त्वयंवरानुरागं प्राप्तवती
 जयश्रीरित्यर्थः । रूपकालंकारः ॥ १ ॥

एवं मङ्गलं कृत्वा ‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र
 पुण्यचितो लोकः क्षीयते’ इत्यादिना कर्मजन्यफलस्यानित्यत्वप्रतिपादना-
 त्कर्मानुपाख्यं ब्रह्मवोपाख्यमिति मनसि निधाय ब्रह्मसद्भावे प्रमाणाभावा-
 दनन्यगत्या कर्मवोपाख्यमिति वदन्तं पूर्वमीमांसकं प्रति ‘सत्यं विज्ञान-
 मानन्दं ब्रह्म’ ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यादिश्रुतिवाक्यान्वेब ब्रह्मणि
 प्रमाणमिति मनसि निधयाह—

‘अस्ति स्वस्तरुणीकराग्रविगलत्कल्पप्रसूनालुतं
 वस्तु पस्तुनवेषुनादलहरीनिर्वाणनिर्व्याकुलम् ।
 स्रस्तस्रस्तनिरुद्धनीबिविलसद्गोपीसहस्रावृतं
 हस्तन्यस्तनतापवर्गमास्त्रिलोदारं किशोराकृति ॥२॥

प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य श्रेष्ठस्य वा वेषुनादस्य लहर्या उल्लेखेन जायमानं

यन्निर्वाणं सुखं तेन निर्व्याकुलं निश्चलचित्तम्, वेणुगानजनितमुखमनुभव-
वद्विद्यमानमित्यर्थः । अनेन ज्ञानानन्दस्वरूपवमुक्तम् । स्वस्त्यस्त्रीणां
नाकस्त्रीणां कराभ्योः । हस्ताभ्योः विगलतरुण्यप्रसूनैः पतत्पारिजातकु-
सुमैः आगुलं पूजितम् । स्वस्त्यस्त्र्याः स्वस्त्यसदृशः ताश्च ता निरुद्धाश्चेति
विशेषणसमासः । स्वस्त्यस्त्र्येवत्र 'प्रकारे गुणवचनम्' इति सादृश्यार्थे
द्विर्भावः । यद्वा अभीक्ष्ये वा द्विरुक्तम् । तथा च अत्यन्तं स्वस्ता इत्यर्थः ।
'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति कर्मधारयवद्भावात् 'पुंवत्कर्मधारय-' इति
पुंवद्भावः । स्वस्त्यसदृशीभिरत्यन्तं वा स्वस्ताभिः कर्मनिरुद्धाभिः नीविभि-
र्वस्त्रप्राण्यविशेषैः विलसन्तीनां विशेषण चारुतामापन्नानां गोपीनां सहस्रैः
आगुलम् । अनेकगोपिकागुतेर्गोपालकावृत्यविनाभूतत्वाद्गोपालतदन्यसत्त्वा-
नामप्यावृत्तिरुक्ता । गोगोपगोपीजनागुत इत्यर्थः । इत्येव न्यस्तो दत्तः
नतानां नम्राणामपवर्गो मोक्षो येन तत्तथोक्तम् । अखिलेषु सर्वांशेषु,
ब्रह्मभूषणवनमालावयवसंश्लेषवाशंशेष्टित्यर्थः । उदारमधिकम् । अनेन
दिव्यगीताम्बरधरत्वपूर्णचन्द्रनिभाननत्वकौस्तुभोरस्कत्वादिकं चोक्तम् ।
'उदारो दातृमहतोः' इत्यमरः । किशोरस्य षोडशवर्षरूपवयोविशेषयु-
क्तस्य, 'वय आ षोडशाद्वात्यम्' इति बाह्यलोकेः । आकृतिरवयवसं-
भानविशेषः, तद्वदाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तम् । एतादृशं वस्तु ब्रह्मास्ति ।
वस्तुशब्देन सत्यत्वमुक्तम् । वस्तुनिर्वाणनिर्व्याकुलशब्दैः सत्यज्ञानानन्ता-
दिधृतिवाक्यानि प्रमाणमित्युक्तम् । स्वस्त्यस्तंशुपमा, किशोराकृतीति
निदर्शना, तयोः संगृष्टिः ॥ २ ॥

एवं सप्रमाणकं ब्रह्म प्रतिपाद्य तदाराधयामीत्याह—

चातुर्यैकनिधानमीमचपलापाङ्गच्छटामन्यरं

लावण्यापृतवीचिलालितदृशं लक्ष्मीकटाक्षादृतम् ।

चिन्तामणिरिति श्रीकाकुलेश्वरानुग्रहवशाभिर्मलान्तरात् । काचिद्वारवनिता ।
 यद्वा चिन्तामणिरिति सोमगिरेर्विशेषणम् । आस्मिन्पक्षे चिन्तामणिवद-
 भीटार्थप्रदा सोमगिरिर्नाम काचिद्वारवनिता । यद्वा उक्तविशेषणविशिष्टः
 सोमगिरिर्नाम महायात्रयोपदेशः गुरुः संप्रदायप्रवर्तकः, मे मम गुरुर्ज-
 यति । शिक्षागुरुः अन्तर्धामितया शिक्षकः शिष्टिनो मयूरस्य पिच्छं
 यद् मौली शिरसि यस्य स तथोक्तः भगवान् पशुणैर्भयमंपन्नः श्रीकृष्ण
 इत्यर्थः । सोऽपि अयति । येषां पादा एव कल्पतरुपल्लवशेखराणि कल्प-
 वृक्षकिसलयधेनानि, तेषु विषये, जयध्रीः लीला विलासाः, तामिर्युते
 स्वयंवरे रसमनुरागं लभते । 'लीला विलासक्रिययोः' 'गुणे रागे द्वे
 रयः' इत्युभयत्ताप्यमरः । कृणादिपादावेपयकस्वयंवरां नुरागं प्राप्तवती
 जयध्रीरित्यर्थः । रूपकालंकारः ॥ १ ॥

एवं मङ्गलं कृत्वा 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र
 पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इत्यादिना कर्मजन्यफलस्यानित्यत्वप्रतिपादना-
 त्कर्मानुपाह्वं ब्रह्मवोपास्यामिति मनसि निधाय ब्रह्मसद्भावे प्रमाणाभावा-
 दनन्यगत्वा कर्मवोपास्यमिति वदन्तं पूर्वमीमांसकं प्रति 'सत्यं विज्ञान-
 मानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिवाक्यान्वेयं ब्रह्मणि
 प्रमाणमिति मनसि निधयाह—

अस्ति स्वस्तरुणीकराग्रविगलत्कल्पप्रसूनाल्लुप्तं
 वस्तु मस्तुनवेणुनादलहरीनिर्वाणनिर्व्याकुलम् ।
 स्रस्तस्रस्तनिरुद्धनीबिविकसद्गोपीसहस्रावृतं
 हस्तन्यस्तनतापवर्गमखिलोदारं किशोराकृति ॥२॥

प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य श्रेष्ठस्य वा वेणुनादस्य लहरी उल्लेखेन जायमानं

बर्होत्तमेन पिच्छरूपोत्तमेन विलासी कान्तिमान्कुन्तलभरः कचप्रचयो
यस्य तत्, माधुर्यमग्रे सौन्दर्ययुक्तमाननं मुखं यस्य तत्, प्रोन्मीलप्रक-
र्षेणोद्यत् नवयौवनं यस्य तत्, प्रविलसन्स्वरभेदयुक्तया प्रकाशमानः
वेणुप्रणादः अमृतमिवेत्युपमितसमासः । उक्तविशेषणविशिष्टो वेणुप्रणादो
यस्य तत्, आपीनौ समन्ताद्भर्तुलौ, घनाविलयः । कुट्टमलतुल्यौ स्तनौ
यासौ तामिर्गोपीभिर्गोपपञ्जलिभिः । 'पुयोगादाख्यायाम्' इति ङीप् ।
अभितः समन्तात् आराधितं प्रार्थ्यमानम्, जगतां सर्वेषां जनानाम्
एकाभिरामं केवलसुन्दरम् । लोके सर्वं वस्तुसौन्दर्यात्सौन्दर्ययुक्तम्, इदं
चेत्सुन्दरमेवेत्यर्थः । अत एवाद्भुतं विस्मयजनकम्, सकलजनमनःसंतो-
षकरमित्यर्थः । एतादृशं ज्योतिः श्रीकृष्णाख्यं महः नः अस्माकं चेतसि
चकास्ति प्रकाशते । वेणुप्रणादामृतं स्तनकुट्टमलेति चोपमा ॥ ४ ॥

मधुरतरस्मितामृतविमुग्धमुखाम्बुरुहं

मदशिखिंपिच्छलाञ्छितमनोज्ञकचप्रचयम् ।

विषयविषामिषप्रसनगृध्रानि चेतसि मे

विपुलविलोचनं किमपि धाम चकास्ति चिरम् ॥

मधुरतरं मनोहरतरेण स्मितममृतमिव तेन विमुग्धं विशेषेण
सुन्दरं मुखमम्बुरुहं कमलमिव यस्य तत्, मदशिखिंपिच्छलाञ्छितः मद-
प्रधानमयूरबर्हलंकृतः मनोज्ञो मनोहरः कचप्रचयः केशसमूहो यस्य
तत् । 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यत्रानेकोक्तेर्वहूनामपि समासः । विपुले
विस्तृते विलोचने नेत्रे यस्य तत्तयोक्तम्, किमपि इत्थमिति वस्तुम-
शक्यं धाम तेजः, विषया रूपादयः । 'रूपशब्दो गन्धरसौ स्पर्शश्च
विषया अमी' इत्यमरः । त एव विषामिषं विषयुतमांसम्, तस्य

प्रयनमदनम्, तत्र गृध्नुनि आकाद्भावति मे मम चेतसि चिरं चिर-
कालं चकारसि प्रकाशते । स्मितामृतेत्यादिनोपमालंकारः ॥ ५ ॥

मुकुलायमाननयनाम्बुजे विभो-

मुरलीनिनादमकरन्दनिर्भरम् ।

मुकुरायमाणमृदुगण्डमण्डलं

मुखपङ्कजं मनसि मे विजृम्भताम् ॥ ६ ॥

मुकुलायमाने कुट्टपले इवाचरन्ती अम्बुजे इव नयने यस्य तत् ।
मुकुलायमानेत्यत्र मुकुलशब्दादुपमानात्कर्तुराचारार्थे कथम् । 'अकृत्सा-
र्वधातुकयोः-' इति दीर्घः । 'लटः शतृशानच्-' इति शानच् ।
'अने मुक्' इति मुगागमः । मुकुरायमाणौ दर्पणवदाचरन्ती मृदुगण्ड-
मण्डलौ मार्दवयुक्तकपोलप्रदेशौ यस्य तत् । अत्र प्रक्रिया पूर्ववदुन्नेया ।
मुरलीनिनाद एव मकरन्दः पुष्परसः तेन निर्भरं पूर्णम्, विभोर्नाथस्य
कृष्णस्येत्यर्थः । मुखमेव पङ्कजं मे मनसि विजृम्भतां प्रकाशतामित्यर्थः ।
मुरलीनिनादो मकरन्द इव मुखं पङ्कजमिवेति वा योजनीयम् । उपमा-
रूपकयोः संसृष्टिः ॥ ६ ॥

कमनीयकिशोरमुग्धमूर्तेः

कलत्रेणुकणिताहताननेन्दोः ।

मम वाचि विजृम्भतां मुरारे-

र्मधुरिम्णः कणिकापि कापि कापि ॥ ७ ॥

कमनीया सकलजनप्रार्थनीया लोभनीया किशोरो बाल्यमापन्नस्तस्य
मुग्धमूर्तिः सुन्दरतनुः यस्य स तथोक्तस्तस्य, सकलजनदिदृक्षाविषय-

सुन्दरशरीरस्येत्यर्थः । कलवेणुकणितेन अव्यक्तमधुरवेणुगानेन आदृतः
बहुमन्यमानः । कर्मणि क्तः । यद्वा कलवेणुकणिते आदृतः आदरण-
युक्त इति कर्तरि क्तो वा । उक्तविशेषणायिशिष्टः आननेन्दुः मुखचन्द्रः
यस्य तस्य मुरारेः श्रीकृष्णस्य मधुरिम्णः सौन्दर्यस्य कापि कापि इत्यामिति
वक्तुमशक्या, अतिसूक्ष्मेत्यर्थः । कणिकापि लेशो वा मम वाचि
विजृम्भनां वाग्विषयो भवत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

मदशिखण्डिशिखण्डविभूषणं

मदनमन्थरमुग्धमुखाम्बुजम् ।

व्रजवधून् नयनाञ्जलवञ्चितं

विजयतां मम वाङ्मयजीवितम् ॥ ८ ॥

मदनेन मन्थरं मन्दीभूतम्, मन्मथाविष्टमित्यर्थः । मुग्धमुखाम्बुजं
सुन्दरमुखकमलं यस्य तत् । ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति सूत्रे अनेकोक्तेर्व-
हनामपि समासः । व्रजवधूनां नन्दव्रजयोयितां नयनाञ्जलैः कटाक्षैः
वञ्चितं प्रतारितम् । यद्वा व्रजवधूषु नयनाञ्जलैः स्वीयकटाक्षैः वञ्चितं
वञ्चना यस्य तत् । वञ्चितमित्यत्र भावे क्तः । मदशिखण्डिशिखण्डवि-
भूषणं मत्तमयूरपिच्छविभूषणं श्रीकृष्णाख्यं वस्त्वित्यर्थः । मम वाङ्मयस्य
कविताया जीवितं प्राणभूतं सत् विजयतां सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । यद्वा
‘योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रमुखां संजीवयति-’ इत्यादिना वा-
ङ्मयमात्रजीवनत्वेनाग्निनत्वाद्वाङ्मयमात्रजीवितं सद्विजयतामिति योजनी-
यम् । कृष्णं विषयीकृत्य मम वाङ्मयं प्रवर्ततामित्यर्थः ॥ ८ ॥

पल्लवारुणपाणिपङ्कजपङ्क्तिष्वेणुरवाकुलं

कुल्लपाटलपाटलीपरिवादिनादमरोरुम् ।

उल्लसन्मधुराधरद्युतिपञ्जरीसरमाननं

वल्लवीकुचकुम्भकुङ्कुमपाङ्किलं मधुपाश्रयं ॥ ९ ॥

पल्लववदरुणाभ्यां किसलयवदारक्तवर्णाभ्यां पाणिपङ्कजाभ्यां सज्जिनः
संबन्धिनः वेणोः रवेण नादेन आकुलम्; रवे नादे आकुलमिति वा,
तत्रासक्तमित्यर्थः । फुल्लानां विकसितानां पाटलानां फलेरुहाकुसुमानाम् ।
'पाटलिः पाटला मोषा काचस्थाली फलेरुहा' इत्यमरः । पटलमेव पा-
टली समूहः । पटलशब्दात्स्वार्थेऽणि 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् ।
तां परिवदितुं तिरस्कर्तुं शीलमनयोस्तीति परिवादिनी, एतादृशे पादस-
रोरुहे यस्य तम्, उल्लसन्तीनां मधुराधरद्युतीनां मनाज्ञाधरकान्तीनां
मञ्जर्यः समूहाः, यद्वा द्युतयः मञ्जर्यः स्ववका इवेत्युपमेतसमासः । द्युति-
मञ्जरीभिः सरसं रसयुक्तमाननं यस्य तम्, वल्लवीनां गोपस्त्रीणां कुम्भस-
दशकुचयोः कुङ्कुमेन हारद्राविशेषचूर्णेन पाङ्कलं कर्दमवन्तम् । पिञ्जा-
दित्वात्पङ्कशब्दान्मत्वर्थे इलच् । प्रभवत्यस्माज्जगदिति प्रभुः, तं जगत्का-
रणभूतं कृष्णमाश्रये सेवे ॥ ९ ॥

अपाङ्गरेखाभिरभङ्गुराभि-

रनङ्गरंखारमरञ्जिताभिः ।

अनुक्षणं वल्लवसुन्दरीभि-

रश्चर्च्यमानं विभ्रमाश्रयामः ॥ १० ॥

वल्लवसुन्दरीभिः गोपस्त्रीभिः अनङ्गरेखाया मन्मथप्रयुक्तपत्रिकाया
रसेन सामर्थ्येन रञ्जिताभिः, मन्मथपत्रिकासामर्थ्ययुक्ताभिरित्यर्थः ।
अभङ्गुराभिः अतिदीर्घाभिः अपाङ्गरेखाभिः कटाक्षसंततिभिरित्यर्थः ।

एतादृशकरणैः क्षणे क्षणे अनुक्षणम् । धीप्सार्येऽव्ययीभावः । प्रतिक्षण-
मित्यर्थः । अभ्यर्च्यमानं पूज्यमानं विभु कृष्णमाश्रयामः । 'अस्मदो
द्वयोद्य' इत्येकवचने बहुवचनप्रयोगः ॥ १० ॥

हृदये मम हृद्यविभ्रमाणां
हृदयं हर्षविशाललोलनेत्रम् ।
तरुणं व्रजवालसुन्दरीणां
तरलं किञ्चन धाम संनिधत्ताम् ॥ ११ ॥

तरुणं यौवनयुक्तम्, तरलं चापल्ययुक्तम्, अत एव हर्षेण संतोषेण
विशाले विस्तृते लोले चक्षुले लोचने यस्य तत्, हृद्या मनोद्वा विभ्रमा
विलासा यासां तामां व्रजवालसुन्दरीणां नन्दव्रजवालचोचितां हृदयं
हृदये वर्तमानम् । कृष्णस्य सर्वदा तद्दृढयाविनाभूतत्वात्तद्दृढमिच्छामहेन
प्रयोग उपचारात् । किञ्चन इत्यमिति वेत्तुमशक्यं धाम तेजः, धीकृष्ण
इत्यर्थः । मम हृदये संनिधत्तां तिष्ठतु ॥ ११ ॥

निखिलभुवनलक्ष्मीनित्यलीलास्पदाभ्यां
कमलविपिनबीथीगर्वमर्वकषःभ्याम् ।
पणपद्मयदानमौढिगाढोद्धताभ्यां
किमपि बहत्तु चेतः कृष्णपादाभ्युजाभ्याम् ॥

निखिलभुवनेषु समस्तलोकेषु लक्ष्म्याः कान्त्यधिदेवताया नित्यं
सर्वदा लीलास्पदाभ्यां विहारस्थानभूताभ्याम्, सकलजगत्कान्त्यधिदेव-
तानर्तनशालाभूताभ्यामित्यर्थः । अनेनातिसौन्दर्यमुक्तम् । कमलविपि-

नानां वांभ्याः समूहस्य गर्वोऽहंकारः अहमेव कान्तिमन्त्रान्यदित्यहंकारः
 तस्य सर्वकथाभ्यां निर्मूलतया नाशकाभ्याम् । 'सर्वकूलान्न-' इति
 खच् । 'अर्द्धिपदजन्तस्य-' इति मुम् । प्रणमतां नमस्कुर्वतामभयं
 भयाभावः तस्य दानेन प्रौढिराधिक्यम्, तथा गाढमत्यन्तमुद्धताभ्या-
 मविनीताभ्यां कृष्णपादाम्बुजाभ्यां हेतुभ्यां चेतः मम चित्तं किमपि
 इत्यमिति चकतुमशक्यं संतोषं बहत् । कृष्णपादस्मरणेन मम चित्तं संतु-
 ष्टं भवत्विति प्रार्थयते कविः । यद्वा । संप्रदानभूताभ्यां पादपद्मभ्यां मम
 चित्तं किमपि पूजाद्रव्यं बहत्विति वा मच्चित्तं कृष्णपादपद्मप्रवणमेव भव-
 त्विति भावः ॥ १२ ॥

प्रणयपरिणताभ्यां प्राभवालम्बनाभ्यां

प्रतिपदललिताभ्यां प्रत्यहं नूतनाभ्याम् ।

प्रतिमुहुरधिकाभ्यां प्रस्तुबल्लोचनाभ्यां

प्रभवतु हृदये नः प्राणनाथः किशोरः ॥ १३ ॥

प्रणयः स्नेहः, तस्य परिणते विकारभूते, ताभ्याम् स्नेहप्रकृतिकाभ्या-
 मित्यर्थः । प्राभवं प्रभुभावः, तस्य आलम्बनाभ्यामाधाराभ्याम्, सक-
 लैश्वर्यकारणाभ्यामित्यर्थः । प्रतिपदललिताभ्याम् उपार्धिं विना स्वतः
 एव ललिताभ्याम्, अहन्यदनि प्रत्यहम्, प्रातर्दिनमित्यर्थः । 'राजाहः-
 साखिभ्यः-' इति टच् । 'अहप्रत्वोरेव' इति ङित्लोपः । नूतनाभ्यां
 नवीनाभ्याम्, मुहुर्मुहुः प्रतिमुहु, प्रतिक्षणमित्यर्थः । अधिकाभ्यां
 विस्तृताभ्याम्, प्रस्तुवती आधितानां सकलेश्वर्याणि प्रवर्पन्ती, ते च
 ते लोचने च । 'स्तु प्रसवणे' इति धातोर्लटः कर्तरि णुः । अत एव
 न गुणः । 'अचि णुधातु-' इत्युवङ् । 'लटः शतृशानचौ-' इति

शतरि नपुंसकरूपं प्रस्तुयदिति । ताभ्यामुपलक्षितः किशोरः बालभाव-
मापन्नः प्राणनायः श्रीकृष्णः नः अस्माकं हृदये भवतु प्रतीयात् ॥ १३ ॥

माधुर्यवारिधिप्रदान्धतरङ्गभङ्गी-

शृङ्गारमंकलितशीतकिशोरखेषम् ।

आमन्दहामललिताननचन्द्रबिम्ब-

मानन्दसंगुणपनुपुत्रतां मनो मे ॥ १४ ॥

आमन्दहासेन ईषन्मन्दहासेन, मन्दहासलेशेनेत्यर्थः । यद्वा पूर्वं
कविना मनसि यादृशमन्दहासविशिष्टः सन्कृष्णो दृष्टस्तदृशमन्दहासस्मर-
णार्थक आकारो न त्वीपदर्थक इति वा । ललितमाननचन्द्रबिम्बं यस्य
तम्, अत एव माधुर्यवारिधेः सौन्दर्यसमुद्रस्य मदान्धतरङ्गाणां कल्लो-
लानां भङ्गीभिः संततिभिः कृतशृङ्गारेण संकलितः संबद्धः, असंकृत इति
यावत् । शीतः प्रेक्षकजनचक्षुषामतिमुखकरः किशोरखेपः शिशुभावो यस्य
तम्, आनन्दसत्त्वं निरतिशयानन्दस्वरूपम् । यद्वा आनन्दसंगुणमित्यत्र
लवशब्दस्य गत्यर्थधातूत्पन्नत्वाज्ज्ञानस्वरूपत्वमुच्यते, एवं च सति ज्ञाना-
नन्दस्वरूपमिति वा । एतादृश श्रीकृष्ण मे मनः अनुभवतामनुसरतु ॥

अव्याजमञ्जुलमुखाम्बुजमुग्धभावै-

रास्वाद्यमाननिजवेणुनिनोदनादम् ।

आक्रीडतापरुणपादसगोरुहाभ्या

मार्द्रं मदीयहृदये भुवनार्द्रमोजः ॥ १५ ॥

अव्याजमञ्जुलं निरुपाधिकसुन्दरम्, तच्च तन्मुखाम्बुजं च, तस्य
मुग्धभावैः सुन्दरचेष्टाभिः साधनैः आस्वाद्यमानो रसवत्तया प्राह्यमाणो

नानां वीथ्याः समूहस्य गर्वोऽहंकारः अहमेव कान्तिमग्नान्यदित्यहंकारः
 तस्य सर्वकृपाभ्यां निर्मूलतया नाशकाभ्याम् । 'सर्वकृलाघ्र-' इति
 खच् । 'अर्द्धिपदजन्तस्य-' इति मुम् । प्रणमतां नमस्कृत्वतामभयं
 भयाभावः तस्य दानेन प्रौढिराधिक्यम्, तथा गाढमत्यन्तमुद्धताभ्या-
 मविनीताभ्यां कृष्णपादाम्बुजाभ्यां हेतुभ्यां चेतः मम चित्तं किमपि
 इत्यमिति वक्तुमशक्यं संतोषं बहत्तु । कृष्णपादस्मरणेन मम चित्तं संतु-
 ष्टं भवत्विति प्रार्थयते कविः । यद्वा । संप्रदानभूताभ्यां पादपद्मभ्यां मम
 चित्तं किमपि पूजाद्रव्यं बहत्विति वा मचित्तं कृष्णपादपद्मप्रवणमेव भव-
 त्विति भावः ॥ १२ ॥

प्रणयपरिणताभ्यां प्राभवालम्बनाभ्यां

प्रतिपदललिताभ्यां प्रत्यहं नूतनाभ्याम् ।

प्रतिमुहुरधिकाभ्यां प्रस्तुवन्नोचनाभ्यां

प्रभवतु हृदये नः प्राणनाथः किशोरः ॥ १३ ॥

प्रणयः वेदः, तस्य परिणते विकारभूते, ताभ्याम् ज्ञेहप्रकृतिकाभ्या-
 मित्यर्थः । प्राभवं प्रभुभावः, तस्य आलम्बनाभ्यामाधाराभ्याम्, सक-
 लैश्वर्यकारणाभ्यामित्यर्थः । प्रतिपदललिताभ्याम् उपार्धिं विना स्वतः
 एव ललिताभ्याम्, अहम्यहनि प्रत्यहम्, प्रतिदिनमित्यर्थः । 'राजाहः-
 साखिभ्यः-' इति टच् । 'अहश्चोरेव' इति टिलोपः । नूतनाभ्यां
 नवीनाभ्याम्, मुहुर्मुहुः प्रतिमुहुः, प्रतिक्षणमित्यर्थः । अधिकाभ्यां
 विस्तृताभ्याम्, प्रस्तुवती आश्रितानां सकलेश्वर्याणि प्रवर्पन्ती, ते च
 ते लोचने च । 'स्तु प्रसवणे' इति धातोर्लट्-कर्तरि श्नुः । अत एव
 न शुणः । 'अचि श्नुधातु-' इत्युवङ् । 'लटः शनृशानचौ-' इति

शतरि नपुंसकरूपं प्रस्तुवदिति । ताभ्यामुपलक्षितः किशोरः बालभाव-
मापन्नः प्राणनायः श्रीकृष्णः नः अस्माकं हृदये भवतु प्रतीयात् ॥ १३ ॥

माधुर्यवारिधिपदान्धतरङ्गभङ्गी-

शृङ्गारमंकलितशीतेकिशोरखेपम् ।

आमन्दहामललिताननचन्द्रविम्ब-

मानन्दमंघ्रवपनुपुवतां मनो मे ॥ १४ ॥

आमन्दहासेन ईषन्मन्दहासेन, मन्दहासच्छेनेत्यर्थः । यद्वा पूर्वं
कविना मनसि यादृशमन्दहासविशिष्टः सन्कृष्णो दृष्टस्तादृशमन्दहासस्मर-
णार्थक आकारो न स्वीयदर्शक इति वा । ललितमाननचन्द्रविम्बं यस्य
तम्, अत एव माधुर्यवारिधेः सौन्दर्यसमुद्रस्य मदान्धतरङ्गाणां कल्लो-
लानां भङ्गीभिः संततिभिः कृतशृङ्गारेण संकलितः संबद्धः, अलंकृत इति
यावत् । शीतः प्रेक्षकजनचक्षुषामतिमुखकरः किशोरखेपः शिशुभावो यस्य
तम्, आनन्दसङ्गवं निरतिशयानन्दस्वरूपम् । यद्वा आनन्दसङ्गवमित्यत्र
लवणन्दस्य गत्यर्थधातुत्पन्नत्वाज्ज्ञानस्वरूपत्वमुच्यते, एवं च सति ज्ञाना-
नन्दस्वरूपमिति वा । एतादृश श्रीकृष्णं मे मनः अनुलवतामनुसरतु ॥

अव्याजमञ्जुलमुखाम्बुजमुग्धभावे-

रास्त्रायमाननिजनेणुविनोदनादम् ।

आक्रीडतापरुणपादसरोरुहाभ्या

मार्द्रे मदीयहृदये भुवनार्द्रमोजः ॥ १५ ॥

अव्याजमञ्जुलं निरुपाधिकमुन्दरम्, तच्च तन्मुखाभ्युत्थं च, तस्य
मुग्धभावेः सुन्दरचेष्टाभिः साधनैः आस्त्रायमानो रसवत्तया प्राप्तामाणो

मौनिमनोन्तरं वा मुनीनामन्तःकरणाविशेषं वा, बृन्दावने पादपा वृक्षाः,
तेषु आसितुमुपवेष्टुं योग्यमाह्वाम्, वृक्षच्छायासु रचितवेदिकामित्यर्थः ।
एतत्तयमपास्य त्यक्त्वा उपास्यं कृष्णस्य स्थातुमर्हमन्यत्पदार्थान्तरं न
विलोकयामः । कृष्णदर्शनार्थमेतत्तयमेवान्वेष्टव्यं नान्यदिति भावः ॥

एवं मनसि कृष्णे प्रतीयमाने चाक्षुषता प्रार्थयते साध्यं समृद्धे-
रित्यादिना—

साध्यं समृद्धेरमृतायमानै-

राधपायमानैर्मुरलीनिनादैः ।

मूर्धाभिपिक्तं मधुराकृतीनां

बालं कदा नाम विलोकयिष्ये ॥ २३ ॥

आध्मायमानैः स्वमुखवायुना मंपाद्यमानैः, समृद्धेः वेणुनादस्य याव-
द्भुजाः सन्ति तावद्भुजसंपत्तेः सकाशादित्यर्थः । ‘समृद्धैः’ इति पाठे
तावद्भुजसंपन्नैरिति मुरलीनिनादैरित्यस्य विशेषणम् । अत एव अमृतायमानैः
अमृतवदाचरद्भिः । अमृतशब्दादुपमानात्कर्तुराचारार्थे कथम् । ‘लट्
सत्त्वज्ञानचौ’ इति शानच् । ‘आने मुक्’ इति मुक् । मुरलीनिनादैर्वेणुनादैः
सार्धं मधुराकृतीनां सुन्दरीजनैः । ‘कस्य च वर्तमाने’ इति षष्ठी ।
मूर्धाभिपिक्तम् अस्मद्राजा भवेत्यभिषेककर्मणा मूर्धाभिपिक्तमित्यर्थः ।
यद्वा मधुराकृतीनां सुन्दरजनानामिति निर्धारणे षष्ठी । मूर्धाभिपिक्तम्,
अतिसुन्दरमित्यर्थः । तादृशं बालं कदा नाम कस्मिन्समये विलोकयिष्ये
ब्रूयामि ॥ २३ ॥

शिशिरीकुरुते कदा नु नः

शिखिपिच्छाभरणः शिशुर्दशोः ।

युगलं विगलन्मधुद्रव-

स्मिनमुद्रामृदुना मुखेन्दुना ॥ २४ ॥

शिखिपिञ्छाम्रणो मयूरवद्भूषणः शिशुः बालकृष्णः विगलन्मधुद्रव-
मधुद्रवः क्षौद्रप्रवाहो यस्मात्तच्च तस्मिन् च, तस्य मुद्रा संस्थानविशेषः,
तया मृदुना कोमलेन मुखेन्दुना नः मम । 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येक-
वचने बहुवचनम् । दशोर्नयनयोः युगलं कदा नु कस्मिन्वा समये शिशि-
रीकुरुते । श्रीकृष्णः स्वमुखदर्शनेनास्मच्छ्रयोः साफल्यं कदा कुर्यादित्य-
भिप्रायः ॥ २४ ॥

कारुण्यकर्तुं रकटाक्षनिरीक्षणेन

तारुण्यसंवर्लितशैशववैभवेन ।

आपुष्णता भुवनमद्भुतविभ्रमेण

श्रीकृष्णचन्द्र शिशिरीकुरु लोचनं मे ॥ २५ ॥

अद्भुता गोवर्धनोद्धरणादिनाश्चर्यभूता विभ्रमा विलासा यस्य तेन,
अत एव भुवनं जगत् आपुष्णता पोषणं कुर्वता । भुवनमित्यत्र 'न
लोकः' इत्यादिना पृष्ठीप्रतिषेधः । कारुण्येन दयया कर्तुं शक्यत्ववर्णम्,
दयायुष्मित्यर्थः । कटाक्षनिरीक्षणम् अपाङ्गदर्शनं यस्य तेन, तारुण्येन
यौवनेन संवर्लितं संवृतं शैशववैभवं बाल्यसंपदस्य तेन शरीरेण हे श्री-
कृष्णचन्द्र, मे मम लोचनं शिशिरीकुरु शीतलं कुरु । त्वमस्माकं प्रत्यक्षो
भवेति भावः ॥ २५ ॥

कदा वा कालिन्दीकुबलयदलश्यामलतराः

कटाक्षा लक्ष्यन्ते किमपि करुणावीचिनिचिताः । . .

दयादृष्टिं प्रसारयेत्यर्थः । त्वयि सर्वेश्वरे प्रसन्ने सति इह अस्मिल्लोके
अपरैः प्रार्थ्यजातैः नः मम किं प्रयोजनम् । किमपि प्रयोजनं नास्ती-
त्यर्थः । त्वय्यप्रसन्ने सत्यपि इहापरैः किं नः । निगदव्याख्यानमेतत् ॥

निबद्धमुग्धाञ्जलिरेष याचे

नीरन्ध्रदैन्योन्नतमुग्धकण्ठम् ।

दयाम्बुधे देव भवत्कटाक्ष-

दाक्षिण्यलेशेन सकृन्नेषिञ्च ॥ ३० ॥

एषः अयं जनः, अहमित्यर्थः । निबद्धो मुग्धो मूढः वेपथुमान् अञ्ज-
लिर्यस्य तादृशः सन्, नीरन्ध्रदैन्येन संतन्यमानदैन्येन उन्नत उत्तानः
मुग्धः गद्वदीकृतः कण्ठः ध्वनिविशेषो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा याचे
प्रार्थये, त्वत्कटाक्षमिति शेषः । हे देव दयाम्बुधे, भवत्कटाक्षदाक्षिण्यं
भवदीयकटाक्षवदान्यता, तस्य लेशो लवः, तेन सकृदेकवारं निषिद्य
आर्द्रं कुरु, मामेकवारं पश्येत्यर्थः । भवत्कटाक्षदर्शनमात्रेण शरभज्ञादि-
बन्तकृतार्थो भवेयमिति भावः ॥ ३० ॥

पिञ्छावतंसरचनोचितकेशपाशे

पीनस्तनीनयनपङ्कजपूजनीये ।

चन्द्रारविन्दविजयोद्यतवक्त्रविम्बे

चापल्यमेति नयनं तव शैशवे नः ॥ ३१ ॥

पिञ्छावतंसो बर्हभूषणम्, तस्य रचना अलंक्रिया, तस्या उचितः
केशपाशः शिखा यस्य तस्मिन्, पीनौ पीवरी स्तनी यासाम् । 'स्वाज्ञाधो-
यसर्जनादसंयोगोऽधात्' इति ङीप् । तासां नयनान्येव पङ्कजानि, तैः

पूजनीये पूजाहं, चन्द्रधारविन्दं च, तयोर्विजयः, तद्विषयकविजय इत्यर्थः ।
तत्र उद्यतमुखकं यक्रविम्बं मुरमण्डलं यस्य तस्मिन् तव शैशवे
बाल्ये नः मम नयनं चापत्यमेति प्राप्नोति । 'इण् गतौ' इत्यस्य लटः
प्रथमकवचनम् ॥ ३१ ॥

त्वच्छैशवं त्रिभुवनान्द्रुतमित्यवैमि

यच्चापलं च मम वागविवादगम्यम् ।

तत्किं करोमि विरणन्मुरलीविलास-

मुग्धं मुखाम्बुजमुदीक्षितुमीक्षणाभ्याम् ॥ ३२ ॥

त्वच्छैशवं तव बाल्यं त्रिभुवनस्य अद्भुतमाश्चर्यसंपादकमिति अवैमि
मनसा जानामि । चापलं विषयादावासक्तिकर्मं यदस्ति तच्चाद्भुतमित्यवै-
मीति पूर्वेण संबन्धः । मम वाग्भिः अविवादं विवादाभावो यथा तथा,
निर्विचिकित्समित्यर्थः । गम्यं प्राप्तम् । त्वच्छैशवादिकं मम वाग्व्यापार-
विषयभूतमित्यवैमीत्यर्थः । विरणन्ती विशेषेण ध्वनन्ती, सा
चासी मुरली च, तस्या विलासैर्गानविशेषैः मुग्धं सुन्दरं मुखाम्बुजम्
ईक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां सम्यग्द्रष्टुं किं करोमि किं कर्तव्यम् ? तद्वदेति शेषः ॥

पर्याचितामृतस्नानि पदार्थभङ्गी-

फलगूनि बलिगतविशालविलाचनानि ।

बाल्याधिकानि मद्वह्नुभभापितानि

भावे लुठन्ति सुहृशां तव जल्पितानि ॥ ३३ ॥

पर्याचितः स्नानं अमृतस्य सुधाया रस इव रसो येषु तानि,
पदार्थभङ्ग्यो माणिमुक्तागिरिराशयः फलगु अक्षरं येषु तानि, माणिमुक्ता-

विशेषो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा यावत्कालं नोदेति नोत्पद्यते तावत्ततः
पूर्वमेव मम चित्तधारा चक्षुर्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्तिपरम्परा तावक्क-
चचन्द्रः त्वदीयमुखचन्द्रः । 'तथकममकावेकवचने' इति तावकादेशः ।
तस्य चन्द्रातपेन ज्योत्स्नया द्विगुणीकृता वृद्धिः प्राप्ता भवतु । अवश्यं त्वद-
र्शनेन भाव्यम्, अन्यथा ममानिर्वाह इति भावः ॥ ३७ ॥

यावन्न मे नरदशा दशमी दशोऽपि

रन्ध्रादुदेति तिमिरीकृतसर्वभावा ।

लावण्यकोलिसदनं तव तावदेतु

लक्ष्म्या समुत्कणितवेणु मुखेन्दुबिम्बम् ॥

अतिमिराणि तिमिराणि तमोसि मपद्यमानाः कृतास्तिमिरीकृताः ।
अभूततद्भावे च्चिः । 'अस्य च्चौ' इतीकारः । सर्वभावाः समस्तपदार्था-
यथा सा दशमी दशसंह्यापूरिका । मटाश्चिच्चात् 'टिड्ढाणञ्—'
इत्यादिना ङीप् । नराणां दशा नरदशा, अन्त्यावस्थेत्यर्थः । दशो
नयनस्य रन्ध्राच्छुभ्रात्, नयनकुहरादित्यर्थः । यावत्कालं नोदेति
नोत्पद्यते, तावत्तदानीमेव लक्ष्म्या सौन्दर्येण लावण्यस्य कान्तिविशेषस्य
कोलिसदनं लीलागृहम् । यद्वा लक्ष्म्या वेणुप्रणादादिसंपत्त्या सम्यगुत्पन्न-
मुत्कणितमुत्तानध्वनिविशेषो यस्य स तथोक्तो वेणुर्यस्य तत् तव
मुखेन्दुबिम्बम् एतु प्राप्नोतु । चित्तधारेति पूर्वश्लोकादनुपपद्यते । मम
चित्तधारा मुखेन्दुबिम्बं प्राप्नोतिवित्यर्थः । अन्यथा निर्वाहाभावादवश्यं
प्रत्यक्षेण भाव्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

आलोललोचनविलोकितकोलिधारा-

नीराजिताग्रसरणेः करुणाम्बुराशेः ।

आर्द्राणि वेणुनिनदैः प्रतिनादपूरै-

राकर्णयामि मणिनूपुरशिञ्जितानि ॥ ३९ ॥

आलोलै चञ्चले लोचने यासां तासां विलोकितानि दृश्यः, तेषां केलि-
चारा विलाससंततयः, तामिनीराजिता अप्रसरणिः पुरोभागो यस्य तस्य ।
प्रजस्रीणां सदा तन्मुखदिदृक्षुत्वादिति भावः । कङ्कणाम्बुराशेः कृपासमु-
द्रस्य कृष्णस्य प्रतिनादस्य प्रतिध्वनेः पूरा. प्रवाहा येषां तैः । यद्वा
प्रतिनादः शिञ्जितं तेन पूरैः पूर्णं वेणुनिनदैः साकम् । 'वृद्धो यूना—'
इति निर्देशात्महादिप्रयोगाभावेऽपि तदर्थो लभ्यत इति भावः ।
आर्द्राणि रमन्ति मणिनूपुरशिञ्जितानि मणिनूपुरध्वनिविशेषान् आक-
र्णयामि श्रोष्यामि । तथा कुर्विति भावः ॥ ३९ ॥

हे देव हे दयित हे जगदेकबन्धो

हे कृष्ण हे चपट हे करुणैकमिन्धो ।

हे नाथ हे रमण हे नयनाधिराम

हा हा कदा नु भवितामि पदं दृशोर्मे ॥४०॥

हे कृष्ण, मम दृशोर्भयनयोः पदं विषयभूतः कदा नु भवितामि भवि-
ष्यसि । लुप्तमध्यमपुरुषकवचनम् । हा हेति खेदे । नन्वप्रकाशमानस्वभा-
वत्वादेव न प्रत्यक्षो भवामीत्याशङ्क्याह— हे देवेति । दीव्यति प्रकाशत
इति व्युत्पत्त्या प्रकाशमानमैव देवत्वादिति भावः । ननु प्रकाशमानस्व-
भावत्वेऽपि मयि तव प्रीतेरभावान्न प्रत्यक्षोऽहमित्याशङ्क्याह— हे दयि-
तेति । प्रीतिविषयस्यैव दयितत्वादिति भावः । तव मयि प्रीतौ सत्यामपि
स्वयि मम प्रीतेरभावान्न प्रत्यक्षोऽहमित्याशङ्क्याह— हे जगदेकबन्धो

इति । तव जगदेकबन्धुत्वादहमपि जगदेकदेश इति कृत्वा मय्यपि
मेहसद्भावात्प्रत्यक्षेण भाव्यमिति भावः । मयि त्वद्वान्धवे सत्यपि यस्य
कस्यचित्प्रत्यक्षो भवामि न तवेत्याशङ्क्य तर्हि तव चापत्यं स्यादित्याह—
हे चपलेति । चापत्यं दुःस्वभावः । ननु चापत्यादेव न प्रत्यक्षो-
ऽहमित्याशङ्क्याह— हे करुणैकसिन्धो इति । चापत्यस्य स्वल्पत्वा-
दयाया आधिक्यात्प्रत्यक्षेण भाव्यमिति भावः । ननु दयाधिक्येऽपि
बान्धवेऽपि विशेषबान्धवाभावात् प्रत्यक्षोऽहमित्याशङ्क्याह— हे ना-
थेति । स्वस्वामिभावरूपविशेषसंबन्धस्य विद्यमानत्वात्प्रत्यक्षेण भाव्य-
मिति भावः । ननु बहुव्रीहस्य स्वस्वामिसंबन्धेऽपि कस्याचित्प्रसादं
नेतरस्याम्, तद्वच्च त्वयि न प्रसाद इत्याशङ्क्याह— हे रमणेति
तव निरुपाधिकमैत्रस्वभावादेव मत्संतोषजनकप्रत्यक्षेण भाव्यमि-
ति भावः । ननु निरुपाधिकमैत्रस्वभावत्वेऽपि तव मनसो रमणमेवा-
न नु नयनयोरित्याशङ्क्याह— नयनाभिरामेति । नयनयोरतिप्रीतिक-
त्वादेव त्वत्प्रत्यक्षेण भाव्यमिति भावः ॥ ४० ॥

अमून्यधन्यानि दिनान्तराणि

हरे त्वदालोकनमन्तरेण ।

अनायबन्धो करुणैकसिन्धो

हा हन्त हा हन्त कथं नयामि ॥ ४१ ॥

हे करुणैकसिन्धो दयासमुद्र, अनायबन्धो हे कृष्ण, त्वदा-
लोकनमन्तरेण विहाय 'अन्तरान्तरेण—' इति द्वितीय-
अधन्यानि अकृतार्थानि अमूनि दिनान्तराणि कृष्णप्रत्यक्षरहितानि
कथं केन प्रकारेण नयामि नेष्यामीत्यर्थः । हा हन्तेति खेदे । आ-
दिर्भावः ॥ ४१ ॥

किमिह शृणुमः कस्य ब्रूमः कथं कृतमाशया
कथयत कथं धन्या मन्यामहे हृदयेशयम् ।

मधुरमधुरस्फेराकारे मनोनयनोत्पवे

कृपणकृपणा तृष्णा कृष्णे चिरं बत लम्बते ॥ ४२ ॥

मधुरमधुरः अत्यन्तसुन्दरः । आभीक्ष्ये द्विरुक्तिः । कर्मधारयत्वा-
त्सुब्लोपः । स्फेरः कान्तिमाद्य आकारः अवयवसंस्थानविशेषः यस्य
तस्मिन्, मनश्च नयने च तेषामुत्सवः संतोषः । तत्कारणे तत्त्वमुप-
चारात् । तस्मिन् । मनोनयनसंतोषसंपादके इत्यर्थः । कृष्णे, कृपणकृपणा ।
प्रक्रिया पूर्ववत् । तृष्णा आशा चिरं चिरकालमारभ्य लम्बते अवल-
म्बनं कुरुते । आशया कथं कृतम् । आशा मां पीडयतीत्यर्थः । हे
धन्याः कृतार्थाः, हृदयेशयं मनसि वर्तमानं श्रीकृष्णं कथं मन्यामहे
पश्यामः ? इह एतद्दर्शनार्थं कस्य कस्योपाध्यायस्य ब्रूमः विज्ञापनं कुर्मः ? किं
शृणुमः कस्य वेदान्तस्य श्रवणं कुर्मः ? ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सदुपाध्याया-
ध्यापितसद्देवान्तश्रवणस्यासिद्धत्वादिति भावः । कथयत वदत । यतेति
खेदे । पाठान्तरमसमीचीनम् ॥ ४२ ॥

आभ्यां विलोचनाभ्या-

मम्बुजदलललितलोचनं बाहम् ।

द्वाभ्यामपि परिरब्धुं

दूरे मम हन्त दैवसापग्री ॥ ४३ ॥

आभ्यां पर्वतादिमहद्बस्तुदर्शनशक्ताभ्यां द्वाभ्यां द्वित्वसंख्यायुक्ताभ्यां
विलोचनाभ्यां विशेषेण द्रष्टुं समर्थाभ्याम् । दोषशल्याभ्यामिति भावः ।

अभ्युजदलललितलोचनं पद्मपद्मवत्सुन्दरनयनम् । अनेन विषयदोषोऽपि नास्तीत्युक्तम् । बालम् अर्भकमपि । इदमुपलक्षणम् । एकत्वात्कान्तमित्यपि शोध्यम् । परिरग्धुमालिङ्गितुम्, द्रष्टुमित्यर्थः । मम दैवसामग्री अदृष्टोद्बोधः दूरे । दृष्टोद्बोधो दूरे नास्तीत्यर्थः । हन्तेति सेदे । द्वाभ्यां प्रमयाभ्यां स्वच्छैकवस्तुग्रहणाभावः अदृष्टोद्बोधाभावप्रयुक्तः, न तु दृष्ट-सामग्र्यभावप्रयुक्त इति भावः ॥ ४३ ॥

अश्रान्तस्मितमरुणारुणाधरोष्ठं

दृषार्द्रद्विगुणमनोज्ञवेणुगीतम् ।

विभ्रम्यद्विपुलविलोचनार्धमुग्धं

वीक्षिष्ये तव वदनाम्बुजं कदा नु ॥ ४४ ॥

अश्रान्तस्मित निरन्तरस्मितयुक्तमित्यर्थः । अरुणारुणः रक्तवस्तु-सदृशः । ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति सादृश्यायै द्विर्भावः । ‘कर्म-धारयवदुत्तरेषु’ इति कर्मधारयवद्भावात्सुलोपः । अधरोष्ठो यस्य तत् । दृषार्द्रं संतोषयुक्तम्, तच्च तत् द्विगुणमनोज्ञं अत्यर्थंश्राव्यं वेणुगीतं यस्य तत् । विभ्राम्यता चञ्चलेन विपुलविलोचनयोरर्धेन । अत्रार्धशब्द एक-देशवाची, न तु समांशवाची । अत एवोत्तरनिपातः । मुग्धं सुन्दरम् । ईषन्निमीलितनयनाभ्यामतिमुन्दरमित्यर्थः । तव वदनाम्बुजं कदा नु वीक्षिष्ये द्रक्ष्यामि ॥ ४४ ॥

लीलापताभ्यां रसशीतलाभ्यां

नीलारुणाभ्यां नयनाम्बुजाभ्याम् ।

आलोकयेदद्भुतविभ्रमाभ्यां

काले कदा कारुणिकः किशोरः ॥ ४५ ॥

कारुणिको दयाप्रधानः किशोरः बालकृष्णः लीलाभिः विलासैः
आयताभ्यां दीर्घाभ्याम्, विलासयुक्ताभ्यामित्यर्थः । रसः शृङ्गारः
अनुरागो वा तेन शीतलाभ्यां हृद्याभ्याम्, नीले च ते अरुणे च ।
कर्नानिकाप्रदेशे नैस्यम् अपाङ्गप्रदेशे रक्तिमेति विभागः । ताभ्याम्,
अद्भुता आश्चर्यसंपादका विभ्रमा विलासा 'ययोस्ताभ्यां नयनाम्बुजाभ्यां
कदा काले । कदेत्यत्र किञ्चिद्वार्यो विवक्षितः, न तु प्रत्ययार्थः । यद्वा
काले कदा कस्मिन्क्षणे आलोकयेत् पश्येत् । मामिति शेषः ॥ ४५ ॥

बहुलचिकुरभारं बद्धपिञ्जलवतंसं

चपलचपलनेत्रं चारुबिम्बाधरोष्ठम् ।

मधुरमृदुलहासं मन्दरोदारलीलं

मृगयति नयनं मे मुग्धवेषं मुरारेः ॥ ४६ ॥

बहुलः अधिकः चिकुरभारः केशभारो यस्य तम्, बद्धः पिञ्जलवतंसो
येन तम्, चपलचपले इति आभीक्ष्ये द्विर्भावः । कर्मधारयत्वात्सुब्लोपः ।
नेत्रे यस्य तम्, मधुरो हृद्यः मृदुलः कोमलश्च हासो यस्य तम्, मन्द-
रस्य पर्वतविशेषस्येव उदारलीला गम्भीरविलासाः यस्य तम्, अतिर्ध-
र्ययुक्तमित्यर्थः । मुरारेः कृष्णस्य मुग्धवेषं मे नयनं मृगयति अन्वेष्टणं
करोति ॥ ४६ ॥

बहुलजलदच्छायाचोरं विलासभरालसं

मदशिक्षित्वालीलीलवतंसं मनोज्ञमुखाम्बुजम् ।

कमपि कमलापाङ्गोदग्रप्रसन्नजगज्जटं

मधुरिमपरीपाकोद्रेकं वयं मृगयामहे ॥ ४७ ॥

अम्बुजदलललितलोचनं पद्मपत्रवत्सुन्दरनयनम् । अनेन विषयदोषोऽपि नास्तीत्युक्तम् । बालम् अर्भकमपि । इदमुपलक्षणम् । एकत्वात्क्रान्तमित्यपि बोध्यम् । परिरञ्जुमालिङ्गितुम् ; द्रष्टुमित्यर्थः । मम दैवसामग्री अदृष्टोद्बोधः दूरे । दृष्टोद्बोधो दूरे नास्तीत्यर्थः । हन्तेति सेदे । द्वाभ्यां समर्थाभ्यां स्वच्छैकवस्तुग्रहणाभावः अदृष्टोद्बोधामावप्रयुक्तः, न तु दृष्टसामग्र्यभावप्रयुक्त इति भावः ॥ ४३ ॥

अश्रान्तस्मितपरुणारुणाधरोष्ठं

हर्षार्द्रद्विगुणमनोज्ञवेणुगीतम् ।

विभ्राम्यद्विपुलविलोचनार्धमुग्धं

वीक्षिष्ये तत्र वदनाम्बुजं कदा नु ॥ ४४ ॥

अश्रान्तस्मित निरन्तरस्मितयुक्तमित्यर्थः । अरुणारुणः रक्तवस्तु-सदृशः । ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति सादृश्यार्थे द्विर्भावः । ‘कर्मधारयवदुत्तरेषु’ इति कर्मधारयवद्भावात्सुलोपः । अधरोष्ठो यस्य तत् । हर्षार्द्रं संतोषयुक्तम्, तच्च तत् द्विगुणमनोज्ञं अत्यर्थश्राव्यं वेणुगीतं यस्य तत् । विभ्राम्यता चञ्चलेन विपुलविलोचनयोरर्धेन । अत्रार्धशब्द एक-देशवाची, न तु समांशवाची । अत एवोत्तरनिपातः । मुग्धं सुन्दरम् । ईषन्निमीलितनयनाभ्यामतिमुन्दरमित्यर्थः । तत्र वदनाम्बुजं कदा नु वीक्षिष्ये द्रक्ष्यामि ॥ ४४ ॥

लीलापताभ्यां रसशीतलाभ्यां

नीलारुणाभ्यां नयनाम्बुजाभ्याम् ।

आलोकयेदद्भुतविभ्रमाभ्यां

काले कदा कारुणिकः किशोरः ॥ ४५ ॥

बहुलं जलं ददातीति बहुलजलदः तस्य च्छाया कान्तिः नालनाहु-
 त्यादतिनीलरूपिणीत्यर्थः । तस्याधोरं स्नेहम्, नीलमेघसदृशमित्यर्थः ।
 विलासा लीला एव भराः तैः अलसं मन्दीभूतम्, मदयुतशिखी मदशिखी
 तस्य शिखा सैव लीलोत्तमः शेखरः कर्णपूरो वा यस्य तम् । 'पुंस्युत्त-
 मायतंसी द्वौ कर्णपूरे च शेखरे' इत्यमरः । मनोह्रं मञ्जुलं मुखाम्बुजं
 यस्य तम्, कमलम्पदपात्रयोरुदप्रेण शूकेन । कटाक्षमात्रेणेत्यर्थः । प्रसन्नः
 कृतार्थामृतः जगत्सु जडः तुच्छपदार्थो यस्य तम्, कमपि इत्थमिति
 वक्तुमशक्यम्, मधुरिम्णां सौन्दर्याणां परीपाकः । 'उपसर्गस्य घञ्य-
 मनुष्ये बहुलम्' इति धमन्ते परे दीर्घः । तस्य उद्रेकः औत्कट्यम् ।
 तं वयं मृगयामहे अन्वेपणं कुर्महे ॥ ४७ ॥

परामृग्यं दूरे परिपदि मुनीनां ब्रजबधू-

दृशां दृश्यं शश्वन्निभुवनमनोहारिवपुषम् ।

अनामृग्यं वाचापनिदमुदयानांमपि कदा

दरीदृश्ये देवं दरदलितनीलोत्पलरुचिम् ॥ ४८ ॥

अयम् एतद्देशकालविशिष्टः उदयः उत्पत्तिः यासां ताः न भवन्तीति
 अनिदमुदयाः, प्रवाहानादय इत्यर्थः । तासां वाचापमपि, वेदान्तबाष्मि-
 रपीत्यर्थः । कृतान्तयोगात्कर्तरि तृतीयार्थे षष्ठी । अनामृग्यं शृङ्गा-
 दिकया प्रतिपादयितुमशक्यम् । तथा च श्रुतिः 'यतो वाचो निवर्तन्ते,
 अप्राप्य मनसा सह' इति । अत एव परिपदि नैमिशारण्यस्थलविशेषे,
 मुनीनाम् अधीतवेदान्तवाक्येषु ब्रह्मप्रतिपादकत्वं निश्चित्य तत्र युक्ति-
 भिरनुचिन्तकानाम् । परामृग्यमित्यत्र अनिदमुदयानामपीत्यत्रत्यापि-
 शब्दोऽनुषङ्गनीयः । तथा च परामृग्यमपि दूरे भवतीत्यर्थः । नन्वे-

तादृशः कथं तत्र दृश्यो भवेदित्याशङ्क्य वैपरीत्यस्यापि संभवादविरोध इत्याह— ब्रजेत्यादिना । ब्रजे गोष्ठे । 'गोष्ठाध्वनिवद्वा ब्रजाः' इत्यमरः । बधूनां वेदान्तवाक्याध्ययनतत्तात्पर्यनिश्चयतदुपपत्तिचिन्तनरचितगोपस्त्रीजनानामित्यर्थः । दृशो नयनैः । पूर्ववत्पट्टी । दृश्यं द्रष्टु योग्यम्, शश्वत् सदा त्रिभुवनस्य सकललोकजनस्य । भुवनशब्देन तत्तल्लज्जना लक्ष्यन्ते इति भावः । मनोहारि इयं वपुः शरीरं यस्य तम्, दरदलितम् ईषद्विकसितं तच्च तत् नीलोत्पलं च तस्यैव रुचिर्यस्य तं तत्संनिभं देवं कदा कस्मिन्समये दरीदृश्ये सम्यग्दृक्ष्यामि 'विभाषा कदाकर्णोः' इति भविष्यति लट् । यद्प्रयोग आदरातिशयोक्तनार्थः । दरदलितेति कान्तिसौष्ठवयोक्तनार्थम् । शश्वत्त्रिभुवनेति सर्वातिशायि-सौन्दर्ययोक्तनार्थम् । ब्रजेत्यादिः सौलभ्ययोक्तनार्थः । वाचामनाभृग्यमिति मुनीनां दूरे परामृग्यमिति च तद्विरोधयोक्तनार्थम् । अदृष्टवशेन ज्ञायमानत्वाज्ञायमानत्वयोः संभवाच्च विरोध इति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

लीलाननाम्बुजपदीरमुदीक्षमाणं

नर्माणि वेषुविवरेषु निवेशयन्तम् ।

ढोळायमाननयनं नयनाभिरामं

वन्दे कदा नु दयितं व्यतिलोकयिष्ये ॥ ४९ ॥

लीलायुतं विलासयुतम् अम्बुजवदाननं यस्य तम्, अधीरं चञ्चलं यथा तथा उदीक्षमाणं पश्यन्तम्, वेषुविवरेषु सुविरजन्वनादिषु नर्माणि गोपीभिः साकं कृतसंकेतान् निवेशयन्तम्, ढोळायमाने ईषच्चञ्चले नयने यस्य तम्, नयने अभिरमेते संतुष्यतः यस्मिन् तथोक्तम्, तन्नयना-ह्लादजनकमित्यर्थः । दयितं प्रियं कदा नु व्यतिलोकयिष्ये मत्प्रियक-

कृष्णदर्शनपूर्वकं कृष्णं द्रक्ष्यामि । कदा नु वन्दे नमस्तुवे ॥ ४९ ॥

लग्नं मुहुर्मनसि लम्पटसंपदायि

लेखावलेखिनि रसज्ञमनोज्ञवेषम् ।

.. कज्जन्मृदुस्मितमधुस्तपिताधरांशु

राकेन्दुलालितमुखेन्दु मुकुन्दबाल्यम् ॥ ५० ॥

रसज्ञः सारप्राही मनोज्ञः सुन्दरो वेषोऽलकारो यस्य तत्, लम्पटः प्रादा भावयत्, न नु वस्तुतः । 'रञ्जय' इति पाठे समस्तपदम् । रञ्जता अलङ्कर्वता मृदुना कोमलेन मधुवात्स्मतेन क्षीद्रवन्मन्दहासेन स्तपिताः सिक्ताः अधरस्य भ्रंशवः कान्तयो यस्य तत्, राका पूर्णिमाविशेषः तत्वेन्दुः परिपूर्णचन्द्र इत्यर्थः । तेन उल्लितः संमानितः मुखमेवेन्दुर्यस्य तत्, मुकुन्दबाल्यं श्रीकृष्णबालभावः लेखावलंखिनि सर्वदा कृष्णघ्यान-वशात्तदाकारचिन्तावशात्तदाकारचित्तवति मनसि । ममेति शेषः । मुहुः पुनःपुनः लग्नं प्रतीयमानं सत्, लम्पट आयासः तं संप्रदातुं शीलम-स्यास्तीति तत् । भवतीति शेषः । प्रत्यक्षमजनार्यत्वा आयासजनकं भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

अहिमकरकरनिकरमृदुमुदितलक्ष्मी-

सरसतरसरसिरुहसरसदृशि देवे ।

ब्रजयुवतिरतिकलहविजयनिजलीला-

.. मदमुदितवदनशशिमधुरिमाणे लीये ॥ ५१ ॥

अहिमकरः सूर्यः तस्य कराः किरणाः तेषां निकरः समूहः तस्य मृदुमुदितम् ईषत्स्पर्शमुदितम् । अत्र भावे कः । तेन लक्ष्म्या कान्त्या

द्वयोः सरसयोरतिशयेन सरसं सरसंतरम् । 'द्विवचनविभज्य-' इति
तरप् । तच्च तत् सरसिरुहं पद्म च । 'तत्पुरुषे कृति-' इति सप्तम्या
अलुक् । तस्य सदृशौ दृशौ नेत्रे यस्य तस्मिन् देवे श्रीकृष्णे ब्रजयु-
वतीनां मन्दब्रजस्त्रीणां रतिरिव कलहः तत्र विजयः तेन निजः स्वीयः
लीलामदः विलासयुतमदः तेन मुदितस्य संतुष्टस्य वदनं शशीव तस्य
मधुरिमाणि सौन्दर्यं लीये तिरोभवामि । देवे इति मधुरिमाणि इति च
सप्तम्या वैयाधिरूपं ज्ञेयम् । अवश्यं कृष्णमुखसौन्दर्यदर्शनेन भाव्य-
मिति भावः ॥ ५१ ॥

करकमलदलदलितललिततरबंशी-

कलनिनदगलदमृतघनसरामि देवे ।

सहजरसपरभरितदरदितितवीथी-

सततवहदधरमणिमधुरिमणि लीये ॥ ५२ ॥

करकमलयोर्दलानि अङ्गुलयः तैः दलितः भिन्नः । स्वरभेदं प्राप्त
दलार्थः । रा चासौ ललिततरः प्रावृत्तरः स चासौ वंशीकलनिनदः
वेणोरव्यक्तमधुरमणिः तेन गलद्, अव्यक्तमधुरध्वनीनामाधिरूपेणात्र
स्यानुमशवयम् इतो यत्र कुलचिद्रन्तव्यमिति नि.सरत् अमृतस्य
सुधायाः घनसरः महाहृदो यस्य तस्मिन्, सहजः स्वाभाविकः रस
एव भरः तेन । स्वत.सिद्धरसरूपभरणेऽर्थः । भरितानि भारवन्ति ।
स्वभावतो रसयुक्तानात्यर्थः । तथोक्तानि दरदितितानि, मन्दस्मितानी-
त्यर्थः । तेषां वीथयः पङ्क्तयः ताः सततं वहन् अवरमणेः मधुरिमा
यस्य तस्मिन् देवे लीये लीनो भवामि । अवश्यं कृष्णदर्शनेन भाव्य-
मिति भावः ॥ ५२ ॥

कुसुमशरशरसमरकुपितमदगोपी-

कुचकलशघुसृणरसजमदुरासि देवे

मदल्ललितमृदुहसितमुपितशशिशोभा

मुहुरधिकमुखकमलमधुरिमाणि लीये ॥ ५३ ॥

कुसुमशरो मन्मथः तस्य शराः पुष्पाणि सैः समरः युद्धम्, पुष्पवि-
हार इत्यर्थः । तत्र कुपितानां कोपयुक्तानां मदगोपीनां मत्तगोपस्त्रीणां कुचां
कलशाविव तयोः घुसृणम् अद्वारागविशेषः तस्य रसो द्रवः तेन लसत्
प्रकाशमानम् उरो वक्षो यस्य तस्मिन्, मदेन ललितं विलुठत् ।
कर्तारि चः । तत्र तत् मृदुहसितं मन्दस्मितं च तेन मुपितया चौर्येण
गृहीतया शशिनः चन्द्रस्य शोभया । ज्योत्स्नातुल्यमन्दहसितेनेत्यर्थः ।
मुहुरधिकः अत्यधमधिकः मुलकमलस्य मधुरिमा सौन्दर्यं यस्य तस्मिन्
देवे श्रीकृष्णे लीये लीनो भवामि ॥ ५३ ॥

आनम्रामसितध्रुवोरुपचितामक्षीणपक्ष्माङ्कुरे-

प्वाळोलामनुरागिणोर्नयनयोराद्रीं मृदौ जल्पिते ।

आताम्रामधरामृते मदकलामम्लानवंशीस्वने-

प्वाशास्ते मम लोचनं व्रजाशिशोर्मूर्तिं जगन्मोहनीम् ॥

अक्षिते कृष्णवर्णे ते च ते ध्रुवौ च तयोः आनम्राम् । वक्रध्रूयुक्ता-
मित्यर्थः । अक्षीणेषु पक्ष्माङ्कुरेषु उपचितां वृद्धिमतीम् । वृद्धिमदविरल-
पक्ष्मयुक्तामित्यर्थः । अनुरागिणोर्दयावतोर्नयनयोः आळोलां चञ्चलाम् ।
चञ्चलनयनयुक्तामित्यर्थः । मृदौ धाव्ये । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्—'
इति पुङ्गवाम् लुम् । जल्पिते वचसि आद्रीं रचयतीम् । रचयद्वाग्विशेष-

युक्तामित्यर्थः । अधरामृते आताम्रानारक्तम् । आरक्ताधरयुक्तामित्यर्थः ।
अम्लानवंशीस्वनेषु उच्चस्तरवेषुगानेषु मदेन कलामव्यक्तमधुराम् ।
अव्यक्तमधुरवेषुगानयुक्तामित्यर्थः । वज्रशिशोः कृष्णस्य जगन्मोहयतीति
जगन्मोहनी ताम् । जगन्मोहसंपादिकामित्यर्थः । मूर्तिं शरीरं मम
लोचनमाशस्ते प्रार्थयते ॥ ५४ ॥

नन्वितरेषां ब्रह्मरूपादीनां विद्यमानत्वात्तद्दर्शनं परित्यज्य कृष्णदर्शन-
मेव किमिति प्रार्थयता इत्यादाङ्कपाह—

तत्कैशोरं तच्च वक्त्रारविन्दं

तत्कारुण्यं ते च कीलाकटाक्षाः

तत्सौन्दर्यं सा च मन्दस्मितश्रीः

सत्यं सत्यं दुर्लभं देवतेषु ॥ ५५ ॥

तत् मम मनसि प्रतीयमानं किशोरस्य भावः कैशोरं बाल्यम्, तत्
मचेतासि प्रतीयमानं वक्त्रारविन्दं मुखकमलं च । एवमेवात्रत्यतच्छब्दाः
सर्वे मनसि प्रतीयमानार्थका वेदितव्याः । तत्कारुण्यं दया च, ते च
कीलाकटाक्षाः कीलासंयुताः कटाक्षा दृष्टयश्च, तत्सौन्दर्यं च, सा मन्द-
स्मितश्रीश्च देवतेषु ब्रह्मरूपादिषु दुर्लभम्, नास्तीत्यर्थः । तदेव द्रव्यति—
सत्यं सत्यमिति । कृष्णस्य बाल्यादिकं यद्यदस्ति तत्तद्ब्रह्मादिषु नास्ति ।
ब्रह्मणश्चतुर्मुखत्वाद्ब्रह्म विरूपाधुत्वात्कुमारस्य च पञ्चमुखत्वादिति
भावः ॥ ५५ ॥

ननु कृष्णस्य सौन्दर्यवर्त्तेऽपि अनुपकारित्यात्तद्दर्शनमफलमित्याशङ्क्य
तदुपकारित्वमपि दृष्टमित्याह—

विश्वोपपुत्रश्चपनैकवद्धदीप्तं

विश्वासस्तवकितचेनसां जनानाम् ।

पश्यामः प्रतिनवकान्तिकन्दलार्द्रं

पश्यामः पथि पथि शैशवं मुरारेः ॥ ५५ ॥

अस्मिन्पदे अपिशब्दोऽध्याहार्यः । एवं च मुरारेः कृष्णस्य शैशवं
वाच्यं प्रतिनवैः प्रतिक्षणं नूतनैः कान्तिकन्दलैः कान्त्यङ्कुरैः आर्द्रं सरसं
पश्यामः मनसा जानीमः । विश्वासेन स्वकितानि शुच्छवन्ति । विश्वास-
शुक्लानीत्यर्थः । चेतांसि चित्तानि येषां तेषां जनानां गोपालादिजनानां
पथि पथि तत्र तत्र देशेषु । 'नित्यबीप्सयोः' इति बीप्सार्थे द्विर्भावः ।
विश्वोपपुत्राः सर्वोपद्रवाः बह्वृषभासुरादिभिः क्रियमाणा अग्निदाहादयथे-
त्यर्थः । तेषां शमनं शान्तिः तत्र एकम् । अत्र एकशब्दः केवलार्थकः ।
विश्वोपपुत्रशमन-एवेत्यर्थः । 'एके मुह्यन्त्येकवलाः' इत्यमरः । यद्वा
विश्वोपपुत्रशमनम् एकं मुह्य यथा तथेति मुह्यार्थको वा एकशब्दः ।
नैवा दीक्षा येन तदपि पश्यामः मनसा जानीमः । सौन्दर्यं मच्छजनोप-
कारकरं च कृष्णस्यैवेति तद्दर्शनमपेक्षणीयमेवेति भावः ॥ ५६ ॥

ननु तव मनसि परिश्रुतमानः श्रीकृष्ण उपकर्तुमसमर्थः बालकत्वा-
दित्याशङ्क्य बाल्यमारोपितं न स्याभाविकमितिहाह—

पादौ पादविनिर्जिताम्बुजवनौ पद्मालयालंकृतौ

पाणी वेणुविनोदनमणयिनौ पर्याप्तशिल्पभिर्यौ ।

बाहू दोहदभाजनं मृगदृशां माधुर्यधारा गिरो

ववतं नाग्निषयातिलङ्घितमहो बालं किमेतन्महः ॥

आस्मिन्पदे यस्यैवध्यादर्थव्यम् । एवं च पादेन अंशेन विनिर्जितानि
अभ्युज्जवनानि याभ्यां तौ यस्य श्रीकृष्णस्य पादौ पद्मालयया लक्ष्म्या
अलंकृतौ गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्यमानौ । 'पद्मालयालम्बितौ' इति पाठे
तया मृदितावित्यर्थः । वेणुविनादनं वेणुगानकरणं तत्र प्रणयिनौ
प्रेमवन्तौ यस्य कृष्णस्य पाणी हस्ता पर्याप्ता शिल्पस्य वेणुनादप्रभेद-
करणसामर्थ्यस्य श्रीः संपश्योस्तौ । यस्य कृष्णस्य बाहू भुजौ मृगदंशां
स्त्रीणां दोहदस्य अकालेऽप्यार्तवरांपादकवस्तुविशेषस्य भाजनं पात्रम् ।
बालिकानामपि स्पर्शमात्रेण प्रादुर्भूतसंपादकावित्यर्थः । गिरः वाच. माधु-
र्यस्य रसविशेषस्य धाराः स्रवद्विन्दवो यासौ ताः । यस्य कृष्णस्य वक्त्रं
वाग्विषयान् वक्तुं शक्यपदार्थान् अतिउद्धतमार्तक्रम्य वर्तमानम् ।
वाचा वक्तुमशक्यमुन्दरामल्यर्थः । आस्मिन्पदे अहो इति खेदे । अति-
लङ्घितं महस्तेजो यस्मेति बहुव्रीहिर्वा । एतन्महः एतादृशं तेजः बालं
किम् ? बालं न भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

पुनस्तत्स्वीन्दर्यमेव स्वीति—

वर्हं नाम विभूषणं बहुपतं वेपाय शेषैर्गलं

वक्त्रं द्वित्रविशेषकान्निवहरीविन्यामधन्याधरम् ।

शीलैरल्पधियामगम्यविभवैः शृङ्गारभङ्गीमयं

वक्त्रं चित्रमहो विचित्रितमहो चित्रं विचित्रं महः ॥

वेपाय अलंकाराय शेषः इतरभूषणानि अलं तिष्ठन्तु । वारणार्थकालं-
शब्दयोगाद्वारणार्थयोगे तृतीया । वेपाय वर्हं नाम पिञ्छमिति प्रसिद्धं
विभूषणं बहुमतम् अङ्गीकृतम् । अनेन भूषणानि परित्यज्याभूषणं
भूषणत्वेन स्वीकृतमिति कृत्वा स्वतःप्रसिद्धं सौन्दर्यमिति प्रतीयते । वक्त्रं

मुखं द्वौ वा त्रयो वा द्विधाः । 'संख्ययाव्यय—' इत्यादिना समासः ।
 बहुमीदृशं संख्येये उज्ज्वलगणात्' इति टच् । टिलोपः । ते च ते विशेषाः
 चन्दनकस्तूरीदिना रचिततिलकविशेषाः तेषां फान्तयः तासां लहरी
 आधिक्यं तस्य विन्यासः स्थितिर्यस्य तत् तच्च तत् धन्यो ह्ययः अधरः
 अधरोष्ठो यस्य तच्च । द्विप्रविशेषकान्तिलहरीविन्यासेत्यनेन स्वल्पतिलके-
 नैव युक्तं मुखमित्युक्तत्वात्स्वतः सिद्धं मुखसौन्दर्यमित्युक्तम् । अल्पधियां
 स्थूलयुद्धिभिः । कृत्यान्तयोगात्कर्तरि षष्ठी । अगम्ययिनैवः अप्राप्तैश्वर्यैः
 शीलैः स्वभावाः गृह्यारभप्रीत्यं राशीकृतगृह्यारसर्पाद्विद्यमानमित्यर्थः ।
 महः तेजः अहो चित्रमाश्चर्यम् । तदेवांतरीयेनाह—विचित्रितमित्या-
 दिना ॥ ५८ ॥

अग्रे समप्रयति कामपि केलिलक्ष्मी-

पन्थासु दिक्ष्वपि विलोचनमेव साक्षी ।

हा हन्त हस्तपथदूरपदो किमेत-

दासीत्किशोरमयमम्ब जगत्त्रयं मे ॥ ५९ ॥

हस्तस्य पन्थाः हस्तपथः । हस्तप्रसारणमिति यावत् । 'हृक्पूरब्धूः—'
 इत्यप्रत्ययः । टिलोपः । तस्य दूरम् । यथा हस्तेन प्रहीतुमशक्यं
 तथेत्यर्थः । अग्रे मात्पुरतः कामपि इत्थमिति वक्तुमशक्याम् केलिर्विहारः
 तस्य लक्ष्मीं संपत्तिं समप्रयति समग्रं करोति । तत्करोतिष्यन्ताद्ध ।
 अन्यासु दिक्ष्वपि केलिलक्ष्मीं समप्रयतीत्यनुपपन्नः । अतः किं प्रमाणमि-
 त्याशङ्क्य चक्षुरेव प्रमाणमित्याह—विलोचनमिति । विलोचनमेव नयन-
 मेव साक्षी प्रमाणमित्यर्थः । हा हन्तेति हर्षे । 'हन्त हर्षानुकम्पयोः'
 इत्यमरः । हे अम्ब, जगत्त्रयं मे मम किशोरमयमासीत् । किम्
 एतज्जगत्त्रयस्य किशोरमयत्वम् । अहो आश्चर्यम् ॥ ५९ ॥

चिकुरं बहुलं विरलं भ्रमरं

मृदुलं वचनं विपुलं नयनम् ।

अधरं मधुरं ललितं वदनं

चपलं चरितं च कदानुभवे । ६० ॥

अस्मिन् श्लोके 'कदानुभवे' इति पाठे कृष्णस्वेल्यध्याहार्यम् । 'कदा नु विभोः' इति पाठे पदयामीति । एवं च कृष्णस्य पदुलमविरलान् चिकुरं कुन्तलानित्यर्थः । जातावेकवचनम् । विरलं सान्द्रतारदितान् भ्रमरं नूर्णकुन्तलान् । अत्रापि जातावेकवचनम् । मृदुलं कोमलानि वचनं वचनानि । अत्रापि पूर्ववदेकवचनम् । मधुरमधुरम्, ललितं वदनम्, चपलं चरितं च वर्तमानं कदा कस्मिन्काले अनुभवे अनुभविष्यामि, द्रक्ष्यामीत्यर्थः । उपसर्गवशादकर्मका अपि सकर्मका भवन्ति । 'भू प्राप्ती आत्मनेपदे च' इति रामचन्द्राचार्यैरुक्तत्वात्सकर्मकत्वमात्मनेपदत्वं च । अत्र प्राप्तिर्विवक्षितेति न कोऽपि विरोधः । 'विभाषा कदाकल्योः' इति भविष्यति लट् ॥ ६० ॥

परिपालय नः कृपालये-

त्यमकृज्जलिपतमात्मवान्धवः ।

सुरलीमृदुलस्वनान्तरे

विभुराकर्णयिता कदा नु नः ॥ ६१ ॥

हे कृपालय दयावन्, नः अस्मान् परिपालय रक्ष इत्येवंकृत्यं नः अस्माकम् असकृज्जलिपतं बहुशरमुक्तं वचनविशेषं विभुः श्रीकृष्णः आत्मवान्धवः मम बन्धुभूतः सन् । 'आर्तवान्धवः' इति पाठे,

भार्तानां पीडितानां बान्धवः सत्तिलर्थः । मुरलीमृदुलस्वनान्तरे वेणुको-
मलगानमृदुलस्वनान्तरे तन्मध्ये कदा नु आकर्णयिता श्रोष्यति ॥ ६१ ॥

कदा नु कस्यां तु विषदशायां
कैशोरगन्धिः करुणाम्बुधिर्नः ।
विलोचनाभ्यां विपुलायताभ्यां
व्यालोकयिष्यान्विषयीकरोति ॥ ६२ ॥

कस्यां विषदशायां तु । नुः प्रश्नार्थकः । कैशोरं बाल्यमस्ति स्वल्प-
मस्मिन्निति कैशोरगन्धिः । 'अल्पाद्यायाम्' इति गन्धस्वेदादेशः ।
करुणाम्बुधिः दयासमुद्र, श्रीकृष्ण इत्यर्थः । विपुले विस्तृते च ते
आयते च दीर्घे च, तान्यां लोचनाभ्यां व्यालोकयिष्यन्, कदा नु विष-
यीकरोति अविषया विषयाः संपद्यन्ते तान्करोति । अभूततद्भावे चिः ।
'अस्य च्यौ' इत्यकारस्त्रकारः ॥ ६२ ॥

मधुरमधरविम्बे मञ्जुलं मन्दहासे
शिशिरममृतनादे शीतलं दृष्टिपाते ।
विपुलमरुणनेत्रे विध्रुतं वेणुनादे
मरकतमणिनीलं बालमाळोकये नु ॥ ६३ ॥

अधरविम्बे मधुरम्, मधुराधरयुक्तमित्यर्थः । मन्दहासे मञ्जुलम्,
सुन्दरमन्दहासयुक्तमित्यर्थः । अमृतनादे अमृतवद्विद्यमाने यचति शिशिर
शीतलम्, अमृततुल्यशीतलवचोयुक्तमित्यर्थः । दृष्टिपाते ईशने शीतलम्,
शीतलदृष्टियुक्तमित्यर्थः । अरुणनेत्रे विपुलं विस्तृतम्, विस्तृताद्यनयन-
मित्यर्थः । वेणुनादे विध्रुतं विशेषेण ध्रूयमाणम्, प्रसिद्धवेणुगानयुक्तमि-

त्यर्थः । मरकतमणिवत् नीलं चालम् आलोकये नु । 'तुः प्रश्ने पृच्छायां विकल्पे च' इत्यमरः ॥ ६३ ॥

नन्वदृष्टपरिपाको यदा तदा कृष्णसाक्षात्कारो भवेत्, किमिदानीं वृथायासेनेत्याशङ्क्य मम तावत्पर्यन्तं किं कर्तव्यमित्याह—

माधुर्यादपि मधुरं

मन्मथतातस्य किमपि कैशोरम् ।

चापल्यादपि चपलं

चेतो मम हरति किं कुर्मः ॥ ६४ ॥

माधुर्यादपि सकलजनसिद्धसौन्दर्यादपि किमपि इत्यामिति वक्तु-
मशक्यं मधुरं सुन्दरम्, चापल्यादपि लोकसिद्धचापल्यादपि । अत्रापि
किमपीत्यनुपज्जनीयम् । किमपि निर्वक्तुमशक्यं चपलं चञ्चलम्,
मन्मथतातस्य प्रपुत्रजनकस्य श्रीकृष्णस्येत्यर्थः । कैशोरं बाल्यं मम चेतो
हरति । किं कुर्मः ? हन्तेति चेदे ॥ ६४ ॥

वक्षःस्थले च विपुलं नयनोत्पले च

मन्दस्मिते च मृदुलं मदजल्पिते च ।

बिम्बाधरे च मधुरं मुरलीरवे च

वालं विलासनिधिपाकलये कदा नु ॥ ६५ ॥

वक्षःस्थले उरःप्रदेशे च नयनमुत्पलमिव तस्मिन् विपुलं विस्तृतम्,
विशालवक्षोऽनयनमित्यर्थः । बिम्बाधरे च मुरलीरवे च वेशुगाने च
मधुरम्, हृद्यबिम्बाधरवेशुगानमित्यर्थः । विलासनिधिं सकलविनोदाल-
रम्, बाल कदा आलोकये नु । प्रस्नार्थको नुशब्दः ॥ ६५ ॥

॥ चक्षुषि दूरतो बालभावेन कृष्णे प्रतीयमाने विकल्पयति

मारः स्वयं नु मधुरद्युतिमण्डलं नु

माधुर्यमेव नु मनोनयनामृतं नु ।

वाणीमृजा नु मम जीवितवल्लभो नु

वालोलयमभ्युदयते मम लोचनाय ॥ ६६ ॥

मम लोचनाय बालः अभ्युदयने आविर्भवति । अयं बालः म
स्वयं नु मन्मथ एव वा । मधुराणां सौन्दर्याणां द्युतयः तासां मण्डलं
नु समूहो वा । यद्वा मधुरा हृद्याः द्युतयो यस्य स तथोक्तः चन्द्र
इत्यर्थः । तस्य मण्डलं नु बिम्बं नु । माधुर्यमेव नु सौन्दर्यमेव वा ।
मनश्च नयने च तेषाममृतं नु सुधा वा । ममशब्दो मध्यमाणिन्यायेन
योजनीयः । एवं च मम वाणीमृजा नु वाचां परिशुद्धिर्वा । 'वेणी-
मृजा नु' इति पाठे तु वेणीनां जटानां मृजा नु शुद्धिर्नु, मम जटामो-
चकरीक्षान्तो वेत्यर्थः । 'वेणीसुधा नु' इति पाठे तु प्रवाहभूतामृत-
वेणी वेत्यर्थः । मम जीवितवल्लभो नु प्राणनाथो वा । मम निर्धारणं
नास्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

आर्द्रावलोकितधरापरिणद्धनेत्र

माविष्कृतस्पिनसुधामधुराधरोष्ठम् ।

आद्यं पुष्पांसमवतंसितवर्णिवर्ह-

मालोकयन्ति कृतिनः कृतशून्यपुञ्जाः ॥ ६७ ॥

आर्द्राणि सरसानि अवलोकितानि दर्शनानि ययोस्ते धरायां भुवि
परिणद्धे प्रविष्टे प्रविशाले नेत्रे यस्य तम्, आविष्कृतं प्रच्छासितं तद्य तत् ।

स्मितं च तदेव सुधा तथा मधुरः अधरोष्ठो यस्य तम्, अवतंसितं शे-
खरी ५ तम् । अवनेंसशब्दात्तत्करोतिप्यन्तात्कर्मणि क्तः । 'निष्ठायां सेटि'
इति णेलोपः । बर्हिर्वर्हं पिञ्छं येन तम्, आद्यं जगत्कारणभूतं पुमांसं
श्रीकृष्णमित्यर्थः । कृतः पुण्यपुञ्जः पुण्यसमूहो यैस्ते कृतिनः विद्वांसः
आलोकयन्ति पश्यन्ति ॥ ६७ ॥

पुनर्विमृशन्नाह—

बालोऽयमालालविलोचनेन

वक्त्रेण चित्रीकृतदिङ्मुखेन ।

वेपेण घौपाञ्चितभूषणेन

मुग्धेन दुग्धे नयनोत्सवं नः ॥ ६८ ॥

घोषस्य व्रजस्य उचितानि भूषणानि यस्य तेन वेपेण अलङ्कारेण हेतुना,
मुग्धेन सुन्दरेण, आलालं ईपच्चक्षुले विलोचने यस्य तेन, आचित्राणि
चित्राणि संपद्यमानानि कृतानि चित्नीकृतानि, चित्रयुक्तानि कृतानीत्यर्थः ।
दिशां मुखानि येन तेन । दिङ्मुखं चित्रवाद्दृश्यमानेनेत्यर्थः । वक्त्रेण
मुखेन अयं बालः नः अस्माकं नयनोत्सवं चक्षुषां संतोषं दुग्धे संपाद-
यति ॥ ६८ ॥

आन्दोलितवाग्रभुजपाकुळनेत्रलील-

मार्द्रस्पिनं च वदनाम्बुजचन्द्रविम्बम् ।

शिञ्जानभूषणशतं शिखिपिञ्छपोलि

शीतं विलोकनरसायनमभ्युपैति ॥ ६९ ॥

आन्दोलितः ईपत्कम्पितः अग्रभुजः भुजाग्रं येन तत्, आङ्गुलाः
च्युतग्न्यमानाः नेत्रलीला नयनविलासाः यस्य तत्, आर्द्रस्मितं सरस्-
स्मितम्, 'आवि.स्मितम्' इति पाठे आविर्भूतस्मितमित्यर्थः । वदनमेव
अम्बुजं तन्मन्दविम्बमिव यस्य तत्, शिञ्जान धनियुक्तं भूषणशतं यस्य
तत्, शिखिपिच्छ मौलौ यस्य तत्, शीतं प्रेक्षकजनचक्षुःशीतलम्, वि-
लोचनरसायनं नेत्रलेखं श्रीकृष्णाख्यामित्यर्थः । अभ्युपैति आभिमुख्येन
एति । मामिति शेषः ॥ ६९ ॥

शिशुपालबालपरिपाद्विभूषण

शिशुरेष शीतलविलोचलोचनम् ।

मृदुलस्मितार्द्रवदनेन्दुसंपदा

मदयन्मदीयहृदयं विगाहने । ७० ॥

शिशुपालबाला वत्सपालका बालाः तेषां परिपत्समूहः तस्या विभूष-
णमलंकारभूतम् । 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवन्नित्यनपुंसकत्वान्न दोषः । '—
विभूषणः' इति पाठे विभूषणानीव विभूषणानि यस्येति बहुव्रीहिः । शी-
तले जनरक्षके विलोले चञ्चले लोचने यस्य, एष शिशुः मृदुलस्मितं
कोमलहासः तेन आर्द्रया सरसया वदनमिन्दुरिव तस्य सपदा समृद्धा
ममेदं मदीयम्, तच्च तत् हृदयं च मदयन्मदवत्कुर्वन् । मनुयन्तान्मदश-
ब्दात्तत्करोतिणेरिष्टवद्भावान्मनुजलोपे मति जेर्गुणावादेशयोः शतरि मदय-
न्निति रूपासिद्धिः । विगाहते आयाति ॥ ७० ॥

इदं पुरोवर्तिं यस्तु किं चेति सदिह्य निश्चिनोति—

किमिदमधरचीथीवलृप्तवंशीनिनादं

किरति नयनयोर्नः कामपि प्रेमधाराम् ।

अ
तदिदमपूरवीधीदुर्लभं बहुभं न-

स्त्रिभुवनभननीयं देवतं जीवितं च ॥ ७१ ॥

इदं पुरोवर्तितं वस्तु, अधरवीधी अधरप्रवेशः तत्र क्लृप्ताया वंद्या वेणो-
निनादो यस्य तत्, नः अस्माकं नयनयोः कामरि इत्यमिति वक्तुमशक्या
प्रेमधारा स्नेहप्रवाहं किरति विक्षिपातं, मम नयनयोरत्यन्तप्रीतिं संपाद-
यतीत्यर्थः । इदं किमिति संशयः । निधिनोति—तदिह्यादिना । इदं नः
अस्माकं बहुभं प्रियं जीवितं प्राणभूतम्, अमरवीधी स्वर्गवीधी तत्र
दुर्लभं दुःखेन प्राप्तुं शक्यम् । 'इवहुःमुपु—' इत्यादिना कल् । स्वर्गे
प्राप्तुमशक्यमित्यर्थः । त्रिभुवनभननीयं सकललोकसेव्यं देवतं तादृशे
निश्चयः ॥ ७१ ॥

तदिदमुपननं तपाळनीळं

तरळविलोचननारकाधिरापम् ।

मुदितमुदितवचनचन्द्रबिम्बं

मुखरितवेणुविलासजीवितं मे ॥ ७२ ॥

तमालस्तपिञ्जः वृक्षविशेषः । 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिञ्जोऽपि'
इत्यमरः । तद्वर्णीलम् । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः ।
तरलाभ्यां चञ्चलाभ्यां विलोचनतारकाभ्यां कर्मानिकाभ्यामभिरामं मुन्द-
रम्, मुदितमुदितम् अत्यन्तसंतुष्टम् । 'आर्भाक्ष्ये च' इति वक्तव्या-
दतिशयोक्ते द्विर्भावः । कर्मधारयत्वात्सुन्दोपः । वक्त्रं चन्द्रबिम्बमिव
यस्य तत्, मुखरितो वेणुः तस्य विलासः स्वरविशेषः तेषां जीवितं
प्राणभूतम्, वेणुगानविशेषाणां स्वारस्यसंपादकमित्यर्थः । तदिदं कृष्णा-
भ्यं वस्तु, मे मम उपनतम् आभिमुख्येनागतं प्रत्यक्षमभूदित्यर्थः ॥

चापल्यसीम चपलानुभवैकसीम ।

चातुर्यसीम चतुगाननशिल्पसीम ।

सौरभ्यसीम सकलाद्भुतकेलिसीम

सौभाग्यसीम तदिदं व्रजभाग्यसीम ॥ ७३ ॥

चापल्यानां दौर्जन्यानां सीम उत्तरावधिः । अत्रैव दीर्घम्य नान्यत्रे-
त्यर्थः । चपलानुभवस्य लक्ष्मीभोगस्य एकं मुख्यं तत्र तत्सीम च ।
अत्रैव लक्ष्मीभोगो नान्यत्रेत्यर्थः । चातुर्याणां चमत्काराणां सीम । सकल-
चमत्कारा अत्रैव नान्यत्रेत्यर्थः । चतुराननस्य व्रजगणः शिल्प चातुर्यं
तस्य सीम । कमलासनहस्तकौशलमत्रैव पर्याप्तं नान्यत्रेत्यर्थः । सौ-
रभ्यं परिमलविशेषः तस्य सीम । परिमलमत्रैव नान्यत्रेत्यर्थः । सकलाः
समस्ताः ताश्च ताः अद्भुतकेलयः आश्चर्यविहारश्च तासां सीम ।
अत्रैवाद्भुतविहारा नान्यत्र कुत्रापित्यर्थः । सौभाग्यस्य सौन्दर्यस्य
सीम । अत्रैवं सौन्दर्यं न कुत्रापित्यर्थः । व्रजभाग्यस्य व्रजजनादृष्ट-
फलस्य सीम उत्तरावधिः । व्रजजनभाग्यमिदमेव नान्यदिति भावः ।
एतादृशं वस्तु यदस्ति तत्प्रसिद्धं कृष्णार्थं वस्तु इदं प्राप्तम्, आगत-
मित्यर्थः । सीमशब्दस्य नपुंसकप्रयोगो निबन्धन्तरेषु मृग्यः । 'दुर्गमे
मार्गसीमा' इत्यादिस्थलेषु नपुंसकत्वाद्वा साधुत्वं विज्ञेयम् ॥ ७३ ॥

माधुर्येण द्विगुणशिशिरं वक्त्रचन्द्रं वहन्ती

वंशीवीथीविगलदमृतस्रोतसा संचयन्ती ।

मद्भाषीनां निहरणपदं मस्तसौभाग्यभाजां

मत्पुष्पानां परिणतिरहो नेत्रयोः संनिधत्ते ॥

मद्वाणीनां मद्वाक्यानां विहरणं विहारः । भावे ल्युट् । तस्य पदं
विषयभूतम्, मस्तसौभाग्यम् अधिकगान्दर्थं गजन्त, इति भाजः
तेषाम् । 'मजो ष्विः' इति ष्विप्रत्ययः । श्रेष्ठानामि-
त्यर्थः । मत्पुण्यानां मददृष्टानां परिणतिः परिपाकभूतः कृष्णः माधु-
र्येण सौन्दर्येण द्विगुणशिशिरम् अत्याह्लादसंपादकं वक्त्रं चन्द्रमिव वक्त्रमेव
चन्द्रमिति वा वहन्ती । 'न लोक्—' इत्यादिना पठ्याप्रतिषेधः । वंश
एवं वंशी । 'जातेरघो—' इत्यादिना स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप् । वेषः,
तस्या वीथी सुपिरपङ्क्तिः तस्या विगलता अमृतस्रोतसा, अमृततुल्य-
गानप्रवाहेणेत्यर्थः । यद्वा गानरूपामृतप्रवाहेणेत्यर्थः । सेचयन्ती, श्रोत्रयोः
मुखं संपादयन्तीत्यर्थः । एवभूता गती । ममेति शेषः । संनिधत्ते,
प्रत्यक्षाभूदित्यर्थः । अहो इत्याद्यर्थयुक्तसंतोषे । अत्र विहरणपदमित्यस्य
परिणतिविशेषणत्वपक्षे 'वेदाः प्रमाणम्' इति वन्नपुंराकनिर्देशस्योपपत्तिः ।
नवत्रचन्द्रविशेषणत्वपक्षे शङ्कैव नास्ति ॥ ७४ ॥

एवं कृष्णसाक्षात्कारे जाते कृष्णं नमस्करोति—

तेजसेऽस्तु नमो धेनुपालिने लोकपालिने ।

राधापयोधरोत्तमङ्गशायिने शेषशायिने ॥ ७५ ॥

शेषे शयितुं शीलमस्यास्तीति शेषशायी तस्मै, राधाया गोपिकाविशे-
षभूतायाः पयोधरोत्तमनी तयोदत्तस्य उपरिप्रदेशः तत्र शयितुं शीलं-
मस्यास्तीति तथोक्तः तस्मै, लोकान्पालयितुं शीलमस्यास्तीति लोकपाली
तस्मै, धेनुपालिने गोपालमाय, तेजसे, श्रीकृष्णायेत्यर्थः । नमोऽस्तु ।
'नमःस्तुति—' इत्यादिना चतुर्था ॥ ७५ ॥

धेनुपालदयितास्ननस्थली-

धन्यकुङ्कुमसनायकान्तये ।

वेणुगीतगतिमूलवेधसे

तेजसे तदिदमो नमो नमः ॥ ७६ ॥

धेनुपालानां गोपालानां दयिताः स्त्रियः तासां स्ननस्थली कुचप्रदेशः
तत्र धन्यः कृतार्थः कुङ्कुमः हरिद्रादिचूर्णविशेषः तेन सनाया सक्ता कान्त-
र्यस्य तस्यै, वेणुगीतानां गतयः स्वरविशेषाः तासां मूलवेधसे मूलप्रद्वजं,
गानप्रभेदसंपादनसमर्थमित्यर्थः । तेजसे श्रीकृष्णाय, तदिदमिति नमो-
विशेषणम् । ओं नमो नमः । सधमेण द्विरुक्तिः । 'नमःस्नानि'-
इत्यादिना चतुर्थी ॥ ७६ ॥

एवं नमस्कृत्य येन प्रकारेण स्वाभिमुख्येन कृष्ण आयाति तं
प्रकारमाह—

मृदुकणनूपुरमन्यरेण

बालेन पादाम्बुजपल्लवेन ।

अनुकणन्मञ्जुलवेणुगीत-

मायाति मे जीवितमाचक्रेति ॥ ७७ ॥

आत्ताः केलयो विहारा येन तत् मे मम जीवितं प्राणभूतं श्रीकृष्ण-
स्थं तेजः, मृदु यथा तथा कणत् ध्वनत् नूपुरं मञ्जीरो यस्य तेन
मन्यरेण मन्दीभूतेन, बालेन सूक्ष्मेण कोमलेन वा पादः अम्बुजपल्लव-
इव तेन । अम्बुजदलतुल्यपादाम्बुजपल्लवमित्यर्थः । अनुकणत् नूपुरकणित-
गनुद्यत्य जायमानं मञ्जुलं धान्यं वेणोर्गीतं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति

तया आयाति आगच्छति, वेणुगानसहितवित्रदूतविशिष्टं सदाभाती-
त्यर्थः ॥ ७७ ॥

सोऽयं विलासमुरलीनिनदामृतेन
सिञ्चन्नुदाञ्चितमिदं मम कर्णयुग्मम् ।
आयाति मे नयनबन्धुरनन्यबन्धु-
रानन्दकन्दकितकेलिकटाक्षलक्षः ॥ ७८ ॥

आनन्दकन्दलान्मुखाङ्कुरान्कुर्वन्तीति आनन्दकन्दलिताः । आनन्दक-
न्दलशब्दात्तत्करोतिष्यन्तात्कर्तरि कः । 'निष्ठायां सेटि' इति गिलोपः ।
प्रेक्षकजनानन्दसंपादक इत्यर्थः । त एव केलिकटाक्षा विलासापाङ्गदृश्यः
तैः, लक्ष्यत इति लक्षः । 'अकर्तरि च कारके-' इति कर्मणि णम् । यद्वा
आनन्दकन्दलितानि केलिकटाक्षाणां लक्षाणि लक्षसंख्याकाः कटाक्षा बल-
सः, अत एव नयनबन्धुः सोऽयं प्रसिद्धोऽयम्, अन्वत्वापि कस्वचित्
बन्धुर्न भवतीत्यनन्यबन्धुः श्रीकृष्ण इत्यर्थः । उदधितं वेणुगानाकर्णनाय
उन्मुखं इदं मम कर्णयुगं श्रोत्रयुगं विलासेन श्रान्त्वेण मुरत्या वंश्या
निनदः स एवामृते तेन सिञ्चन् आर्द्रं कुर्वन् । वेणुनादामृतेन श्रोत्रयोः
मुखं कुर्वन्नित्यर्थः । आयाति ॥ ७९ ॥

दूराद्विलोकयति वारणखेलनामी
घाराकटाक्षमोरितेन विलोचनेन ।
आरादुपैति हृदयंगमवेणुनाद-
वेणीदुधेन दधनावरणेन देवः ॥ ७९ ॥

वारणखेलनामी गजलीलागमनः, हृदयंगमो हृद्यः । 'गम' इति

सञ् । 'अरुद्विपदजन्तस्य सुम्' इति सुम् । स चासौ वेणुनादय
 स एव वेणी प्रवाहः । 'प्रवाहो वेणी वा' इति हलायुधः । संतन्यमानो
 वेणुनाद इति यावत् । तां दोषीति तेन । 'दुहः कम्बध' इति
 कप्प्रत्ययो षकारश्च । दशनावरणेन ओष्ठेन उपलक्षितो, देवः श्रीकृष्णः,
 धाराकटाक्षाः प्रवाहभूतकटाक्षाः तेषां भरोऽस्य संजात इति तेन
 विलोचनेन, लोचनद्वयेनेत्यर्थः । दूराद्विलोकयति । भारात् 'भाराहू-
 समीपयोः' इत्यमरः । उपैति समीपमागच्छति च ॥ ७९ ॥

त्रिभुवनसरसाभ्यां दीप्तभूषापराभ्यां

दृशि दृशि शिशिराभ्यां दिव्यलीलाकुलाभ्याम् ।

अशरणशरणाभ्यामनुकूजद्वेणुरायाति देवः ॥ ८० ॥

मयमयमनुकूजद्वेणुरायाति देवः ॥ ८० ॥

श्रीकृष्णः अनुकूजनं रणन् वेणुर्यस्य स तथोक्तः सन्, त्रिभुवनस्य
 सरसाभ्यां रसवन्त्याम् । सर्वेषामतिमनोहराभ्यामित्यर्थः । दीप्तभूषा अमू-
 त्याभरणानि अपरा निकृष्टा याभ्यां ताभ्याम् । यद्वा दीप्तभूषाभ्यां
 सकाशात्पराभ्यामुत्कृष्टाभ्याम्, अत एवानुकूताभ्याम् आश्चर्यसंपाद-
 काभ्याम्, दिवि भवा दिव्याः, अन्यदुक्तं मा इत्यर्थः । तामिलीलाभि-
 र्विलासैराकुलाभ्याम्, विलासयुक्ताभ्यामित्यर्थः । दृशि दृशि प्रति-
 दर्शनम् । 'निलवीप्सयोः' इति वीप्सार्ये द्विर्भावः । शिशिराभ्यां
 शीतलाभ्याम् । प्रेक्षकजनबधुशामाह्लादसंपादकाभ्यामित्यर्थः । अशरणा
 अगतिकाः तेषां शरणाभ्यां रक्षितृभ्यां पदाभ्याम् अयमयमायाति
 समीपं यथा तथा आगच्छतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

• आगच्छन्तं पुरुषं निधित्वाह—

सोऽयं मुनीन्द्रजनमानसतापहारी

सोऽयं मदव्रजबधूषसनापहारी ।

सोऽयं तृतीयभुवनेश्वरदर्पहारी

सोऽयं मदीयहृदयाम्बुजतापहारी ॥ - . .

यो मुनीन्द्राणां तपस्विप्रेष्ठानां मानसतापं मनस्तापं हर्तुं शीलमस्या-
स्तीति स तथोक्तः सोऽयम् । यो मदव्रजबधूनां मत्तव्रजघ्नीणां वसनान्य-
पहर्तुं शीलमस्यास्तीति स तथोक्तः सोऽयम् । यः तृतीयभुवनेश्वरस्य दर्पं
हर्तुं शीलमस्यास्तीति तथोक्तः । गोवर्धनोद्धारणादिनेति भावः । सोऽयम् ।
यो ममेदं मदीयम् । शैपिकउप्रत्ययः । तच्च तद्दृश्यं च तदेवाम्बुजमम्बु-
रुहं तस्य तापं हर्तुं शीलमस्यास्तीति तथोक्तः सोऽयम् । मदीये सदा
चिन्त्यमानः कृष्ण एवायमित्यर्थः । तापहारीत्यादी सर्वत्र भूतार्थे वा
गितिः ॥ ८१ ॥

मम नयनयोः साफल्यमित्याह—

सर्वज्ञत्वे च मौढ्ये च सार्वभौममिदं महः ।

निर्विशमपनं हन्त निर्वाणरद्वयश्रुते ॥ ८२ ॥

सर्वज्ञत्वे च मुग्धस्य मुन्दरस्य वाञ्छरतेति यत्तस्मिन् च सार्वभौमं सर्व-
भूमेरीश्वरम् । इदमेव सर्वज्ञतियुन्दरं चेत्यर्थः । इदं पुरोवर्ति महः तेजः
कर्म निर्विशदं प्रविशत् नयनं कर्तुं निर्वाणरदं मुक्तिपुष्पम् अश्रुते अनु-
भवतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

पुष्पानमेतत्पुनश्चक्रीभ-

पुष्पेतरां त्रोरुदयं मुखेन्दोः ।

तृष्णाम्बुराशिं त्रिगुणीकरोति

कृष्णाद्द्वयं किञ्चन जीवितं मे ॥ ८३ ॥

मे मम जीवितं जीविका, किञ्चन इत्यमिति वक्तुमशक्यम्, निरति-
शयसुन्दरमित्यर्थः । कृष्णाद्द्वयं श्रीकृष्णनामकम् एतत्पुरोवर्ति, मुखेन्दोः
सकाशात् उष्णतरांशोः शीतकिरणस्य, चन्द्रस्येत्यर्थः । उदयम् आविर्भावं
पुनरुक्ता शोभा यस्य तं तथोक्तं पुष्णानं कुर्वदित्यर्थः । चन्द्रोदयं व्यर्थं
कुर्वदिति भावः । तृष्णाम्बुराशिम् आशासमुद्रम् । मयीत्युपपन्नः ।
त्रिगुणीकरोति प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

मम मनसि यन्मुखं योतितं तदेवेदं मुक्तामित्याह—

तदेतदाताम्रविलोचनश्रीः

संभाविताशेषविनम्रवर्गम् ।

मुहुर्मुखरैर्मधुराधरोष्ठं

मुखाम्बुजं चुम्बति मानसं मे ॥ ८४ ॥

आताम्रे, ईषदरुणे स्ते च, ते, विलोचने च तयोः श्रीः कान्तिः तथा
संभावितो बहुमन्यमानः अशेषविनम्रवर्गः समस्तप्रणतजनसमूहो येन
तत्, मधुरः अधरोष्ठो यस्य तत्तथोक्तं मुखरैः श्रीकृष्णस्य बन्मुखा-
म्बुजं कर्म मे मम मानसं कर्तुं मुहुः पुनः पुनः चुम्बति सदा ध्यायति
तत्प्रसिद्धं सुखम् एतत्पुरोवर्ति परिदृश्यमानं सुखम् । तस्मादयं कृष्ण
एवेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

करो अरदुदञ्चिताम्बुजविकासशिक्षागुरु

पदौ विबुधपादप्रथमपल्लवोल्लङ्घिनौ ।

हृ

दृशौ दलितदुर्मदत्रिभुवनोपमानश्रियो

विलोक्य विलोचनामृतमहो महच्छैश्वर्यम् ॥

हे विलोचन हे नयन, 'एहस्वात्—' इति मकारलोपः । अमृतम् अमृतवद्विद्यमानम् । अतिमुन्दरमित्यर्थः । महस्तेजो यस्य तत्, महत् आदिपुरुषस्य कृष्णस्येत्यर्थः । शैशवं बाल्यं विलोक्य पश्य । किमर्थं द्रष्टव्यमित्याशङ्क्याह— करावित्यादिना । करौ हस्तौ शरदि शरत्काले उदयितानि उत्पन्नानीत्यर्थः । तान्यम्बुजानि तेषां विलासाः कान्त्यादयः विकासविलासा इत्यर्थः । तेषां शिक्षायां गुरु । ततोऽप्यधिकशोभावहा- वित्यर्थः । पदौ पादौ । पच्छब्दः । द्विवचनम् । विबुधपादपानां कल्पद्रु- द्धाणां प्रथमपह्णवा नूतनकिमलयाणि तान्युल्लङ्घयितुं शीलमनयोरस्तीति तथोक्तौ । दृशौ नेत्रे दलिता विदारिता दुर्मदानां गर्विष्ठानां त्रिभुवनोप- मानानां त्रिभुवनविद्यमानसाम्यवस्तूनां श्रीः शोभा याभ्यां ते तथोक्ते । तस्मिन्कृष्णे शैशवमवश्यं द्रष्टव्यमिति भावः ॥ ८५ ॥

आचिन्वानमहन्यहन्यहनि साकारान्विहारक्रमा-

नारुन्धानमरुन्धतीहृदयमप्यार्द्रस्मितास्यश्रिया ।

आतन्वानमनन्यजन्मनयनश्लाघ्यामनर्घा दशा-

मायन्दं व्रजसुन्दरीस्तनतटीसाम्राज्यमुज्जृम्भते ॥

अहन्यहन्यहनि प्रत्यहम् । वीप्सार्थे द्विर्भावे कर्तव्ये संप्रमेण त्रिरुक्तिः । साकारानाकारसहितान् विहारक्रमान्विहारविधीन् । 'क्रमस्तु पदविन्यासे वेदपाठान्तरे विधौ' इति शब्दार्णवे । आचिन्वानं संपादयत् । आर्द्रं सरस्व- स्मितं यस्य तत्तथोक्तं तच्च तत् आस्यं मुखं च तस्य श्रिया कान्त्या । 'आर्द्रस्मितार्द्रश्रिया' इति पाठे आर्द्रस्मितं सरस्वस्मितं तस्य आर्द्रश्रिया

सरससंपत्त्या अतिक्लिष्टमरुन्धतीहृदयमपि वसिष्ठभार्याचित्तमपि कर्म आ-
रुन्धानम् ईषत्स्वाभिमुखं कुर्वाणम् । पत्नौ मुखत्यागपूर्वकमीपत्स्वोन्मुखं
कुर्वदित्यर्थः । अनन्यजन्मनो मन्मथस्य । 'कुसुमेपुरनन्यजः' इत्यमरः ।
नयनाभ्यां श्लाघ्यां सुखामनर्षां श्रेष्ठां दशामवस्थामातन्वानं समन्तादि-
स्तरत् । मन्मथनयनयोरप्याद्यैः संपादकमित्यर्थः । प्रजमुन्दरीस्तनतटीषु
साध्याज्यं निःशङ्कतया प्रवर्तमानमाधिपत्यामित्यर्थः । गोपस्त्रीकुचकुम्भेऽपि
निःशङ्कं प्रवर्तमानं कृष्णाख्यं मह इत्यर्थः । आमन्दमीपन्मन्दं स्फुटं यथा
तथेत्यर्थः । उज्जृम्भते प्रकाशते । मम नयनयोरिति शेषः ॥ ८६ ॥

तमुच्छ्वसितयौवनं तरलशैशवालंकृतं

मदच्छुरितलोचनं मदविमुग्धहासामृतम् ।

प्रतिक्षणविलोभनं प्रणयपीतवंशीमुखं

जगत्रयमनोहरं जयति मामकं जीवितम् ॥ ८७ ॥

ममेदं मामकम् । 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्-' इत्यणि 'तवकममका-
वेकवचने' इति ममकादेशः । जीवितं जीवनहेतुभूतं वस्तु श्रीकृष्णाख्य-
मित्यर्थः । समुच्छ्वसितं सम्यगुद्बुद्धं यौवनं यस्य तत् । समुच्छ्वसितमि-
त्यत्र वर्तमाने क्तः । अत एव तरलशैशवेन नश्यच्छैशवेनालंकृतम्, म-
देन च्छुरिते विकसिते, मदेन सम्यगुज्जृम्भमाणे इत्यर्थः । लोचने यस्य
तत् । मदेन विमुग्ध सुन्दरं हासामृतं यस्य तत् । क्षणे क्षणे प्रतिक्षणम् ।
'अव्यये विभक्तिः-' इत्यादिना अव्ययीभावः । विलोभनं प्रेक्षकजनस्य
मोहसंपादकमित्यर्थः । प्रणयेन प्रेम्णा पीतं चुम्बितं वंशीमुखं वेणुविवर-
प्रदेशो येन तत् । जगत्रयमनोहरं त्रिभुवनसुन्दरं सत् जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्तते ॥ ८७ ॥

चित्रं तदेतच्चरणारविन्दं

चित्रं तदेतन्नयनारविन्दम् ।

चित्रं तदेतद्वदनारविन्दं

चित्रं तदेतत्पुनरम्ब चित्रम् ॥ ८८ ॥

तत्तत्प्रसिद्धम् एतत्पुरोदेशे मया परिदृश्यमानं चरणारविन्दमिति तस्य कृष्णस्य एतत्परिदृश्यमानं चरणारविन्दं चित्रमिति वा योजना । एवमितरत् द्वयं योजनीयम् । हे अम्ब, पुनः पुनः पुनरित्यर्थः । तदेतच्चित्रचरणारविन्दादिविशिष्टं कृष्णाख्यं वस्तु चित्रं चित्रमित्यादरेण द्विशक्तिः । अत्यद्भुतमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

अखिलभुवनैकभूषण-

मधिभूषितजलधिदुहितकुचकुम्भम् ।

व्रजयुवतिहारवल्ली-

मरकतनायकमहामणिं वन्दे ॥ ८९ ॥

अखिलभुवनानां समस्तजगताम् एकभूषणं मुख्यभूषणम्, अधि-
भूषितौ अलंकृतौ जलधिदुहितुर्लक्ष्म्याः । रुक्मिण्या इत्यर्थः । कुच-
कुम्भौ येन तम्, व्रजयुवत्यो हारवल्ली इव तासां मरकत इन्दनीलः
स एव नायकमहामणिः हारमध्यविद्यमानस्थूलमणिः तम्, कृष्णमि-
त्यर्थः । वन्दे ॥ ८९ ॥

मधुरं मधुरं वपुरस्य विभो

मधुरं मधुरं वदनं मधुरम् ।

मधुगन्धिमृदुस्मितमेतदहो

मधुरं मधुरं मधुरं मधुरम् ॥ ९० ॥

अस्य पुरः परिहृत्यमानस्य विभोः कृष्णस्य वपुः चरीरं मधुरं मधुरम् । अतिमुन्दरमित्यर्थः । संभ्रमेण द्विरुक्तिः । मधुनः पुष्परसस्यैव गन्धो यस्येति मधुगन्धि । 'उपमानाच्च' इति गन्धशब्दस्येकारोऽन्तादेशः । मृदु मन्दस्मितं यस्य तत् अस्य विभोर्मधुरं मुन्दरं वदनं मधुरं मधुरम् अतिमुन्दरमित्यर्थः । संभ्रमेण द्विरुक्तिः । पुनः संभ्रमेणाह— एतत्पुरोवर्ति कृष्णाक्ष्यं तेजः मधुरं मधुरं मधुरं मधुरम् । अत्र संभ्रमेण बहुक्तिः । अहो इति हर्षे ॥ ९० ॥

शृङ्गाररससर्वस्वं शिखिपिञ्छविभूषणम् ।

अङ्गीकृतनराकारमाश्रये भुवनाश्रयम् ॥ ९१ ॥

शृङ्गाररसस्य सर्वस्वं सर्वार्थभूतम्, राशीकृतशृङ्गाररूपमित्यर्थः । शिखिपिञ्छं विभूषणं यस्य तत्, अङ्गीकृतः स्वीकृतः नराकारो मनुष्यदेहः येन तम्, भुवनाश्रयं प्रपञ्चाधारभूतम् । उपादानकारणत्वादिति भावः । आश्रये सेवे ॥ ९१ ॥

नायापि पश्यति कदाचन दर्शनेन

चित्तेन बोधनिषदा मुदृशां सदृशम् ।

स त्वं चिरं नयनयोरनयोः पदव्यां

स्वामिन्कया नु कृपया मम संनिधत्से ॥

अ शोभनं रक् ज्ञानं येषां तेषां मुदृशाम्, विदुषामित्यर्थः । सदृशं

सहस्रसंख्या, समूह इत्यर्थः । अद्यापि अस्मिन्दिने वा कदाचन यदा कदाचिद्वा दर्शनेन चक्षुषा वा चित्तेन मनसा वा उपनिषद् वा न पश्यति । त्वामिति शेषः । हे स्वामिन्, स त्वं तादृशस्त्वं मम अनर्थोर्नयनयोः पदभ्यां मार्गे कया कृपया नु चिरं चिरकालं संनिधत्से संनिधानं कुरुषं प्रत्यक्षां भवसौख्यार्थः । नुः प्रश्ने ॥ ९२ ॥

कथं कान्तिः केशव त्वन्मुखेन्दोः
कोऽयं वेपः कापि वाचामभूमिः ।
सेयं सेयं स्वादुता मञ्जुलथी-
भूयो भूयो भूयसस्तस्मै नमामि ॥ ९३ ॥

हे केशव हे कृष्ण, त्वन्मुखेन्दोः इयं परिदृश्यमाना कान्तिः का कापि इत्यमिति वक्तुमशक्या । एवमेवात्र किञ्चन्दो योज्यः । अयं परिदृश्यमानो वेपः कः । सा प्रसिद्धा इयं परिदृश्यमाना । संश्रमेण सेयं सेयमिति द्विरुक्तिः । स्वादुता लावण्यं वाचामभूमिः वागविषयः मञ्जुलथीः सौन्दर्यधरारपि का । तत् तस्मात्कारणात् भूयो भूयः पुनः पुनः भूयसो बहुधा नमामि । हे स्वामिमिति शेषः ॥ ९३ ॥

वदनेन्दुविनिर्जितः शशी
दक्षधा देव पदं प्रपद्य ते
अधिकां श्रियमश्नुतेतरां
तव तारुण्याविजृम्भितं कियत् ॥ ९४ ॥

हे देव, शशी चन्द्रः ते तव वदनेन्दुविनिर्जितः मुखेन्दुना परामृतं

यन् दशधा दशप्रकारेण । दश नखा भूत्वेत्यर्थः । दशवारमिति च
 गम्यते । पदं पादयुगलं प्रपद्य प्राप्य अधिकां धियं स्वाभाविककान्त-
 पेशया अधिककान्तिम् अश्नुतेतराम् अतिशयेन प्राप्नोति । 'द्विवचन-'
 इत्यादिना तरप् । 'किमेत्तिद्व्ययपादाम्बद्रव्यप्रकर्षे' इत्यामुप्रलयः ।
 तत्र कारुण्यस्य दयाया विजृम्भितं स्फूर्तिः कियत्, अधिकमित्यर्थः ।
 अनेन मुखपदयोश्चाधिकसौन्दर्यमुक्तम् ॥ ९४ ॥

तत्त्वन्मुखं कथमिवाञ्जसमानकक्ष्यं
 वाङ्माधुरीबहुलपर्वकलासमृद्धम् ।
 तर्कि ब्रुवे किमपरं भुवनैककान्तं
 यस्य त्वदाननसमा सुषमा सदा स्यात् ॥

वाङ्माधुर्यं एव बहुला अधिकाः पर्वकलाः, यद्वा वाङ्माधुर्यो बहुलपर्व-
 कला इव इत्युपमितसमासो वा । ताभिः समृद्धं तत्प्रसिद्धं त्वन्मुखम्
 अञ्जं च अञ्जश्च अञ्जौ तयोश्चन्द्रतामरसयोरित्येकशेषः । समानकक्ष्यं
 समानकोटि कथमिव केन प्रकारेण, भवेदिति शेषः । केनापि प्रकारेण न
 भवतीत्यर्थः । यद्वा कथमिव केन प्रकारेण ब्रुवे । केनापि प्रकारेण वक्तुं
 समर्थो न भवामीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे समानकक्ष्यमित्येवशब्दोऽध्याह-
 र्त्तव्यः । यस्य वस्तुनः सदा त्वदाननसमा त्वन्मुखसमा सुषमा उत्कृष्टशोभा
 स्यात्, अपरं त्वन्मुखादन्यत् यद्वस्तु भुवनेषु एकमेव कान्तम्, अभिराम-
 त्वादित्यनुपपन्नः । तद्वस्तु किं कीदृशवस्तु इति ब्रुवे । इदं वस्तु त्वदानन-
 सममिति वक्तुं न समर्थो भवामीत्यर्थः । तस्मात्त्वत्समो लोके नास्तीति
 भावः । 'अम्बुजतुल्यकक्ष्यम्' इति पाठेऽप्येकशेषादिकं कृत्वा पूर्ववदेव
 योजनीयम् । अर्थभेदस्तु नास्त्येव ॥ ९५ ॥

अखण्डनिर्वाणरसप्रवाह-

विस्वण्डिताशेषरसान्तराणि ।

अयन्नित्रतोद्धान्तमुधारणवानि

जयन्ति शीतानि तव स्मितानि ॥ ९६ ॥

अखण्डः परिपूर्णः निर्वाणं निवृत्तिः, सुखमित्यर्थः । तदेव रसः तस्य प्रवाहेण विस्वण्डितमशेषरसान्तरं येषां तानि, तथा अयन्निवृत्तमप्रतिबद्धं यथा तथा उद्धान्ता बहिः प्रवर्तमानाः मुधारणवा अमृतसमुद्रा येभ्यस्तानि । मुधावदल्यन्तमुखकराणीत्यर्थः । शीतानि प्रेक्षकजनानामतिमनोहराणि तव स्मितानि जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ९६ ॥

कामं सन्तु सदृशशः कतिपये सारस्यधौरेयकाः

कामं वा कमनीयतापरिणतिस्वाराज्यवद्ध्रताः ।

नैवैतैर्विवदामहे न च वयं देव प्रियं ब्रूमहे

यत्सत्यं रमणीयतापरिणतिस्त्वय्येव पारं गता ॥

कतिपये केवलविरला इत्यर्थः । 'प्रथमचरम-' इत्यादिना जसः शी-
भावः । रसेन गन्तारादिना सहितः सरसः तस्य भावः सारस्यं तद्रूपं
पुरं भारं वहन्तीति धौरेयकाः । 'धुरो गङ्गकौ' इति ढक् । स्वार्थे कः ।
रसिका इत्यर्थः । कामं यथेच्छं सन्तु तिष्ठन्तु । कमनीयतायाः तत्सौन्द-
र्यं वा परिणतिराधिक्यं सैव स्वाराज्यं स्वगाराज्यं तदर्थं बद्धं कृतं नते पु-
ण्यविशेषो यैस्ते सदृशशः । 'संहृद्यैकवचनाच्च वांप्सायाम्' इति शास्त्रप्रत्ययः ।
कामं यथेच्छं सन्तु तिष्ठन्तु । हे देव, वयम् एतैः रसिकमुन्दरजनैः नैव
विवदामहे कलहं कुर्महे । 'भासनोपसंभाषा-' इत्यादिना विमतावात्मने-

पदम् । प्रियं च न ब्रूमहे । यद्यत्साद्वेतोः रमणीयतायाः सौन्दर्यस्य परि-
णतिः परिपाकः त्वय्येव पारं गता तीरं प्राप्ता । पूर्णत्वर्थः । सत्यम् इदं
वचो यथार्थमित्यर्थः । अतिशयेन मुन्दरजनस्य लोकेऽभावात्त्वय्येव सौ-
न्दर्यं विभ्रान्तं नान्यत्वेति कृत्वा तैः साकं कलहं वा लेहं वा न कुर्म इति
भावः ॥ ९७ ॥

त्वत्संबन्धमात्रेण सर्वं वस्तु रमणीयम्, तव तु रमणीयता किमु
वक्तव्येत्याह—

गजद्वीळा लोळा मदनवनिता गोपवनिता

मधुस्फीतं गीतं किमपि मधुरा चापलधुरा ।

समुज्जृम्भो गुम्भो मधुरिमकिरां मादृशगिरां

त्वयि स्थाने जाते दधति चपलं जन्म सफलम् ॥

गजद्वीळा निर्लज्जाः गोपवनिताः पशुपालकस्त्रियः । सदा गोसं-
चारवशाद्रसिकतानभिज्ञा इति यावत् । लोळाः त्वयि तृष्णायुक्ताः सत्यः
मदनवनिता रतितुल्याः । परत्र परशब्दप्रयोगादेव तुल्यार्थलाभः ।
जाता इति शेषः । एवमुत्तरप्रापि तत्तद्विज्ञवचनपरिणामेन जातशब्दो
योजनीयः । गीतं त्वत्संबन्धि गीतं मधुस्फीतं मधुस्फूर्तिमत् मधुवन्म-
धुरमित्यर्थः । यद्वा त्वत्संबन्धि गीतं स्फीतमपि तारमपि मधु क्षौद्रतुल्यं
जातम् । चापलधुरा त्वत्संबन्धि चापल्यं किमपि मधुरा इत्यमिति
वक्तुमशक्या मधुला जाता । मादृशस्य अपरिहस्य गिरा वाचां गुम्भः
त्वत्संबन्धिवाक्संदर्भ इत्यर्थः । मधुरिमाण हसता किरन्ति क्षिपन्तीति
तथोक्ताः तासां वात्मीक्याद्यतिश्राव्यवाचामित्यर्थः । सम्यगुज्जृम्भ इव
उज्जृम्भः पूर्तिर्यस्य च तथोक्तो जातः । मदीयस्त्वरं वद्ववाक्सदभो-

ऽपि वाल्मीक्यादिरमणीयवाक्यसंदर्भानुसृत्यो जात इत्यर्थः । गोपवनिता-
गीतिचापलधुरागुम्भरूपपदार्थानां त्वयि विषये जाते सति, गोपवनि-
तादयः चपलं जन्म सफलं फलसहितं यथा तथा दधति पश्यन्ति ।
'अदन्यस्तात्' इत्यदादेशे दधातेर्बहुवचनम् । स्थाने युक्तम् ।
त्वत्संबन्धवशादेव सर्वेषां रमणीयतायां तव किमु वक्तव्यमिति
भावः ॥ ९८ ॥

प्रेमदं च मे कामदं च मे

वेदनं च मे वैभवं च मे ।

जीवनं च मे जीवितं च मे

दैवतं च मे देव नापरम् ॥ ९९ ॥

हे देव, मम प्रेम ददाताति प्रेमदम् । 'आतोऽनुरसगं कः' इति कः ।
तच्च मे । कामद वाञ्छितार्थदातृ च मे । वेदनं ज्ञानं च मे ।
वैभवम् ऐश्वर्यं च मे । जीवनं प्राणाय च मे । जीवितं जीवनहेतुभूतवस्त्वपि
च मे । दैवतं च मे । अपरं त्वदन्यत् न नास्तीत्यर्थः । एतत्सर्वं त्वमेव,
त्वद्वधातिरिक्तमेतादृशं मम नास्तीति भावः ॥ ९९ ॥

मम वाङ्मनसयोस्त्वद्विषयत्वमेवास्तु नान्यविषयतेति प्रार्थयते—

माधुर्येण विजृम्भन्तां वाचो नस्तव वैभवे ।

चापल्येन विवर्धन्तां चिन्ता नस्तव शैशवे ॥ १०० ॥

नः अस्माकं वाचः तव वैभवे गोवर्धनोद्धरणादी माधुर्येण धाव्यतया
विजृम्भन्तां विशेषेण जृम्भणं कुर्वन्तु । नः अस्माकं चिन्ता मनो-
व्यापाररूपाः तव शैशवे बाल्ये चापल्येन लोभेन विवर्धन्तां विशेषेण
वृद्धिं प्राप्नुवन्तु ॥ १०० ॥

यानि त्वच्चरितामृतानि रसनालेह्यानि धन्यात्मनां

ये वा शैशवचापलव्यतिकरा राधापराधोन्मुखाः ।

या वा भावितवेणुगीतगतयो लीलामुखाम्भोरुहे

धारावाहिकया बहन्तु हृदये तान्येव तान्येव मे ॥

धन्यात्मनां कृतार्थचित्तानां रसनालेह्यानि अस्यादरेण जिह्वाप्रा-
त्याणि । सर्वदा अस्यादरेणोच्यमानानीति यावत् । त्वच्चरितामृतानि
त्वया क्रियमाणानि व्यापारान्तराणि यानि सन्ति, राधापराधो राधा-
विषयकचुम्बनादेः स उन्मुखः प्रथमो येषां ते शैशवे यात्ये चापल्येन
व्यतिकरा उद्गतयः, यद्वा चापलव्यतिकराधपलचेष्टासमूहाः ये वा
सन्ति । अत्र वाशब्दः समुच्चये लीलामुखाम्भोरुहे विलासयुतवदनाम्बुजे
भाविता उत्पाद्यमाना वेणुगीतस्य गतयः प्रभेदाः या वा सन्ति । अत्रापि
वाशब्दः समुच्चये । तान्येव पूर्वोक्तकृष्णचरितादीन्येव । 'नपुंसकमन-
पुंसकेनैकवचास्यान्यतरस्याम्' इति नपुंसकशेषः । विकल्पेनैकवद्भावा-
द्बहुवचनम् । संभ्रमेण द्विरुक्तिः । मे मम हृदये धारावाहिकया बहन्तु ।
मम चित्तं सदा त्वद्व्यापारप्रवणमेव भूयादिति भावः ॥ १०१ ॥

ननु मद्हृदये सदा प्रवर्ततामिति प्रार्थितम्; तावता तव किं प्रयोजन-
मित्याशङ्क्याह—

भक्तिस्त्वयि स्थिरतया भगवन्पदि स्या-

दैवेन नः फलितदिव्यकिशोरवेषे ।

मुक्तिः स्वयं मुकुलिताञ्जलि सेवतेऽस्मा-

न्वर्मार्थकामगतयः समयपतीक्षाः ॥ १०२ ॥

हे भगवन्, नः अस्माकं दैवेन अदृष्टविशेषेण फलितः स्वस्य फलत्वेन
संपादितः दिव्य इतरासाधारणः किशोरेषो यस्म तस्मिन् । असदृष्ट-
फलाभावे तद्दर्शनमनिर्दुर्लभमिति भावः । धर्मार्थकामानां गतयः समा-
चाराः सनयप्रतीक्षाः आवडरिकप्रसपूर्विकाः । धर्मार्थकामा आवसरिकं
पृथुव आगन्तार इत्यर्थः । त्वद्रक्षित्वे चेन्मम किं दुर्लभमिति कृत्वा
तामेव प्रार्थय इति भावः ॥ १०२ ॥

जय जय जय देव देव देव

श्रवणमनोनयनामृतावतार ।

जय जय जय देव देव देव

त्रिभुवनमङ्गलदिव्यनामधेय ॥ १०३ ॥

श्रवणमनोनयनानाममृतावतार आविर्भावो यस्य तस्य संबुद्धिः ।
त्रिभुवनस्य मङ्गलानि शोभनरूपाणि दिव्यानि इतरासाधारणानि नामधे-
यानि यत्र तस्य संबुद्धिः । देव देव देवेत्यादिरूक्तिः संश्रयेण । अन्य-
द्याह्वातप्रायम् ॥ १०३ ॥

तुभ्यं निर्भरहर्षवर्षविवशावेशस्फुटाविर्भव-

ज्यश्चापलभूपितेषु सुकृतां भावेषु निर्मासवे ।

श्रीमद्भोक्तृलम्पटनाय महते चार्चा विदूरापते

माधुर्यैकरसार्णवाय महते कसौविदसौ नमः ॥

निर्भरेण अतिमात्रेण हर्षवर्षेण संतोषपृष्ट्या विवशावेशः बाह्यव्यापार-
विस्मरणता तेन स्फुटं यथा तथा आविर्भवा प्रकाशनानेन भूयश्चापलते

अधिकचापत्येन भूयितेषु मुहुतां पुण्यकृतां भावेषु मनोव्यापारेषु निर्भा-
सते निरन्तरं प्रकाशमानाय, श्रीमद्गोकुलमण्डनाय श्रीयुतगोकुललंकाराय,
महते व्यापकाय, वाचामुनिपदां विदूषयते अविदूरत्वेऽपि विदूरमिवा-
चरते । उपनिषत्प्रतिपाद्यत्वेऽपि शुद्धप्रादिकथा । अप्रतिपाद्यमानायेत्यर्थः ।
विदूरशब्दात्कर्तुर्भवत्यर्थे लोहितादित्वात्कथम् । 'अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः'
इति दीर्घः । लटः सत्रन्तं रूपम् । माधुर्यमेकः केवलो रसो यस्य स
चासौ अर्णवः समुद्रश्च तस्मै, कस्मैचित् इत्यमिति वक्तुमशक्याय, अस्मै
पुरो वर्तमानाय महते तुभ्यं नमः । 'नमःस्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी ॥

स्वीयं विज्ञापनमत्यादरेण श्रोतव्यमिति कृष्णं प्रार्थयते—

ईशानदेवचरणाभरणेन नीवी-

दामोदरस्थिरयशःस्तवकोदमेन ।

लीलाशुकेन रचितं तव देव कृष्ण-

कर्णामृतं बहवु कल्पशतान्तरेऽपि ॥ १०५ ॥

इह कृष्ण देव, ईशानदेवो महादेवः तस्य चरणी पादौ आभरणं यस्य
तेन । आभरणं यथा अत्यादरेण ध्रियते तद्वदत्यादरेण ध्रियमाणशिवपा-
दारविन्देनेत्यर्थः । अनेन शिवद्वेषप्रयुक्तदोषो मयि नास्तिवति सूचितम् ।
नीवीभूतं मूलधनभूतम् । 'नीवीपरिपणेऽपि च', इत्यमरः । 'मूलधनम्'
इति मुकुटः । दामोदरस्य कृष्णस्य स्थिरयशः निश्चलकीर्तिः तदेव स्तवकः
शुच्छकः वृक्षास्थितसंवृतपुष्पसमूह इति यावत् । तत्र उद्गमेन उन्मुखेन
अत्यादरयुक्तेनेत्यर्थः । लीलाशुकेन त्वया विलासार्थं पोष्यकारिबद्धयज्ञानं
विनापि शब्दान्तरचयता मयेत्यर्थः । रचितं भक्तिस्त्वयि मम ददास्त्विति
प्रार्थनारूपं वचनजातम् । यद्वा पचिन्तामणिः— इत्यादिश्लोकजातं कल्प-

मतान्तरेऽपि तत्र कर्णयोरमृतं सत् बहुतु प्राप्नोतु । मया रचितमिदं वि-
ज्ञापनरूपद्वलोकजातं येन येन यदा यदा पठ्यते तदा तदा अमृतवत्त्वया
प्राप्तमिति भावः ॥ १०५ ॥

नन्वस्मत्कर्णयोरमृतवदपेक्षेऽपीतरजनकर्णामृतत्वाभावादास्मिन्वाक्य-
जाते कथं तेषामादर इत्याशङ्क्य त्वदादरणमेव सर्वोदरणं हेतुरित्याह—

धन्यानां सरसानुलापसरणीसौभाग्यमभ्यस्यतां

कर्णानां विवरेषु कामपि सुधावृष्टिं दुहानं मुहुः ।

वश्यानां सुदृशां मनोनयनयोर्मग्नस्य देवस्य नः

कर्णानां वचसां विजृम्भितमहो कृष्णस्य कर्णामृतम् ॥

नः अस्माकं मनोनयनयोर्मग्नस्य सदा मनश्चक्षुषोर्विषयभूतस्य देवस्य
कृष्णस्य कर्णामृतम्, सरसा रघयुक्षाः तेषां ते अनुलापा वाग्विशेषाः
तेषां सरणी रीतिः तस्याः सौभाग्यं माधुर्यादिकमभ्यस्यताम्, तत्र परि-
शीलनं कुर्वतामित्यर्थः । अभिपूर्वात् 'अमु क्षेत्रे' इत्यस्मात्तद् दृश्यम् ।
लटः सप्तादेशः । धन्यानां कृतार्थानाम् । यद्वा, सरसा अनुलापा येषां ते
तथोक्ता बालमीक्यादयः तेषां सरणी काव्येषु सन्दरचरोतिः तस्याः
सौभाग्यं माधुर्यादिकं तदभ्यस्यतां पुनः पुनरनुभवतां धन्यानप्येति वा
योजना । काव्यगुणज्ञानमित्यर्थः । कर्णानां विवरेषु विलेपु, कामपि व-
श्यानां सुधावृष्टिम् अमृतवर्षं मुहुः पानं पुन्येव दुहानं कुर्वन् सत्
वश्यानां जितेन्द्रियाणां सुष्ठु दूरज्ञानं येषां तेषाम्, विदुषामित्यर्थः ।
कर्णानां वचसां च विजृम्भित विशेषेण प्रकाशमानम्, भवतीति शेषः ।

अहो इत्याश्चर्ये । त्वदङ्गीकारमात्रेण काव्यगुणज्ञानां जीवन्मुक्तानां च वचः कर्णयोरतिशयेन प्रकाशमानं भवेदिति कृत्वा प्रचयं प्राप्स्यतीत्यभिप्रायः ॥ १०६ ॥

एवं मद्वचनानि त्वद्विषयाभ्येव भवन्तु, तान्यपि भवता भलादरेणामृतवच्छ्रोतव्यानीति संप्रार्थ्य, इदानीं मम ज्ञानकारणं चक्षुरादि यत्र यत्र प्रवर्तते तत्र तत्र त्वद्विषया एव विषया भवन्त्विति कृष्ण प्रार्थयते—

अनुग्रहद्विगुणविशाललोचनै-

रनुस्वनद्वेणुगलद्रवामृतैः ।

यतो यतः प्रसरति मे बिलोचनं

ततस्ततः स्फुरतु तवैव वैभवम् ॥ १०७ ॥

इति श्रीलीलाशुकविरचिते-

श्रीकृष्णकर्णामृते

प्रथम आश्वासः ॥

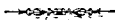
अनुग्रहेण द्विगुणविशाले अल्यर्थविस्तृते लोचने येषां तैः । यद्वा अनुग्रहेण द्विगुणविशालानि अतिदीर्घाणि तानि च तानि लोचनानि दृष्टव्यो यैस्तैः । संतन्यमानदृष्टिभिरित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे चकारोऽध्याहर्तव्यः । एवं च विशाललोचनैः वेणुगलद्रवामृतैश्च इति योजना । अनुस्वनन् अनुस्वनन् स चायौ वेणुश्च तस्माद्गलन्त उत्पन्नाः ते च ते रवाश्च ते अमृताः नाव तैरुपलक्षितं तव वैभवमेव विलास एव यतो यतो यत्र यत्र मम

लोचनम्, ज्ञानकारणं चक्षुरादीत्यर्थः । प्रसरति प्रवर्तते तत्कृतः तत्र
त्र स्फुरतु प्रकाशताम् ॥ १०७ ॥

इति श्रीपद्मनाभप्रमाणपारावारपारीणपशुपतिहमल-
भट्टोपाध्यायपुत्रेण कोदण्डमाम्बागर्भेश्वरिमुक्ता-
मणिना पापयल्लवसुरिणा विरचितायां
श्रीकृष्णकर्णामृतव्याख्यायां
सुवर्णचषकसप्तमाध्यायां
प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीय आश्वासः ॥

पूर्वशतकात्ते तद्वैभवंमेव मदीयं ज्ञानकरणं गोचरयत्वित्युक्तम् ।
तद्वैभवं येन येन प्रकारेण प्रतीतं तेन तेन प्रकारेणाह—

अभिनवनवनीतस्निग्धपापीतदुग्धं

दधिकणपरिदिग्धं सुग्धमम्रं मुरारेः ।

दिशतु भुवनकृच्छ्रच्छेदि तापिञ्छगुच्छ-

च्छवि नवशिखिपिञ्जालाञ्छितं बाञ्छितं नः ॥

अभिनवनवनीतेन नूतननवनीतेन स्निग्धं स्वच्छम्, आपीतमीप-
त्पीतवर्णं दुग्धं क्षीरविन्दवो यस्य तत्, ईपत्पीतवर्णक्षीरकणैश्चांशमि-
त्यर्थः । यद्वा, आपीतं पीयमानं दुग्धं येन तत्तथोक्तमिति वा । दधि-
कणैः परिदिग्धं समन्ताद्विषितम्, तापिञ्छस्य तमालस्य वृक्षविशेषस्य,
'कालस्कन्धस्त्वमालः स्यात्तापिञ्छोऽपि' इत्यमरः । गुच्छानां स्वकानां
छविः कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत्, नवमा नूतनया शिखिपिञ्छया मयू-
रवर्णेण लाञ्छितमलंकृतम् । पिञ्छाशब्दस्याकारान्तस्य प्रयोगो निष-
ण्टन्तरेषु मृग्यः । यद्वा, चम्पूरामायणेऽपि 'इन्द्रजालविधिसाधकापिञ्छ-
केव' इति भोजरोहप्रयोगाद्वा साधुत्वं ज्ञेयम् । भुवनानां समस्तजनानां
कृच्छ्रमुपद्रवः तच्छेत्तुं शीलमस्यास्तीति तथोक्तम्, मुरारेः कृष्णस्य
सुग्धं सुन्दरम्, 'सुग्धः सुन्दरमूढयोः' इत्यमरः । अत्रं शरीरं नः
अस्माकं बाञ्छितमभीष्टं दिशतु ददातु ॥ १ ॥

यां दृष्ट्वा यमुनां पिपासुरनिशं व्यूहो गवां गाहते
 विद्युत्त्वानिति नीलकण्ठनिबहो यां द्रष्टुमुत्कण्ठते ।
 उत्तंसाय तमालपल्लवमिति च्छिन्दन्ति यां गोपिकाः
 कान्तिः कालियशासनस्य वृषः सा पावनी पातु नः ॥

पातुमिच्छुः पिपासुः, जलपानार्थमित्यर्थः । गवां व्यूहः समूहः यो
 कान्तिं यमुनां दृष्ट्वा यमुनेति भ्रमित्वा अनिशं, सदा गाहते प्रविशति ;
 नीलकण्ठनिबहः मयूरसमूहः यो कान्तिं विद्युत्त्वानिति विद्युत्स्त्रवितौऽस्य
 सन्तीति तथोक्तः । 'क्षयः' इति मत्पुषो मकारस्य वत्वम् । इतिना
 निपातेनोक्तत्वाद्विद्युत्त्वानित्यत्र न द्वितीयां । अत एव माघे 'चिरादमुं
 नारद इत्यबोधि' इत्युक्तम् । द्रष्टुमुत्कण्ठतेऽन्वीह्यं करोति ; गोपिकाः
 'यां कान्तिं तमालपल्लवमिति तापिच्छाकिसलयमिति दृष्ट्वा भ्रमित्वा
 उत्तंसाय उत्तंसार्थं छिन्दन्ति च्छेत्तुमुधुप्रते ; कालियशासनस्य कालियो
 नाम सर्पविशेषः तच्छासनस्य तच्छिद्धकस्य कृष्णस्येत्यर्थः । सा प्रसिद्धा
 पावनी पवित्रस्या कान्तिः नः अस्मान् पातु रक्षतु ॥ २ ॥

देवः पायात्पयसि विमले यामुने मञ्जतीनां
 याचन्तीनामनुनयपदैर्वाञ्छितान्यंशुकानि ।
 लज्जाकौकैरलसविलसैरुन्मिपत्पञ्चबाणै-
 र्गोपस्त्रीणां नयनकुसुमैरर्चितः केशवो नः ॥ ३ ॥

विमले निर्मले यमुनाया इदं यामुनम्, 'तस्यैवम्' इत्यण् ।
 तास्मिन्पयसि जले मञ्जतीनां कानं कुर्वतीनां वञ्चितानि प्रतारितानि

अंशुकानि वस्त्राणि अनुनयपदैः प्रियोक्तिभिः याचन्तीनां गोपघ्नीणां
 अलसानि 'अलसः सौम्यमन्दयोः' इति शब्दार्णवे । तानि च तानि
 विलसानि प्रकाशमानानि तैः । यद्वा, अलसानि कृष्णरूपविषयप्राप्तानि
 विलसानि पुनर्निवृत्तानि, कृष्णं प्राप्य पुनर्निवृत्तानीत्यर्थः । तैः अतः
 एव उज्जालैः लज्जारूपोपाधिवशाद्यलैः, उन्मिषन् पञ्चबाणो मन्मथो
 येभ्यस्तैः नयनान्येव कुसुमानि तैरर्चितः पूजितः, दृष्ट इत्यर्थः । केशवः
 श्रीकृष्णः नोऽस्मान्पायादकतु ॥ ३ ॥

मातर्नर्तितः परमनुचितं यत्खलानां पुरस्ता-

दस्ताशङ्कं जठरपिठरीपूर्तये नर्तितासि ।

तत्क्षन्तव्यं सहजसरले वत्सले बाणि कुर्या

मायध्विचं गुणगणनया गोपवेपस्य विष्णोः ॥

हे सहजसरले स्वभावतः कजुहदये । अत एव प्रार्थये, अन्यथा
 मत्प्रार्थनं विफलमेव स्यादिति भावः । मदृदयस्य सारल्ये सत्यपि
 दयाया अभावात्प्रार्थनं ध्यर्थमेवेत्याशङ्कयाह— हे मातरिति । मातुः
 पुत्रे दयायाः स्वतःसिद्धत्वादिति भावः । अत एव हे वत्सले हे दया-
 वति, हे बाणि सरस्वति । मद्भाग्येण परिणममाने इत्यर्थः । जठरमुदरं
 तदेव पिठरी घटः । 'जातेरस्त्रीविषयात्—' इति ङीप् । 'स्त्री स्यात्का-
 चिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि' इत्यमरसिंहोक्तेरपत्वविवक्षायां स्त्री-
 त्वम् । तथा च स्वल्पपिठर इत्यर्थः । तस्याः पूर्तये पूरणाय । अस्मत्कु-
 क्षिकुण्डपूरणायेत्यर्थः । खलानां दुर्जनानाम्, दोषैकदशमित्यर्थः । पुर-
 स्तादप्रतः नर्तितासीति यत् नर्तनं प्रापितासीति यत् । मयेति शेषः ।
 अतः एतस्मान्नर्तनकारयितृत्वात् परम् अन्यत् अनुचितं नास्तीत्यर्थः ।

तव नर्तनकारयितुत्वं ध्वन्तव्यं सोढव्यम् । कुः इत्याशङ्क्याह— कु
चांमिल्यादिना । गोपवेपस्य विष्णोः श्रीकृष्णस्येत्यर्थः । गुणगणनया गुण-
कीर्तनया प्रायश्चित्तं कुर्या करिष्यामि ॥ ४ ॥

अद्भुत्यग्रैररुणकिरणैर्मुक्तसंरुद्धरन्ध्रं

वारं वारं वदनमरुता वेणुपापूरयन्तम् ।

व्यत्यस्ताङ्घ्रिं विकचकमलच्छायविस्तारनेत्रं

वन्दे वृन्दावनसुचरितं नन्दगोपालसूनुम् ॥ ५ ॥

अरुणा रक्तवर्णाः किरणा येषां तैः अद्भुत्यग्रैः मुक्तानि विवृतानि
संरुद्धानि च रन्ध्राणि वेणुविवराणि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा वेणुं
वदनमरुता मुखवायुना वारं वारं पुनः पुनः आपूरयन्तम्, व्यत्यस्तौ
वामदक्षिणयोर्विषयमानदक्षिणवामी अङ्घ्रौ पादौ यस्य तम्, विकचकम-
लानां विकसितपद्मानां छायेव च्छाया कान्तिर्ययोस्तैः । कमलसदृशे
इत्यर्थः । विस्तारे विस्तृते । विस्तारे इत्यत्र 'अकर्तरि च'— इति घञ् ।
विस्तारीति-पाठे तु विस्तारिणी विस्तृते, नेत्रे यस्य तं वृन्दावने सुचरितं
शोभनानि चरितानि संचरणानि यस्य तं नन्दगोपालसूनुं वन्दे ॥ ५ ॥

मन्दं मन्दं मधुरनिनदैर्वेणुमापूरयन्तं

वृन्दं वृन्दावनभुवि गवां चारयन्तं चरन्तम् ।

छन्दोभागे शतमुखमुखध्वंसिनां दानवानां

हन्तारं तं कथयं रसने गोपकन्याभुजङ्गम् ॥ ६ ॥

मधुरनिनदैः धाव्यनिनदैः मन्द मन्दं यथा तथा वेणुमापूरयन्तम् ।

धाव्यं यथा तथा वेणुगानं कुर्वन्तमित्यर्थः । वृन्दावनभुवि वृन्दा-
वनप्रदेशे गवां पशूनां वृन्दं समूहं चारयन्तं संचारयन्तं वृणानि
भक्षयन्तमिति वा । छन्दसां वेदानां भाग एकदेशः तस्मिन्
वेदान्ते इत्यर्थः । चरन्तं वर्तमानम्, प्रतिपाद्यमित्यर्थः । यद्वा
चरन्तं गोपैः सह चरन्तमिति वा । छन्दोभिर्वेदैः प्रतिपाद्यभागे;
यज्ञभागनिमित्तमित्यर्थः । 'निमित्तात्कर्मयोगे' इति निमित्तसप्तमी ।
शतमख इन्द्रः मुखमादिर्येषां ते तथोक्ताः तान् ध्वंसितुं क्षीलमेवामस्तीति
तथोक्ताः तेषां दानवानाम्, राक्षसानामित्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः कृति'
इति कृयोगात्कर्मणि पठ्यते । इन्तारं नाशकं ते प्रसिद्धं गोपंकन्याभुजङ्गं
गोपस्त्रीपिङ्गम्, विटमित्यर्थः । 'भुजङ्गः सर्पपिङ्गयोः' इति विश्वः । हे
रसने, कथय कीर्तय ॥ ६ ॥

वेणीमूले विरचितघनश्यामपिच्छावचूडो

विद्युल्लेखावलयित इव स्निग्धपीताम्बरेण ।

मामाच्छिद्मरकतमणिस्तम्भाविब गम्भीरौ बाहुः

स्वप्ने दृष्टस्वरुणतुलसीभूषणो नीलमेघः ॥ ७ ॥

वेण्याः केशबन्धस्य मूले विरचितं न्यस्तं घनश्यामं मेघवन्नीलं पिच्छं
बहिर्मुखं अवचूडा शिरोभूषणं यस्य सः । स्निग्धपीताम्बरेण विद्युल्लेखया
तडित्पङ्क्त्या 'लेखा. लिपिराजिकयोः' इति विश्वः । वलयितः वेष्टितः
नीलमेघ इव स्थितः । मरकतमणिस्तम्भाविब गम्भीरौ बाहु यस्य सः ।
तरुणतुलसीभूषणः मां रुक्मिणीम् आलिङ्गन् आश्लिष्यन् । इदमुपलक्ष-
णम्, तयाप्यालिङ्गित इत्यपि बोध्यम् । रुक्मिणीसमेतः सन्नित्यर्थः ।
स्वप्ने दृष्टः । मयेति शेषः ॥ ७ ॥

कृष्णे हृत्वा सिचयनिचयं कूलकुञ्जाधिरूढे
 मुग्धा काचिन्मुहुरनुनयैः किं निवति व्याहरन्ती ।
 सभ्रूभङ्गं सदरहसितं सप्रपं सानुरागं
 छायाशौरेः करतलगतान्यंशुकान्याचकर्ष ॥ ८ ॥

सिचयनिचयः वस्त्राणां समूहः । 'वसनं चेलं, सिचयः पुंसि' इति
 शब्दार्णवः । हृत्वा गृहीत्वा कृष्णे कूलकुञ्जाधिरूढे सति तीरवृक्षाधिरूढे
 सति, काचिन्मुग्धा उदयधौवना काचिद्रोपकन्यकेत्यर्थः । मुहुरनुनयैः
 पुनः पुनः प्रीतिवचनैः । किं नु किं प्रयोजनम् ? प्रियवचनं न वक्तव्यमि-
 त्यर्थः । तद्विनापि वस्त्रलाभादिति भावः । इत्यनेन प्रकारेण व्याहरन्ती
 वदन्ती भ्रूभङ्गेण सहितं यथा तथा, दरहसितं मन्दस्मितं तेन सहितं
 यथा तथा, प्रपा लब्ध्वा तथा सहितं यथा तथा, अनुरागः प्रेमविशेषः
 तेन सहितं यथा तथा, छायाशौरेः अनातपरूपकृष्णस्य । कृष्णच्छायाया
 इति यावत् । करतलगतान्यम्बराणि आचकर्ष आकृष्टवती ॥ ८ ॥

कस्याधिद्रोपिकाभा मनोरथं कविराह--

अपि जनुषि परस्मिन्नात्तपुण्यो भवेयं
 तटभुवि यमुनायास्तादृशो वंशनालः ।
 अनुभवति यदेष श्रीमदाभीरसूनो-
 रधरमणिसमीपन्यासधन्यामवस्थाम् ॥ ९ ॥

परस्मिन् परिदृश्यमानजन्मनोऽन्यस्मिन् जनुषि जन्मनि आसं प्राप्तं
 पुण्यं येन स तथोक्तः सन् यमुनायास्तटभुवि तीरप्रदेशे तादृशकृष्णाधर-

प्राप्तियोग्यः वंशनालो वेणुः भवेयमपि स्यामपि । अपिशब्दः संभावना-
याम् । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि' इत्यमरः । भवतेर्विधिलि-
ङ्ङन्तमेकवचनम् । वेणुजन्मप्राप्तेः फलमाह— अनुभवतीत्यादिना ।
यः यमुनातीरजः वेणुः कृष्णेन ध्यायमानो वेणुः धीमतः कान्तिमतः
लक्ष्मीवतो वा आर्भारसूनोः नन्दसुतस्य कृष्णस्येत्यर्थः । अधरो मणिरिव
तस्य समपि प्रान्ते न्यासः स्थापनं तेन धन्यां कृतार्थामवस्थां
दशामनुभवति ॥ ९ ॥

अयि परिचिनु चेतः प्रातरम्भोजनेत्रं

कवरकलितचञ्चत्पिञ्छदामाभिरामम् ।

वलभिदुपलनीलं वल्लवीभागधेयं

निखिलनिगमवल्लीमूलकन्दं मुकुन्दम् ॥ १० ॥

अयि चेतः हे मनः, प्रातरम्भोजे प्रातःकालीनकमले ते इव नेत्रे
यस्य तम्, कवरे केशपाशे कलितेन वेष्टितेन चञ्चत्पिञ्छदामा स्फुर-
द्द्वर्द्धमालया अभिरामं सुन्दरं वलभिदुपलनीलं वलभिदुपल इन्द्रनीलमणिः
तद्वर्णीलं कृष्णवर्णम्, वल्लवीनां गोपीनां भागधेवं भाग्यम् । भागकार्ये
भाग्यत्वमुपचारात् । 'भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः' इत्यमरः । निखिल-
निगमाः समस्तवेदाः त एव वल्ल्यः लताः तासां मूलकन्दं मूलकारणम् ।
'यस्य निःश्वसितं वेदाः' 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इत्यादिध्रुतेः ।
मुकुन्दं कृष्णं परिचिनु परिचयं कुरु । सदा स्मरेत्यर्थः ॥ १० ॥

कस्याब्धितोपिकायाः शयनां कविराह—

अयि मुरळि मुकुन्दस्मेरवक्त्रारविन्द-

शसनमधुरसङ्गे त्वां प्रणम्याद्य याचे ।

अधरमणिसमीपं प्राप्तवत्यां भवत्यां

कथय रहसि कर्णे मदशां नन्दसूनोः ॥ ११ ॥

मुकुन्दस्य कृष्णस्य स्मेरवक्त्रं मन्दहासयुतवक्त्रं तदेवारविन्दं तस्य
श्वसनो निःश्वासः स एव मधु मकरन्दः । 'स्वाक्षौद्रमकरन्दयोर्मधु'
इति शब्दार्णवे । तस्य रसं जानातीति रसज्ञा तस्याः संबुद्धिः । 'इगुपध-
हाप्रीकिरः कः' इति कः । अयि मुरलि हे वैणो, त्वां प्रणम्य यावे ।
'नमस्कृत्य' इति वा पाठः । उभयथापि नार्थान्तरम् । भवत्यां त्वयि
अधरो मणिरिव तस्य समीपं प्राप्तवत्यां प्राप्तायां सत्याम् । तनाधरसमी-
पप्राप्तिवेलायामिति यावत् । नन्दसूनोः कृष्णस्य कर्णे रहसि मदशां
मदवस्थाम् ; मदनवाधामिति यावत् । कथय वद । कामार्तानां चेत-
नान्चेतनविवेको नास्तीति नानौचित्यम् ॥ ११ ॥

सजलजलदनीलं बल्लवीकेलिलोलं

थितसुरतरुमूलं विद्युदुल्लासिचेलम् ।

नतसुरमुनिजालं सन्मनोविम्बलीलं

सुररिपुकुलकाळं नोमि गोपालबालम् ॥ १२ ॥

जलेन सह वर्तते इति सजलः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः ।
स चासौ जलदो मेघश्च तद्वनीलम्, बल्लवीकेलिलोलं बल्लवीकेलिषु
गोपिकासंलापादिषु लोलं सतृष्णम् । 'लोलधलसतृष्णयोः' इत्यमरः ।
थितमाथितं सुरतरुमूलं कल्पवृक्षमूलं येन तम्, विद्युदिव तद्विदिव उल्लासि
प्रकाशमानं चेलं वक्त्रं यस्य तम्, सुरास्य मुनयश्च तेषां जालं समूहः नतं
नम्रं सुरमुनिजालं यस्य तम्, सती सत्पुरुषाणां मनःसु विम्बाः साकाराः

लीलाः विलासाः यस्य तम् । सत्पुरुषैः सदा ध्यायमानविलासमित्यर्थः ।
 ‘लीला विलासक्रिययोः’ इत्यमरः । पुररिपुः वज्रजः तस्य कुलं वंशः
 तस्य कालम्, यमवद्वाधकमित्यर्थः । गोपालबालं नौमि स्तुतिं करो-
 मीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अधरबिम्बविटाम्बिताविट्टमं
 मधुरवेणुनिनादविनोदिनम् ।
 कमलकोमलकम्रमुखाम्बुजं
 कमपि गोपकुमारमुपास्महे ॥ १३ ॥

अधरो बिम्बमिव तेन विटाम्बितः अपहसितः विट्टमः प्रबालः येन
 तम्, मधुरः भाव्यः स चासौ वेणुनिनादथ तेन तत्र वा विनोदिनम्,
 कमलवत्कोमलं कम्रं कान्तं, मुखाम्बुजं यस्य तम्, कमपि इत्यमिति
 वक्तुमशक्यं गोपकुमारं कृष्णम् उपास्महे ॥ १३ ॥

अधरे विनिवेश्य वंशनालं
 विवराण्यस्य सलीलमङ्गुलीभिः ।
 मुहुरन्तरयन्मुहुर्विवृण्व-
 न्मधुरं गायति माधवो वृत्तान्ते ॥ १४ ॥

माधवः श्रीकृष्णः अधरे वंशनालं वेणुं विनिवेश्य संस्थाप्य । ‘समान-
 कर्तृकयोः पूर्वकाले’ इति क्त्वा । ‘समासेऽनङ्पूर्वे क्त्वा ल्यप्’ इति
 क्त्वा ल्यबादेशः । अस्य वंशनालस्य विवराणि मुखिराणि लीलयाम्
 विलासेन सहितं यथा तथा अङ्गुलीभिः मुहुः पुनः पुनः अन्तरयन्

पिदितानि कुर्वन्, मुहुः पुनः पुनः विवृण्वन् विवृतानि, कुर्वन् वनान्ते
मृन्दावनमध्ये, भयुरं प्राप्यं, यथा तथा गच्छति ॥ १४ ॥

वदने नवनीतगन्धवाहं

वचने तस्करचातुरीधुरीणम् ।

नयनेकुङ्कुमाधुमाश्रयेया-

शरणेकीमलताण्डवं कुमारम् ॥ १५ ॥

वदने मुखे नवनीतगन्धं वहतीति नवनीतगन्धवाहं तम् । ‘वहश्च’
इति क्लिप्तल्ययः । वचने तस्करचातुरीभिः धुरीणं भावयन्तम् ।
तस्करचमत्काररत्नयुक्तमित्यर्थः । नयने नयनयोः कुङ्कुमाधु कपटरोदनं
वस्य तम् । ‘अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे’ इति समन्या अलुक् । शरणे
पादयोः कीमलं मन्दं मनोहरं वा ताण्डवं वदते इत्यम तम् । पूर्ववत्सप्तम्या
अलुक् । एवंविधं कुमारम् आश्रयेयाः सेवेयाः । अस्मिन्पदे हे-मनः
इत्यभ्याहार्यम् । तथा च हे मनः सदा स्मरेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अमुना किल गोपगोपनार्थं

यमुनारोधसि नन्दनन्दनेन,

दमुना वनसंभवः पपे नः

किमु नासौ शरणार्थिनां शरणम् ॥ १६ ॥

अमुना परिदृश्यमानेन नन्दनन्दनेन कृष्णेन यमुनारोधसि यमुनातीरे
गोपानां गोपालबालकानां गोपनार्थं रक्षणार्थम्, वने संभव उत्पत्तिर्यस्य
स तपोष्कः दमुनाः वाहिः । ‘सप्तार्धिर्दमुनाः ह्यकाः’ इत्यमरः । पपे किल

मीतः किल । असौ श्रीकृष्णः शरणार्थिनां रक्षणं प्रार्थयमानानामस्माकं
शरण्यः रक्षकः न किम्विति काकुः । रक्षको भवेदेवेत्यर्थः । साम्यबुद्ध्या
विद्वरमाणानां रक्षकः दासबुद्ध्या वर्तमानानस्मान्किमिति न, रक्षेत्? रक्षे-
देवेति भावः ॥ १६ ॥

जगदादरणीयजारभावं

जलजापत्यवचोविचारगम्यम् ।

तनुतां तनुतां शिवेतराणां

सुरनाथोपलसुन्दरं महो नः ॥ १७ ॥

जगद्भिः समस्तलोकजनैः आदरणीयः सम्यगङ्गीकरणीयः जारभावः
विदित्वं यस्य तम्, जलजापत्यं चतुर्मुखः तस्य वचांसि वेदान्ताः तेषां
विचारः उत्तरमामांसा तेन गम्य श्रेयम्, सुरनाथोपलसुन्दरम् इन्द्रनीलव-
दतिसुन्दरम्, महः तेजः नः अस्माकं शिवानि शुभानि तानीतराणि
येषां तेषामशुभानां तनोर्भावस्तनुता कादर्यमित्यर्थः । तां तनुतां करोतु ॥

सा कापि सर्वजगतामभिरामसीमा

कामाय नो भवतु गोपकिशोरमूर्तिः ।

या शेष्वरे भुतिगिरां हृदि योगभाजां

पादाम्बुजे च सुलभा व्रजसुन्दरीणाम् ॥ १८ ॥

कापि इत्येवमिति वक्तुमशक्या, सर्वजगतां समस्तजनानाम् अभिरामस्य
सौन्दर्यस्य सीमा उत्तरावधिरित्यर्थः । गोपकिशोरमूर्तिः बालकृष्णमूर्तिः
अस्माकं कामाय प्रेयसे भवतु । तां मूर्तिं विशिनष्टि— या शेष्वरे

इत्यादिना । या मूर्तिः श्रुतिगिरा वेदवाक्यानां शेखरे अन्ते, वेदान्ते
इत्यर्थः । योगभाजां ब्रह्मनिष्ठानां हृदि मनसि, ब्रजसुन्दरीणां नन्दब्रज-
श्रीणां पादाम्बुजे च मुलभा सौलभ्येन वर्तमाना, सा नः कामाय भव-
त्विति योजनम् ॥ १८ ॥

अत्यन्तबालमतसीकुसुमप्रकाशं

दिग्वाससं कनकभूषणभूषिताङ्गम् ।

विस्तस्तकेशमरुणाधरमायताक्षं

कृष्णं नमामि शिरसा वसुदेवसूनुम् ॥ १९ ॥

अत्यन्तबालम् अतिबालम्, अत एव दिग्वाससं दिग्म्बरम् विस्तृताः
अप्रथिताः केशाः यस्य तम्, अतसी धुमेति सस्यविशेषः । ‘अतसी
स्यादुमा धुमा’ इत्यमरः । तस्याः कुसुमानां प्रकाश इव प्रकाशो
यस्य तम्, कनकभूषणभूषितानि अलङ्कृतानि अङ्गानि अवयवाः यस्य
तम्, अरुणः रक्तवर्णः अधरः यस्य तम् । आयते दार्धे अक्षिणी यस्य
तम् । ‘बहुव्रीहौ सवध्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्यच्’ इति यच् । वसुदेवसूनुं
कृष्णं शिरसा नमामि । ‘मनसा नमामि’ इति पाठे मत्तस्त्वमुत्कृष्टः
त्वतोऽहमपकृष्ट इति सदा स्मरामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

हस्ताङ्घ्रिनिकणितकङ्कणकिङ्किणीकं

मध्येनितम्बमवलम्बितह्रिममूत्रम् ।

मुक्ताकलापमुकुब्जकृतकाकपक्षं

वन्दामहे व्रजचरं वसुदेवभाग्यम् ॥ २० ॥

इतो च भर्द्वा पादौ च तस्य निकृष्टा धानियुक्ताः कङ्कनाकि-
 ङ्किणीकाः करभूषणमभारधुदपण्डिकाः यस्य तम् । हस्तयोर्निकृष्ट-
 कङ्कमं पादयोर्निकृष्टतमप्रीराकिङ्किणीकमित्यर्थः । नितम्बस्व कट्टेः पश्चा-
 द्भागस्य मध्ये मध्येनितम्बम् । 'पारेमध्ये-' इति प्रथमानिर्दिष्टत्वान्म-
 ष्येति शब्दस्य पूर्वनिपातः । 'पारे मध्ये यथा वा ' इत्यव्ययीभावसमासः ।
 अवलम्बितमाश्रितं हेमसूत्रम् स्वर्णकामी यस्य तम् । इदमुपलक्षणम् ।

पौ मुक्तावलिः
 नृजवरं तन्द-
 नजे चरन्तम् । 'चरेष्टः' इति टप्रत्ययः । वसुदेवभाग्यं श्रीकृष्णम् ।
 कार्ये कारणत्वमुपचारात् । वन्दामहे नमामः । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' ॥

वृन्दावनद्वमतलेषु गवां गणेषु

वेदावसानसमयेषु च दृश्यते यत् ।

तद्वेषुवादनपरं शिखिपिञ्जचूडं

ब्रह्म सरामि कमलेशणमभ्रनीलम् ॥ २१ ॥

वृन्दावनद्वमतलेषु वृन्दत्वनतृच्छायाखिल्यर्थः । गवां गणेषु गौतनू-
 हेषु, वेदावसानानि वेदान्ताः तेषां समयाः सिद्धान्ताः तेषु । 'समयाः
 शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । यद्वा दृश्यते तत्प्रसिद्धेषु
 वादने परमासक्तम्, शिखिपिञ्जं मयूरवर्दं चूडां शिरोभूषणं यस्य तत्,
 कमलवदीक्षणे यस्य तत्, अभ्रवन्मेषवन् नीलं ब्रह्म श्रीकृष्णं सरामि ॥

व्यत्यस्तपादमवतंसितवर्दिषद्

साचीकृतानननिवेशितवेषु रन्ध्रम् ।

तेजः परं परमकारुणिकं पुरस्ता-

त्याणप्रयाणसमये मम संनिधत्ताम् ॥ २२ ॥

वामदक्षिणयोर्विद्यमानदक्षिणवामौ पादौ यस्य तत्, अवतंसितं शेष-
रीकृतम् । 'पुंस्युत्संसावतंसौ द्वौ कर्णपूरेऽपि शेषरे' इत्यमरः । अवतंस-
शब्दात्तत्करोतिष्यन्तात्कर्मणि कः । 'निष्ठायां सेटि' इति णेलोपः । बहि-
र्बह्वै मयूरबह्वै येन तत्, साचीकृतं तिर्यङ्कृतं च तत् आननं च तस्मिन्नि-
वेशितं प्राप्तं वेणुरन्ध्रं येन तत्, परमकारुणिकं परमदयालु, परमुत्कृष्टं
तेजः मम प्राणप्रयाणं मरणं तस्य समये काले पुरस्तादग्रे संनिधत्ता
संनिहितं भवतु ॥ २२ ॥

घोषप्रघोषशमनाय मधो गुणेन

मध्ये बन्ध जननी नवनीतचोरम् ।

तद्वन्धनं त्रिजगतामुदराश्रयाणा-

माक्रोशकारणमहो नितरां बभूव ॥ २३ ॥

घोषस्य आभीरपत्न्याः प्रकृष्टो घोषः प्रघोष आक्रोशः तस्य शमनाय
शान्तये, कृष्णेन क्रियमाणचौर्यादिस्फोरकनन्दवज्रयोषिदाक्रोशानिहृतये
इति यावत् । जननी माता, यशोदेत्यर्थः । नवनीतचोरं कृष्णं मध्ये भव-
लमे मधः मन्थानस्य, दधिमथनदण्डस्येति यावत् । 'वैशाखमन्थमन्था-
नमन्थानो मन्थदण्डके' इत्यमरः । मधः इति मयिन्द्राण्डस्य पञ्चकवच-
नम् । गुणेन रज्ज्वा बन्ध बन्धनं कृतवती । तत् बन्धनं कृष्णमध्ये
कृत बन्धनम्, उदराश्रयाणां कुक्षिस्थानाम्, कृष्णस्येति शेषः । त्रिज-
गतां लोकत्रयस्य आक्रोशस्य वेदनामसहमानैः क्रियमाणस्य घोषस्य

कारणं नितरामत्यर्थं बभूव । एकजनपदस्योपद्रवनिवृत्तौ प्रसक्त्यायां सकलजगदुपद्रवो जात इति भावः ॥ २३ ॥

शैवा वयं न खलु तत्र विचारणीयं

पञ्चाक्षरीजपपरा नितरां तथापि ।

चेतो मदीयमतसीकुसुमावभासं

स्मेराननं स्मरति गोपबधूकिशोरम् ॥ २४ ॥

वयं पद्यानामक्षराणां समाहारः पञ्चाक्षरी । ‘द्विगोः’ इति ङीर् । तस्या जपः मन्त्रः तत्र परा. आसक्ताः । शतसूत्रियेऽष्टमानुवाके प्रतिपाद्यमानमन्त्रविशेषजपपरा इत्यर्थः । शिवसंबन्धिनः शैवाः । तत्र शिवसंबन्धित्वे न विचारणीयं खलु, विचारो न कर्तव्यः खलु । तथापि शिवसंबन्धित्वे सत्यपि ममेदं मदीयम् । ‘प्रत्ययोत्तरपदबोधः’ इति मादेशः । चेतः चित्तम्, अतसी उमेति सत्यविशेषः । ‘अतसी स्यादुमा धुमा’ इत्यमरः । तस्याः कुसुमं तस्यावभासः कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तम्, स्मेरं मन्दहासयुक्तमाननं यस्य तं गोपबधूकिशोरं यतोदाशिशुं नितरामत्यर्थं स्मरति ॥ २४ ॥

राधा पुनातु जगद्वपुतदत्तचित्ता

मन्थानमाकलयती दधिरिक्तपात्रे ।

तस्याः स्तनस्तवकचञ्चललोलदृष्टि-

र्द्वेवोऽपि दोहनाभिषा वृषभं निरुन्धन् ॥ २५ ॥

अच्युतदत्तं चित्तं यया सा । सदा कृष्णं चिन्तयन्तीत्यर्थः । अत एव दध्ना रिक्तं शून्यं तच्च तत्पात्रं च तस्मिन् मन्थानं मन्थनदण्डम् । ‘वैशा-

समन्थमन्धानमन्धानो मन्थदण्डके' इत्यमरः । आकलयती 'भ्रमयन्ती'
रावा रावा नाम गौरकन्या जगर भुवनं पुनातु पवित्रं करोतु । तस्या
राधायाः स्वनौ स्तवकाविव गुच्छाविव तयोः चघेल् पुनः पुनः प्रवर्त-
माना लोला सनृग्णा । 'लंलञ्चलप्रनृग्गयोः' इत्यमरः । दृष्टिदर्शनं यस्य
सः, अत एव दोहनधिया दोहनं करोमीति बुद्ध्या वृषभं निरन्वन् वृषभ-
पादवन्धनं कुर्वन् देवोऽपि कृष्णोऽपि जगत्पुनात्विति पूर्वम् संग्रन्धः ॥

गोधूलिधूसरितकोमलकुन्तलाग्रं

गोवर्धनोद्धरणकेलिकृतपयासम् ।

गोपीजनस्य कुवकुङ्कुममुद्रिताङ्गं

गोविन्दमिन्दुवदनं शरणं भजामः ॥ २६ ॥

गवां धूलयः गोधूलयः, गोक्षु(संमर्दनवशाज्जायमाने)गव इत्यर्थः ।
ताभि. धूसरितानि कर्तुरीकृतानि । धूपरशब्दात्तत्करोतिष्यन्तात्कर्मणि
ञः । 'निष्ठायां सेटि' इति णेलोपः । कोमलानि मृदुलानि कुन्तलाग्राणि
यस्य तम्, गोवर्धनः पर्वतविशेषः तस्योद्धरणं बाहुना चञ्चलवदुद्धरणम् ।
भावे द्युत् । तदेव केलिर्विहारः तत्र कृतः प्रयासो येन तम्, गोपीजन-
स्य कुवयोः कुङ्कुममङ्गरागविशेषः तेन मुद्रितानि चिह्नितानि अङ्गानि
उदरप्रभृत्यवयवा यस्य तम्, इन्दुवद्वदन यस्य तम्, शरणं रक्षकं गोवि-
न्द भजामः सेवामहे ॥ २६ ॥

यद्रोमरन्ध्रपरिपूर्तिविधावदक्षा

वाराहजन्मानि बभूवुरपी समुद्राः ।

तं नाम नाथमरविन्ददृशं यशोदा

पाणिद्वयान्तरजले स्नपयांबभूव ॥ २७ ॥

वरादस्येदं वारादम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । तस्य तज्जन्म च तस्मिन्, वरादावतारे इत्यर्थः । अमी इदानीं विद्यमानाः समुद्राः यस्य कृष्णस्य रोम्णः रन्ध्रं सुपिरं तस्य पूर्तिः पूरणं तस्य विधिविधानं करणं तत्र अदक्षा असमर्था बभूवुः, तं प्रसिद्धम् भरविन्दबह्वृशौ यस्य तं नाथं यशोदा कृता पाणिद्वयान्तरजलैः अप्रलिमध्यस्थजलैः स्नपयांबभूव स्नानं कारितवती ॥ २७ ॥

परमिममुपदेशमाद्रियध्वं

निगमवनेषु नितान्तचारस्त्रिभाः ।

विचिनुत भवनेषु वल्लवीना-

मृपनिपदर्थमुल्लखन्ते निबद्धम् ॥ २८ ॥

निगमा वेदान्ता वनानीव, दुष्प्रवेशत्वादिति भावः । तेषु नितान्त-चारः अधिकपरिशीलनं श्रवणादिभिरित्यर्थः । तेन त्रिभाः भ्रान्ताः तेषां संशोधनम् । परमुत्कृष्टम् द्रमम् उपदेशं मनुच्यमानं यचः आद्रियध्वम् आदृतं कुरुष्वम् । तमुपदेशमेवाह—विचिनुतेति । वल्लवीनां गोपिकानां भवनेषु गृहेषु ऊल्लसले तण्डुलाद्यवहननार्थं संपादितदार्वादि-विशेषे निबद्धम्, नवनीतशौर्यादिति भावः । उपनिषदा वेदान्तानामर्थम्, लक्ष्यमित्यर्थः । कृष्णमिति यावत् । विचिनुत अन्वेषणं कुरुत । वेदान्तविचारे प्रयासं विना झटिति ज्ञातुं न शक्यते, वल्लवीगृहेषु चेच्छीघ्रं प्रयासं विनैव ज्ञातुं शक्यत इति उपदेशस्योत्कृष्टत्वमिति भावः ॥ २८ ॥

देवकीतनयपूजनपूतः

पूतनारिचरणोदकधौतः ।

यद्यहं स्मृतधनंजयसूतः

किं करिष्यति स मे यमदूतः ॥ २९ ॥

अहं देवकीतनयस्य कृष्णस्य पूजनं पूजा तेन पूतः, पूतनारेः श्रीकृष्णस्य चरणोदकं पादनिर्णेजकजलं गङ्गोदकं वा तेन धौतः विमलीकृतः, स्मृतः धनंजयस्य अर्जुनस्य सूतः सारथिः कृष्णो येन स तथोक्तः यदि, उक्तविशेषणविशिष्टो यदि स्यामित्यर्थः । मे मम स प्रसिद्धः यमदूतः किं करिष्यति, किमपि न करिष्यतीत्यर्थः । कृष्णभक्तस्य किमपि दुरितं नास्तीति भावः ॥ २९ ॥

भासतां भवभयैकभेषजं

मानसे मम मुहुमुहुर्मुहुः ।

गोपबेषमुपसेदुषः स्वयं

यापि कापि रमणीयता विभोः ॥ ३० ॥

भवभयस्य संसारभयस्य एकं मुख्यम् । 'एके मुख्यान्त्यकेवलाः' इत्यमरः । तच्च तद्वेषजमौषधम्, स्वयं स्वयमेव गोपवेषं गोपालभावम् उपसेदुषः प्राप्तस्य । सदेलेटः कमुन् । दिभोवः । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्येवाभ्यासलोपौ । संप्रसारणनिमित्तस्य वकारस्याभावान्नैमित्तिकस्येदो निवृत्तिः । इतरेषां गोपभावः अदृष्टाधीनः, कृष्णस्य तु स्वाधीन इति भावः । विभोः कृष्णस्य यापि कापि निर्वन्शमशक्या रमणीयता सौन्दर्यं मम मानसे मुहुर्मुहुर्मुहुः । संभ्रमेण बहुक्तिः । भासतां प्रकाशताम् ॥

कर्णलम्बितकदम्बमञ्जरी-

केसरारुणकपोलमण्डलम् ।

निर्मलं निगमवागगोचरं

नीलिमानमवलोकयामहे ॥ ३१ ॥

कर्णयोः लम्बिताः लम्बमानाः कदम्बस्य नीपस्य मञ्जर्यः स्तवकाः
'मञ्जर्यैः रितयो गुल्लुङ्गुल्लुङ्गस्तवकाः' इति शब्दार्णवे । तासां केसराः
किञ्जरकाः । 'किञ्जरकः केसरोऽरिप्रियाम्' इत्यमरः । तैरुणं रक्तवर्णं
कपोलयोः मण्डयोः मण्डलं प्रदेशो यस्य तम्, निर्मलं स्वच्छम्,
निगमवाचां वेदान्तानाम् भगोचरम् अविषयम्, शृङ्गप्रादिक्रिया प्रतिपाद-
यितुमशक्यमित्यर्थः । तथा च धृतिः— 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह' इति । नीलिमानं नैरयम् । 'वर्णदृष्टादिभ्यः प्यश्च' इति
भावे इमनिच् । श्रीकृष्णमित्यर्थः । अवलोकयामहे पश्याम इत्यर्थः ॥

साचिसंचलितलोचनान्तरं

सामिकुट्मलितकोमलाधरम् ।

वेगबलितकराङ्गुलीमुखं

वेणुनादरसिकं भजामहे ॥ ३२ ॥

साचिसंचलिते तिर्यक् चञ्चलिते लोचने उत्पल इव नयने येन तम्,
सामिकुट्मलितः अर्धमुकुलितः । 'सामि त्वर्धे जुगुप्सिते' इत्यमरः ।
कुट्मलशब्दात्कर्मणि क्तः । 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपः । सामीति
कान्तेन समासः । कोमलः मृदुलः अधरः येन तम्, वेगं यथा तथा
वर्तितानि पुनः पुनरुत्पल्य पतितानि करयोरङ्गुलीनां मुखानि अप्राणि

यस्य तम्, वेणुनादरसिकं वेणुनादस्य सारमाहिणं भजामहे सेवामहे ॥

स्यन्दने गरुडमण्डितध्वजे

कुण्डिनेशतनयाधिरोपिता ।

केनचिन्नवतपालपल्लव-

श्यामलेन पुरुषेण नीयते ॥ ३३ ॥

कुण्डिनं पत्तनविशेषः तस्य ईशः अधिपतिः तस्य तनया पुत्रिका
दक्षिमणीत्यर्थः । गरुडेन मण्डितः अलकृतः ध्वजः चिह्नं यस्य तस्मिन् ।
'पालिः केतुर्ध्वजो लिङ्गं निमित्त व्यञ्जनं पदम्' इत्यमरः । स्यन्दने रथे,
नवः नूतनः तमालस्य तापिञ्छस्य वृक्षविशेषस्य पल्लवः किसलयः तद्वत्
श्यामलेन नीलवर्णेन केनचित्पुरुषेण, कृष्णेनेत्यर्थः । अधिरोपिता सती
नीयते प्राप्यते ॥ ३३ ॥

मा यात पान्थाः पथि भीमरध्या

दिगम्बरः कोऽपि तमालनीलः ।

विन्यस्तहस्तोऽपि नितम्बविम्बे

धूर्तः समाकर्षति चित्तविचम् ॥ ३४ ॥

हे पान्थाः पथिकाः, भीमरध्याः नदीविशेषस्य पथि मार्गे मा यात मा
गच्छत । तत्र किमर्थं न गन्तव्यमित्याशङ्क्य बाधकमाह— दिगम्बर
इति । पीताम्बर इत्यपि पाठान्तरम् । तमालः तापिञ्छः तद्वर्णीलः दिग-
म्बरः अबाधाः कोऽपि यः कश्चित् धूर्तः दुर्जनः नितम्बविम्बे कटि-
प्रदेशाविशेषे विन्यस्तहस्तोऽपि दत्तहस्तः सन्नपि अनेन व्यापारलेश विनेति

सूच्यते । चित्तवित्त मनोरूपद्रव्यं समाकर्णति सम्यक् गृह्णाति ॥ ३४ ॥

अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवो ।

(१) माधवं माधवं चान्तरेणाङ्गना ।

इत्यमाकल्पिते मण्डले मध्यगः

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ३५ ॥

अङ्गनामङ्गनाम् अङ्गनाया अङ्गनायाः । वीप्सार्थे द्विर्भावः । द्वयोरङ्ग-
नयोरित्यर्थः । ‘अन्तरान्तरेण युक्ते’ इति द्वितीया । अन्तरे मध्ये
माधवः कृष्णः । माधवं माधवम् । अत्रापि वीप्सार्थे द्विर्भावः । अन्तरेण
विना च अङ्गना च । अयमर्थः—एकाङ्गना तदनन्तरं कृष्णः तदनन्तर-
मङ्गना तदनन्तरं कृष्णः तदनन्तरमङ्गनेति । इत्थम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण
आकल्पिते रचिते मण्डले समूहमध्ये विद्यमानगोपिकापाणीन् गृहीत्वा
वलयाकारेण विद्यमान इत्यर्थः । देवकीनन्दनः मध्यगः सन् मध्यप्रदेशं गतः
सन् मध्यनाम ध्वनिविशेषं प्राप्य वेणुना संजगौ सम्यग्गानं कृतवान् ॥

केकिकेकादतानेकपङ्केरुहा-

ञ्चैनहंसावलीहृद्यताहृद्यता ।

कंसबंश्चाटवीदाहृदावानलः

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ३६ ॥

केका एषु सन्तीति केकिनः मयूराः । ब्रीह्यादित्वादिनिः । ‘केका वाणी
मयूरस्य’ इत्यमरः । तेषां केकाः तासामाहतमादरणम्, श्रवणमिति
यवात् । भावे निष्ठा । तेन अनेकानि विविधानि पङ्केरुहाणि कमलादीनि

येषां तेभ्यः सरोम्यः अलीना उहीनाः ते च ते हंसाश्च तेषामाचलयः
पद्मयः तामां हृषता संतोषः तामाहरति संपादयेतीत्याहं वेणुनाद्
इत्यर्थः । हरतेः 'किप् च' इति किप् । तम् एति प्राप्नोतीति यन् ।
'इण् गती' इत्यस्माद्भटः श्रादेष्टः । तेन वेणुना । कृष्णं दृष्ट्वा मेघ-
धुञ्जा मधुरकेकारवेषु सत्सु तच्छृण्वणहेतुककृष्णदर्शने सति यस्मिन्नुज्जा
चरांसि विहाय गतानां हंसावलंनाना नायं मेघः किं तु कृष्ण इति संतोष
संपादकध्वनियुक्तवेणुना इत्यर्थः । कसर्वशः कंसान्वयः स एवाटवी तस्या
दाहो दहनं तत्कृद्वावतलः वनसंभववाह्निः देवकीनन्दनः संजगौ ॥ ३६ ॥

कापि वीणाभिराराविणा कम्पितः

कापि वीणाभिराकिङ्किणीनर्तितः ।

कापि वीणाभिरामान्तरं गापितः ।

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ३७ ॥

देवकीनन्दनः कापि कुलचित्प्रदेशे वीणाभिर्वल्लकाभिः आराविणा
गानवत्या ज्ञानेन कम्पितः नाट्यं प्रापितः सन् वेणुना संजगौ । कापि
कुलचित्प्रदेशे वीणा अभिरान्ति आददत इति वीणाभिराः । रा आदाने
इत्यस्मात्किप् । वीणानुगुण्येन ध्वनिं कुर्वन्त्य इति यावत् । ताश्च ताः
किङ्किण्यश्च ताभिः सह नर्तनं प्रापितः नर्तितः सन् जगौ । कापि
कुलचित्प्रदेशे वीणाभिरामाणि अन्तराणि गानविशेषा यस्मिन्कर्मणि
तद्यथा तथा गापितः गानविशेषं प्रापितः । कृदन्तत्वात् 'अर्तिहं—'
इत्यादिना पुणानमः । संजगौ । नृत्यत इति पाठे नर्तनं कुर्वतो ज्ञातात्,
गामत इति पाठे गानं कुर्वतो ज्ञानादंतोरिति ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

चारुचन्द्रावलीलोचनैश्चुम्बितो

गोपगोवृन्दगोपालिकावल्लभः ।

५

वल्लवीवृन्दवृन्दारकः कामुकः

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ३८ ॥

देवकीनन्दनः चारुणि चन्द्राणि हेमविभूषणविशेषा यासां तास्तथो-
क्ताः । ‘चन्द्रः शशिनि कर्पूरे तरौ हेमि नपुंसकम्’ इति शब्दार्णवे ।
समीचीनविभूषणयुक्ता इत्यर्थः । तासामावल्यः पङ्क्तयः तासां लोचनै-
श्चुम्बितः अत्यादरेण दृष्टः, गोपाश्च गावश्च तासां वृन्दानि समूहाः
गोपालिकाश्च । ‘प्रत्ययस्थात् —’ इत्यादिना इकारादेशः । ‘परवलि-
प्तम्—’ इति स्त्रीलिङ्गता । तासां वरलभः प्रियः । वल्लवीवृन्दानां
गोपस्त्रीसमूहानां वृन्दारकः दैवतम्, कामुकः गोपस्त्रियः कामयमानः
सन् वेणुना संजगौ गानं कृतवान् ॥ ३८ ॥

मौलिमालालसन्मत्तभृङ्गीलता-

५

भीतभीतप्रियाविभ्रमालिङ्गितः ।

स्रस्तगोपीकुचाभोगसंमेळितः

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ३९ ॥

देवकीनन्दनः मौलिः चूडा । ‘चूडा किरीटं केशाश्च सयता मौलव-
स्त्रयः’ इत्यमरः । तत्र मालाः तामु लसःत्यः संगताः, ताश्च ता-
मत्तभृङ्गयश्च लता इव, ताभ्यो भीतभीता अत्यन्तं, भीताः । आभीक्ष्ण्य-
द्विरुक्तिः । कर्मभारयत्वात् ‘पुंवकर्मधारय—’ इति पुंवद्भावः । ताभि-
प्रियाभिः विभ्रमं विलास यथा तथा आलिङ्गितः, स्रस्ताः मलदंशुकाः ।

साखिकोदयादिति भावः । ताश्च ता गोप्यश्च ताभिः कुचाभोगेन कुच-
मण्डलेन संमेलितः संश्लेषितः सन् वेणुना सन् वेणुना संजगौ ॥ ३९ ॥

चारुचामीकराभासभाषाविभु-

वैजयन्तीलताभासितोरःस्थलः ।

नन्दबृन्दावने वासितामध्यगः

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ४० ॥

चारुचामीकरं शुद्धसुवर्णम्, तस्याभासः कान्तिरिव कान्तिर्यस्याः सा
तथोक्ता, सा चार्वा भाषा च, तस्या विभुः, लक्ष्मीपतिरित्यर्थः । वैज-
यन्ती मालिकाविशेषः, सा लतेषु, तथा भासितं प्रकाशितम् । 'वासित'
इति पाठे वासितं परिमलितमित्यर्थः । नन्दबृन्दावने वासिताना मध्यगः
सन् वेणुना संजगौ ॥ ४० ॥

वालिकातालिकाताललीलालया-

सङ्गसंदर्शितभ्रूलताविभ्रमः ।

गोपिकागीतदत्तावधानः स्वयं

संजगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ४१ ॥

वालिका गोपालिकाः, ता एव तालिकाः, भरतशास्त्रप्रतिपाद्यताल्यु-
क्ताः । 'अत इति ठनौ' इति ठन् । तासां ताललीला, तस्या लयः न्यूना-
धिकरादित्यं तस्य आसङ्गः संबन्धः, तस्य संदर्शितः भ्रूलताया विभ्रमो
विलासो येन सः । स्वस्य नर्तनवेलायां तालस्य परिपूर्णतायां सत्यां
सम्यगिति भ्रूविशेषं कृतवानित्यर्थः । देवकीनन्दन स्वयं गोपिकानां

गीते गाने दत्तमवधानं तत्परत्वं येन स तथोक्तः सन् वेणुना संजगी ॥

पारिजातं समुद्धृत्य राधावयो-

४ रूपया मासभासा गुणैरङ्गणे ।

शीतशीते वटे यामुनीये तटे

संजगी वेणुना देवकीनन्दनः ॥ ४१ ॥

राधाया गोपिकाविशेषस्य, यद्वा राध्यत इति राधा स्वेनाराध्यमाना लक्ष्मोरित्यर्थः । विष्णुना आराध्यमानाया लक्ष्मीत्वादिति भावः । तस्या वयः रूपमवयवसौष्टवं च तद्वयोरूपे यस्याः सा तथोक्ता तथा, लक्ष्मी-वयोरुपतुल्यवयोरुपयुक्तयेत्यर्थः । गुणैः सौन्दर्यादिगुणैः माया लक्ष्म्याः समाना भाः कान्तिर्यस्याः सा मासभाः तथा, निमित्तभूतया कयाचि-त्स्त्रियेत्यर्थः । अङ्गणे चत्वरे । गृहपुरोभाग इत्यर्थः । पारिजातं समु-द्धृत्य सम्यक्संस्थाप्य यमुनायाः संबन्धिनि यामुनीये तटे शीतशीते अतिशीतले । आभीक्ष्ण्ये द्विरुक्तिः । कर्मधारयत्वात्सुन्दर्योपः । वटे न्यग्रोधे । यमुनातीरविद्यमानभाण्डारवटच्छायायामित्यर्थः । वेणुना संजगी ॥ ४२ ॥

अग्रे दीर्घतरोऽयमर्जुनतरुस्तस्याग्रतो वर्तनी

सा घोषं समुपैति तत्परिसरे देशे कलिन्दात्मजा ।

तस्यास्तीरतमालकाननतले चक्रं गत्वा चारय-

न्गोपः क्रीडति दर्शयिष्यति सखे पन्थानमव्याहतम् ॥

हे सखे, अग्रे पुरः अयं परिदृश्यमानः दीर्घतरः अतिशयेन दीर्घः ।

‘द्विधन-’ इत्यादिना तरप । अर्जुनतरुः ककुभ इति वृक्षविशेषः ।
 ‘ककुभोऽर्जुनः’ इत्यमरः । तस्य अर्जुनवृक्षस्य अप्रतः पुरतः वर्तनी
 एकपदी मार्गविशेषः । सा वर्तनी घोषं नन्दत्रजं समुपैति प्राप्नोति ।
 तस्य घोषस्य परिसरे देशे कलिन्दात्मजा यमुना । तस्या यमुनायाः
 तीरतमालकाननानि तेषां तले प्रदेशे गया पशूनां चक्रं समूहं चारयन्
 कर्दयन्निति वा । गोपः गोपवेपः कृष्णः क्रीडति विहरति सः अव्याहत-
 मक्षत पन्थानं मार्गं दर्शयिष्यति दर्शनं करिष्यति । त्वमिति शेषः ।
 एवमक्षरार्थः । तात्पर्यविषयीभूतार्थस्तु— संसारगहनं प्रविश्य पुण्यपापान्यां
 संपादितैर्मार्गविशेषैर्गत्वा परिभ्रममाणः पुनः पुनः संसारगहनमेव प्रवि-
 श्यतिदुःखितं जीवं प्रतिनिवर्त्य मार्गोपदेष्टारमुपादेशति— अप्र इति ।
 हे सखे, धमे रथाग्रे दीर्घतरः महोप्रतः अयं प्रसिद्धः अर्जुनः तरुरिव
 स तथोक्तः । बन्धुवधजनितदोषो मम भवेदिति भयात्तरुरिव विद्यमान
 इत्यर्थः । तस्य अर्जुनस्याप्रतः पुरोभागे वर्तनी उक्तिः उपदेश इति
 यावत् । मार्गप्रदर्शिकाया उक्तेर्मार्गत्वेन व्यपदेशः । सा उक्तिः घोषं
 शब्दम् । उपनिषदमित्यर्थः । घोषशब्देन घोषवच्छब्दव्यपदेशः । समु-
 पैति प्राप्नोति । अर्जुनकर्मकवेदान्तोपदेश इति प्रथमार्थः । तत्परिसरे देशे
 वेदान्तोपदेशसंनिधिदेशे कलिन्दात्मजा । तस्यास्तीरतमालकाननतल इति
 नीलकान्तिस्त्रोमप्रदेश उक्तः । तस्मिन्गवामुपनिषद्वाक्यानां चक्रं समूहं
 चारयन् गोपः श्रीकृष्णः क्रीडति विहरति । सः अव्याहतमनिवर्तकं
 पन्थानं मार्गं दर्शयिष्यति दर्शनं करिष्यति, तदेव मोक्षमार्गभूतं ज्ञानं
 संपादयतीत्यर्थः । एवप्रकारध्यानेन तत्त्वज्ञानापरपर्यायं सर्वज्ञत्वं भवती-
 त्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

गोधूलिधूसरितकोमलगोपवेपं

गोपालवाककशतैरनुगम्यमानम् ।

सायन्तने प्रतिगृहं पशुबन्धनार्थं

गच्छन्तमच्युतशिशुं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥

गवां धूलयः गोसुरसमर्दजन्यरेणव इत्यर्थः । ताभिर्धूनरितः कर्तुरी-
कृतः । धूसरशब्दात्तत्करोतिथ्यन्तात्कर्मणि क्तः । 'निष्ठायां सेठि'
इति णिलोपः । कोमलो मृदुलः गोपवेद्यो गोपालाकृतिर्यस्य तम्,
गोपालाश्च ते बालकाश्च तेषां शतैरनुगम्यमानमनुसृतम्, सायन्तने
सायंकाले पशुबन्धनार्थं गवा बन्धनार्थं गृहं गृहं प्रति प्रतिगृहम् । वीप्सार्थं
ऽव्ययाभावः । गच्छन्तम्, अच्युतश्चासौ शिशुश्च तं प्रति नित्यं सदा
प्रणतः प्रकर्षेण नयोऽस्मि भवामि । तं नमस्करोमत्यर्थः ॥ ४४ ॥

निधिं लावण्यानां निखिलजगदाश्चर्यनिलयं

निजावासं भासां निरवधिकनिःश्रेयसरसम् ।

सुधाधारासारं मुकुतपरिपाकं मृगदृशं

प्रपद्ये माङ्गल्यं पथममधिदैवं कृतधियाम् ॥ ४५ ॥

लावण्यानां मुक्ताफलेषु प्रतीयमानच्छायातारत्वमिव प्रतीयमानाव-
यवनिष्ठच्छायातारत्वानां कान्तिविशेषाणामित्यर्थः । निधिमाकम्, नि-
खिलजगतां समस्तलोकानामाश्चर्याणि अद्भुतानि तेषां निलयं गृहम्,
भासां प्रभाविशेषाणां निजावासं स्वगृहम्, निर्गतः अवधिर्वस्मात्स
निरवधिकः स चासौ निःश्रेयसरसश्च तम्, निरतिशयानन्दस्वरूपमे-
त्यर्थः । सुधाधारासारं सुधायाः संततपतनस्वरूपम्, मृगानां दृशाविव
दृशौ नेत्रे यासां तासां मुहुःस्य परिपाकं फलस्वरूपम्, कृतधियां
विदुषाम्, धवणादिमतामिति यावत् । माङ्गल्यं माङ्गल्यम् । स्वार्थं

प्यह् । शुभस्वरूपम् अधिदैवं अधिपतिं प्रथमं जगदभिन्ननिमित्तोपादा-
नकारणभूतं कृष्णमित्यर्थः । प्रपद्ये सेवे ॥ ४५ ॥

आताम्रपाणिकमलप्रणयप्रतोद-

मालोलहारमणिकुण्डलहेमसूत्रम् ।

आविःश्रमाम्बुकुणमम्बुदनीलपण्या-

दाद्यं धनंजयरथाभरणं महो नः ॥ ४६ ॥

आताम्रं समन्तात्ताम्रं पाणिः कमलमिव तल्ल प्रणयः प्रेम यस्य स
तथोक्तः । प्रतोदः अश्वप्रेरककशाविशेषो यस्य तत्, आलोलानि हाराश्च
मणिकुण्डले च हेमसूत्रं च तानि यस्य तत्, आविः प्रकाशमाना
श्रमाम्बुकणाः स्वेदविन्दवो यस्य तत्, अम्बुदनीलम्, धनंजयरथस्य
अर्जुनरथस्य आभरणम्, आद्यं भारतयुद्धस्य प्रथमं कारणम् । अनेनार्जुनं
प्रति तत्स्वमुपदिष्टमुक्तम् । महः तेजः नः अस्मान् अव्यात् रक्षतु ॥

नखनियमितकण्डून्पाण्डवस्यन्दनाश्वा-

ननुदिनमभिपिच्छन्नञ्जलिस्थैः पयोभिः ।

अवतु विततगात्रस्तोजसंस्पृतमौलि-

र्दशनविधृतरश्मिर्देवकीपुण्यराशिः ॥ ४७ ॥

दशनैर्दन्तैः विधृता त्रियमाणाः, दष्टा इत्यर्थः । रश्मयः प्रमहाः येन
सः । 'किरणप्रमर्दा रश्मा' इत्यमरः । तोत्रेण कशया संस्पृतः समुद्र-
यितः मौलिः शिखा येन सः । एवंभूतः सन् नखैः नियमिता उत्सारिता
कण्डूः कण्डूतिर्येषां तान् पाण्डवस्य अर्जुनस्य स्यन्दनाश्वान् रथतुलान्

अञ्जलिस्थैः पयोभिः जलैः दिने दिने अनुदिनम् । वाष्पायैऽव्ययभावः ।
अभिपिबन् क्षालयन्, विततं विस्तृतं मार्तं शरीरं यस्य सः, देवकी-
पुण्यानां राशिः, श्रीकृष्ण इत्यर्थः । कार्ये कारणत्वमुपचारात् । अवतु
रक्षतु । अस्मानिति शेषः ॥ ४७ ॥

व्रजयुवतिसहाये यौवनोल्लासिकाये

सकलशुभविलासे कुन्दमन्दारहासे ।

निवसतु मम चित्तं तत्पदायत्तवृत्तं

मुनिसरसिजभानौ नन्दगोपस्य सूनौ ॥ ४८ ॥

व्रजयुवतीनां सहाये, यौवने उल्लासितुं प्रकाशितुं शीलमस्यास्तीत्यु-
ल्लासी । ताच्छीत्ये णिनिः । 'सुपीत्यनुवृत्तौ पुनः सुब्रह्मणमुपसर्गनि-
वृत्त्यर्थम्' इत्यस्य केवलोपसर्गनिवृत्तौ तात्पर्यम्, न तु सोपदस्येति
जयमङ्गलायाम् । अत एव भट्टिकाव्ये अकर्मसुतानुयन्धीति । कायो
देहो यस्य तस्मिन्, सकलाः समस्ताः शुभानां विलासा यस्य
तस्मिन्, कुन्दानि च मन्दाराणि च कुन्दमन्दारकुसुमानौ-
त्यर्थः । 'अवयवे च प्राप्यौषधेवृक्षेभ्यः' इत्यवयवेऽण् । 'पुष्पफल-
मूलेषु बहुलम्' इति लृक् । तानीव हासो यस्य तस्मिन्, मुनय एव
सरसिजानि कमलानि तेषां भानुः सूर्यः । 'भानू रश्मिदिवाकरी'
इत्यमरः । तस्मिन् नन्दगोपस्य सूनौ, तस्य कृष्णस्य पदयोः आयत्त-
मधीनं वृत्तं वर्तनं यस्य तत् मम चित्तं निवसतु तिष्ठतु ॥ ४८ ॥

अरण्यानीमार्द्रास्मितमधुरबिम्बाधरमुधा-

सरण्या संक्रान्तैः सपदि मदयन्वेणुनिनदैः ।

धरण्या सानन्दोत्पुलकमुपगूढाङ्घ्रिकमलः

शरणानामाद्यः स जयतु शरीरी मधुरिमा ॥ ४९ ॥

आर्द्रं सरसं तच्च तस्मिन् च तेन मधुरो हृद्यो विम्बाधरः तस्य सुधाशरण्या माधुर्यप्रवाहेण संक्रान्तैः संसर्कैः, यद्वा विम्बाधरसुधायां विम्बाधरमाधुर्ये शरणिर्मार्गः तथा संक्रान्तैः सम्यगागतैः । मधुराधर-
प्रदेशत उत्तमैरित्यर्थः । वेणुनिनदैः शरण्यानीं महारण्यम् । वृन्दावनस्थ-
प्राणिन इत्यर्थः । ‘इन्द्रवदण्—’ इत्यादिना आनुगागमः दीप् ।
सपदि तदानीमेव । वेणुनादजनन एवेत्यर्थः । मदयन् मदवर्ती कुर्वन् ।
तत्करोतिप्यन्ताद्धटः शत्रादेशः । इष्टवद्भावान्मतुल्लोपः । धरण्या भूम्या
भ्यानन्दश्च उत्पुलको रोमाञ्चश्च ताभ्यां सहितं यथा तथा उपगूढे आ-
लङ्घिते अङ्घ्री कमले इव यस्य सः, शरणे रक्षणे साधकः शरण्या
तेषामाद्यः प्रथमः । शरीरमस्यास्तीति शरीरी, सः प्रसिद्धः मधुरिमा
माधुर्यम् । दृढादित्वाद्वारे ष्यन् । ‘दृढादिभ्यः’ इतीमनिच् । जयति
सर्वोरक्ष्येण वर्तते ॥ ४९ ॥

मुग्धं स्निग्धं मधुरमुरलीमाधुरीधीरनादैः

कारं कारं करणविवशं गोकुलं व्याकुलत्वम् ।

श्यामं कामं युवजनमनोमोहनं मोहनत्वं

चित्ते नित्यं निवसतु महो बलवीबलभं नः ॥ ५० ॥

मुग्धं सुन्दरम्, स्निग्धं स्वच्छम्, श्यामं नीलवर्णम्, मधुरैः ध्राव्यैः
मुरल्या वेणोः माधुर्या सौष्ठवेन धीरनादैः गम्भीरनिनदैः विविधमाकुलत्वं
यस्य तत्, भक्षणार्थं स्वरया तत्र तत्र संचरादित्यर्थः । गोकुलं गोसमूहं

करणेष्विन्द्रियेषु विवशं परतन्त्रं कारं कारं कृत्वा कृत्वा । 'आभीक्ष्ये
णमुत्त्व' इति णमुल् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्भाक् । काममल्यर्थं
युवतय एव जनाः । 'पुंवत्कर्मधारय-' इत्यादिना पुंवत्त्वात्स्त्रीप्रत्यय-
लोपः । तेषां मनांसि तेषां मोहनं मोहसंपादकम्, वेषुनादेन गोपीज-
नमोहसंपादकम्, बलवीनां बलभं प्रियं महः नः अस्माकं वित्ते
मोहनत्वं स्वविषयानुरागविशेषं कारं कारं कृत्वा कृत्वा । कारं कारमिति
पदमत्रानुपजनीयम् । नित्यमविरतं वसतु ॥ ५० ॥

विदग्धगोपालविलासिनीनां

संभोगचिह्नाङ्कितसर्वगात्रम् ।

पवित्रपाम्नायगिरामगम्यं

ब्रह्म प्रपद्ये नवनीतचोरम् । ५१ ॥

विदग्धानां प्रौढानां गोपालविलासिनीनां गोपस्त्रीणां संभोगचिह्नानि
संभोगसूचकानि कुङ्कुमादीनीति यावत् । तैरङ्कितं चिह्नितम् । तत्करोति-
ष्यन्तादङ्कशब्दात्कर्मणि क्तः । सर्वगात्रं समस्तशरीरं यस्य तत्, अथापि
पवित्रम्, नवनीतचोरम्, अथापि वेदान्तगिरां वेदान्तवाक्यानाम् ।
'कृत्यानां कर्तरि वा' इति पठ्यते । अगम्यम् अभिधया अप्रतिपाद्यं
ब्रह्म । श्रीकृष्णमित्यर्थः । प्रपद्ये आश्रये ॥ ५१ ॥

आनन्देन यज्ञोदया समदनं गोपाङ्गनाभिधिरं

साशङ्कं वलविद्रिषा सकुसुमैः सिद्धैः पयि व्याकुलम् ।

सेष्य गोपकुमारकैः सकुरुणं पौरैर्जनैः सस्मिन्

यो दृष्टः स पुनातु नो मुररिपुः प्रोक्षितगोवर्धनः ॥

यशोदया आनन्देन संतोषेण, गोपाज्जनाभिः मदेन सहितं यथा तथा, वलविद्विषा इन्द्रेण आशङ्कया सहितं यथा तथा, कुसुमैः सहितैः सिद्धैः पथि स्वमार्गे, अन्तरिक्षे इति यावत् । विशेषेणाकुलं यथा तथा, गोप-कुमारकैः ईर्ष्या सहितं यथा तथा, पैरैः पतनस्यैर्जनैः करुणया दयया सहितं यथा तथा, एतैः सर्वैः सस्मितं यथा तथा, चिरं यो मुरारिषुः प्रोक्षितगोवर्धनः सन् दृष्टः, तः नः अस्मान् पातु ॥ ५१ ॥

अन्तर्गृहे कृष्णमवेक्ष्य चोरं

बद्ध्वा क्वाटं जननीं गतेका ।

उलूखले दामनिबद्धमेनं

तत्रापि दृष्ट्वा स्तिमिता बभूव ॥ ५२ ॥

एका गोपिका अन्तर्गृहे स्वगृहमध्ये चोरं नवनीतादिचौर्यं कुर्वन्तं कृष्णमवेक्ष्य दृष्ट्वा भयमत्रैव तिष्ठतिविति क्वाटं बद्ध्वा जननीं यशोदां गता प्राप्ता । आक्रोशं करिष्यामीति भावः । तत्रापि जननीसंनिधानेऽपि उलूखले दाम्ना रज्ज्वा नितरां बद्धं निबद्धम् एनम् । 'द्वितीयाटीस्त्वनः' इत्यन्वादेशवशादेनादेशः । दृष्ट्वा स्तिमिता, किमपि वक्तुमसमर्थेत्यर्थः । बभूव जाता ॥ ५२ ॥

रत्नस्थले जानुचरः कुमारः

संकान्तमात्मीयमुखारविन्दम् ।

आदातुकापस्तदळाभखेदा-

द्विजोक्थ धात्रीवदनं करोद ॥ ५४ ॥

जानुभ्यां चरतीति जानुचरः कुमारः बालकृष्णः रत्नस्थले संक्रान्तं प्रतिबिम्बितं आत्मन इदमात्मीयं मुखारविन्दम् आदातुकामः प्रदीतुकामः सन् । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारस्य लोपः । तस्य मुखस्यालाभः अप्राप्तिः, तेन खेदान् धात्र्या उपमातुः वदनं विलोक्य रुरोद रोदनं कृतवान्, रोदनं भावितवानित्यर्थः ॥ ५४ ॥

उपासतामात्मविदः पुराणाः

परं परस्तान्निहितं गुहायाम् ।

वयं यशोदाशिशुवाळलीला-

कथासुधासिन्धुषु लीलयामः ॥ ५५ ॥

आत्मविदः ब्रह्मविदः पुराणाः वृद्धाः सनकादयः परस्तात् ज्ञातुमशक्यायाम् । 'विभाषा परावराभ्याम्' इति सप्तम्यन्तात्परशब्दात्स्वार्थे अस्तातिः । गुहायां बुद्धौ निहितं प्रतिबिम्बितं परं ब्रह्म उपासतां चिन्तयन्तु । वयं यशोदाशिशोः बालकृष्णस्य बाललीलाः वास्ये क्रियमाणा लीलाः तासां कथाः ता एव सुधासिन्धवः तेषु लीलयामः विलासान् कुर्मः ॥ ५५ ॥

विक्रेतुकामा किञ्च गोपकन्या

मुरारिपादार्पितचिचट्तिः ।

दध्यादिकं मोहवाशादबोच-

ज्ञोविन्द दामोदर माधवेति ॥ ५६ ॥

दध्यादिकं विक्रेतुकामा । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारस्य

लोपः । गोत्रकन्या मुरारिपादादिता चित्तवृत्तिर्षया सा तयोक्ता सत्री
मोहवशात् अनवरतकृष्णचिन्तनवशात् गोविन्द दामोदर माधवेत्यवोच-
त्किञ्चल । दधि दधि क्षीरं क्षीरमेति वक्तव्ये तदनुगमवशात्थोक्तवतीति
भावः ॥ ५६ ॥

उल्लूखलं वा यमिनां मनो वा

गोपाङ्गनानां कुचकुम्भं वा ।

मुरारिनाम्नः कलभस्य नून-

मालानपासीत्प्रयमेव भूमौ ॥ ५७ ॥

मुरारिनाम्नः कलभस्य गजविशेषस्य उल्लूखलं वा यमिनां मुनीनां
मनो वा गोपाङ्गनानां कुचकुम्भं वा भूमौ प्रयमेव आलानं बन्धन-
स्तम्भ आसीत् नूनम् । रूपकोपमोत्प्रेक्षाणां संसृष्टिः ॥ ५७ ॥

करारविन्देन पदारविन्दं

मुखारविन्दे विनिवेशयन्मम् ।

वटस्य पत्रस्य पुटे शयानं

वाकं मुकुन्दं मनसा स्मरामि ॥ ५८ ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ५८ ॥

शंभो स्वागतमास्यतामिति इतो वामेन पश्चात्तन

कोश्वारे कुशकं मुखं सुरपते वित्तेश नो दृश्यते ।

इत्थं स्वमगतस्य कैटभजितः ध्रुवा यशोदा गिरः

किं किं वाञ्छक जलसीनि रचितं धूपकृतं पातु नः ॥

स्वप्रगतस्य निद्रामनुभवतः कैटभं जयतीति कैटभजित् तस्य कृष्णस्य-
त्यर्थः । गिरः वाचः हे शंभो स्वागतं मुखेनावगतं, इतः इतः अत्राह ।
सार्वभिक्षिकस्तसिः । अत्यादरे द्विरुक्तिः । आश्रयताम् उपाविश्यताम् ।

पश्चासन चतुर्मुख, वामेन वामपार्श्वेन मार्गेण आगच्छेति, शेषः ।
यद्वा वामशब्दस्य दिग्वाचकत्वमङ्गीकृत्य 'दिवशब्दमात्रादेनम्' इत्यनेन
एनप्रत्ययः । तथा च वामेनेत्यस्य संनिहितवामभागे इत्यर्थं परिकल्प्य
आश्रयतामिति वानुपगमनीयम् । हे कौशारे पशुमुख, कुशलं क्षेममिति ।
काकुः । अनेन ईशचतुर्मुखयोरेव सव्यवामपार्श्वयोरुपवेशनं न पशुला-
दीनामिति ज्ञेयम् । हे सुरपते इन्द्र, सुखमिति काकुः । हे वितेश
कुबेर, नो दृश्यसे कदाचिदपि न दृष्टोऽसि । इत्थम् अनेन प्रकारेण
यशोदा श्रुत्वा हे बाल किं किं जल्पसि इति इत्थमुक्त्वा राचितं कृतम् ।
यशोदयेति भावः । धूधूकृतं धूधू इत्यनुकरणशब्दः तस्य कृतं करणम् ।
भावे क्तः । नः अस्मान् पातु रक्षतु ॥ ५९ ॥

कृष्णयशोदयोरुक्तिप्रत्युक्तिमालिकां कविराह—

मातः किं यदुनाथ देहि चपकं किं तेन पातुं पय-
स्तन्नास्त्यद्य कदास्ति वा निशि निशा कां बान्धकारोदये ।
आमील्याक्षियुगं निशाप्पुपगता देहीति मातुर्मुहु-
र्वक्षोजाम्बरकर्षणोद्यतकरः कृष्णः स पुष्पातु नः ॥

हे मातः इति कृष्णवचनम् । हे 'यदुनाथ किमिति यशोदा । चपकं
पानपात्रं देहीति । कृष्णः । तेन पात्रेण किं किं प्रयोजनमिति यशोदा ।
पयः क्षीरं पातुमिति कृष्णः । तत्पयः अद्य इदानीं नास्तीति यशोदा ।
'तन्नास्त्यद्य' इति पाठः समीचीनः । 'तन्नास्तीह' इति पाठो न साधुः,

काले इहस्य विधानाभावात् । कदा वा कस्मिन्काले वा अस्तीति कृष्णः ।
निशि रात्रौ इति यशोदा । निशा का वा निशाशब्दार्थः क इति कृष्णः
अन्धकारस्य अन्धतमस्य उदये आविर्भावे इति यशोदा । अक्षियुगं
नयनद्वयमामीत्य संकोच्य निशाप्युपगता रात्रिः समागता पयो देहि इति
इत्थमुक्त्वा मातुः यशोदाया वक्षोजौ स्वनौ तयोरम्बरम्, उत्तरीयामिति
यावत् । तस्य कर्पणमाकर्षणं तत्र उद्यतः कथुक्तः करो यस्य स तथोक्तः
स प्रसिद्धः कृष्णः नः अस्मान् पुष्पातु ॥ ६० ॥

कालिन्दीपुलिनोदरेषु मुसली यावद्गतः खेलितुं
तावत्कर्षुरिकापयः पिव हरे वर्धिष्यते ते शिखा ।
इत्थं बालतया प्रतारणपराः श्रुत्वा यशोदागिरः
पायाश्वः स्वशिखां स्पृशन्प्रमुदितः क्षीरैर्धृषीते हरिः ॥

हे हरे कृष्ण, मुसली बलभद्रः, कालिन्दी यमुना तस्याः पुलिनानां
सैकतानामुदरेषु मध्यप्रदेशेषु खेलितुं विहर्तुं यावद्यदा गतो गतवान्
तदानीमेव कर्षुरिकायाः शबलवर्णायाः । गोविशेषस्येत्यर्थः । पयः क्षीरं
पिव । अन्यथा तय क्षीरं नास्तीति भावः । पाने फलमाह— तव
शिखा वर्धिष्यते वृद्धिं प्राप्स्यति । इत्थम् अनेन प्रकारेण प्रतारणं वञ्चनं
तत्र परा आसक्ताः यशोदागिरः यशोदावचनानि श्रुत्वा क्षीरे अर्धपीते
सति । ‘अर्धं नपुंसकम्’ इति अर्धशब्दस्य पूर्वनिपातः । समानश्च ।
स्वस्य शिखां स्पृशन् बालतया प्रमुदितः संतुष्टः हरिः नः अस्मान्
पायात् ॥ ६१ ॥

कैलासे नवनीतति क्षितितले प्राग्जग्धमृल्लोष्टति
क्षीरोदेऽपि निपीतदुग्धसि लसत्स्मेरप्रफुल्ले मुखे ।

मात्राजीर्णधिया दृढं चकितया नष्टास्मि दृष्टः कया
धूधू वत्सक जीव जीव चिरमित्युक्तोऽवतादो हरिः ॥

लसन् प्रकाशमानं तच्च तत्स्मेरं हासविशेषयुक्तं तच्च तत्प्रफुल्लं व्यातं
च तस्मिन्मुखे, कैलासे पर्वतविशेषे नवनीतति नवनीतवदाचरति सति ।
उपमानान्नवनीतशब्दात् 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः-' इत्याचारार्थे क्तिप् ।
क्तिपः सर्वापहारिलोपः । 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वाह्लादवः ।
लटः क्षत्रादेशे सप्तम्येकवचनम् । क्षितितले प्रागजग्धं पूर्वभक्षितं तच्च
तत् मृष्टोष्टं च तद्वदाचरति सति, क्षीरोदे क्षीरसमुदे निपीतदुग्धति
पीतक्षीरवदाचरति सति । प्रपञ्चस्य कृष्णकुक्षिस्थत्वादिति भावः । अजी-
र्णधिया अजीर्णमस्य जातमिति बुद्ध्या दृढमत्यर्थं चकितया भीतया मात्रा
यशोदया कया दृष्टः नष्टास्मि हेः वत्स बालक धूधू इति दुरितपरिहारार्थं
प्रयुज्यमानानुकरणशब्दः । चिरकालं जीव जीव । आदरेण द्विरक्तिः ।
इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तो हरिः कृष्णः वः युष्मान् अवतात् रक्षतु ॥

किञ्चित्कुञ्चितलोचनस्य पिबतः पर्यायपीतं स्तनं
सद्यः प्रस्तुतदुग्धविन्दुमपरं हस्तेन संमार्जतः ।
मात्रैकाङ्गुलिलालितस्य चुबुके स्मेराननस्याधरे
शौरेः क्षीरकणान्विता निपतिता दन्तश्रुतिः पातु नः ॥

पर्यायेण क्रमेण पीतं यथा तथा स्तनं पिबतः, अत एव स्तन्यपान-
जन्यमुखेन किञ्चित्कुञ्चिते ईषन्मुकुलिते लोचने यस्य तस्य, सद्यस्तदानीं
प्रस्तुताः प्रकर्षेण स्तुताः दुग्धविन्दवः यस्य तम् अपरं द्वितीयस्तनं हस्तेन
संमार्जतः स्पृशतः, मात्रा यशोदया चुबुके ओष्ठाधरप्रदेशे एकया

अङ्गुल्या लालितस्य, स्मेर हासविशेषयुक्तम् आननं यस्य तस्य शीरेः
कृष्णस्य अधरे निपतिता प्रविष्टा क्षीरकणान्विता पयःकणसंपृक्ता
दन्तानां द्युतिः नः अस्मान् पातु रक्षतु ॥ ६३ ॥

उत्तुङ्गस्तनमण्डलोपरिलसत्प्रालम्बमुक्तामणे-

रन्तर्विम्बितमिन्द्रनीलनिकरच्छायाणुकारि द्युति ।

लज्जाव्याजमुपेत्य नम्रवदना स्पष्टं मुरारेर्वपुः

पश्यन्ती मुदिता मुदेऽस्तु भवतां लक्ष्मीविवाहोत्सवे ॥

विवाहोत्सवे लज्जाव्याजमुपेत्य लज्जमुपाधीकृत्य नम्रं वदनं यस्याः सा
तथोक्ता सती, उत्तुङ्गस्तनयोः उन्नतकुचयोः मण्डलं प्रदेशः तस्योपरि
लसत् प्रकाशमानं तच्च तत्प्रालम्बं च । कण्ठात्प्रलम्बमानो हारविशेषः
प्रालम्बशब्दार्थः । कण्ठमालिकेति यावत् । तस्य मुक्तामणेः अन्तर्मध्ये
विम्बितम्, इन्द्रनीलानां निकरः समूहः तस्य छाया कान्तिः ।
'कान्त्यनासपयोऽङ्गाया' इति शब्दार्णवे । तामनुकर्तुं शीलमस्यास्तीति
छायाणुकारिणी । समानेत्यर्थः । ताच्छीले गिनिः । सुपीत्यनुवृत्तौ
पुनः सुग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमित्यस्य केवलोपसर्गनिवृत्तौ तात्पर्यं न तु
सोपपदस्येति जयमङ्गलाकारः । 'कर्म सुतानुबन्धि' इति भट्टिकान्वयप्रयोगं
समर्थितवान् । द्युतिः कान्तित्वस्य तत् मुरारेः कृष्णस्य वपुः शरीरं
स्पष्टं स्वच्छं यथा तथा पश्यन्ती मुदिता संतुष्टा लक्ष्मीः कविमणी
भवतां मुदे संतापान् अस्तु ॥ ६४ ॥

वलरामकृष्णयशोदानामुक्तिप्रत्युक्तिप्रकार कविराह—

कृष्णेनाम्ब गतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया

तथैव कृष्ण क एवमाह मुसळी पिष्टयाम्ब पश्याननम् ।

व्यादेहीति विदारिते च वदने दृष्ट्वा समस्तं जग-
न्माता यस्य जगाम विस्मयपदं पायात्स नः केशवः ॥

हे अम्ब मातः, 'अम्बार्थनयोः' इति द्वस्वः । रन्तुं क्रीडितुं गतेन
कृष्णेन अधुना इदानीं स्वेच्छया यथेच्छं मृन्मृत्तिका भक्षिता इति बल-
रामः । हे कृष्ण तभ्यं सत्यं तदिति काकुः इति यशोदा । क एवमा-
हेति कृष्णः । मुसलीति यशोदा । मिथ्याम्ब पश्याननमिति कृष्णः ।
व्यादेहीति यशोदा । विदारिते च वदने । कृष्णवदन इत्यर्थः । समस्तं
जगत् दृष्ट्वा यस्य कृष्णस्य माता यशोदा विस्मयपदमाश्चर्यस्थानं जगाम,
स प्रसिद्धः केशवः नः पायात् ॥ ६५ ॥

स्वाती सपत्नी किल तारकाणां

मुक्ताफलानां जननीति रोपात् ।

सा रोहिणी नीलमसूत रत्नं

कृतास्पदं गोपवधूकुचेपु ॥ ६६ ॥

तारकाणामश्विन्यादिनक्षत्राणां समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी ।
'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति नित्यं नकारादेशः । स्वाती स्वातीति नक्षत्रं
मुक्ताफलानां जननीति रोपात् किल । स्वातीसमये मुक्ताफलानामुत्पत्ति-
रिति प्रसिद्धिः । सा प्रसिद्धा रोहिणी नक्षत्रं गोपवधूकुचेपु द्रुतमास्पदं
येन तं नीलं रत्नमसूत उत्पादयामास । रोहिणीनक्षत्रजातत्वात्कृष्णस्येति
भावः । मुक्तारत्नयोर्मध्ये रत्नस्य धेष्टत्वात्कृष्णरत्नजननेन स्वात्मपेक्षया
उत्कृष्टा जातेति तात्पर्यम् ॥ ६६ ॥

नृत्यन्तमत्यन्तविकोकनीयं

कृष्णं मणिस्तम्भगतं मृगाक्षी ।

निरीक्ष्य साक्षादिव कृष्णमग्रे

द्विधा वितेने नवनीतमेकम् । ६७ ॥

नृत्यन्तं नर्तनं कुर्वन्तम्, अत्यन्तविलोकनीयम् अस्यादरेण द्रष्टुं योग्यम्, मणिस्तम्भगतं मणिस्तम्भे प्रतिबिम्बितं कृष्णं दृष्ट्वा मृगाक्षी यशोदा अग्रे पुरः साक्षात्कृष्णमिव बिम्बभूतकृष्णमिव निरीक्ष्य एकं नवनीतं द्विधा वितेने अकरोत् । एकं नवनीतखण्डं खण्डद्वयं कृतवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

वत्स जागृहि विभातमागतं

जीव कृष्ण शरदां शतं शतम् ।

इत्युदीर्य सुचिरं यशोदया

दृश्यमानवदनं भजामहे ॥ ६८ ॥

हे वत्स हे पुत्रक, 'वत्सस्तर्णके वर्षे पुत्रादौ' इति शब्दागणे । विभातं प्रभातम् । राक्षेखसानमित्यर्थः । आगतं जातमित्यर्थः । जागृहि निद्रां त्यज । हे कृष्ण, शरदां शतं शतम् । आदरेण द्विरुक्तः । जीव प्राणान्धारय इति अनेन प्रकारेण उदीर्य उक्त्वा यशोदा सुचिरं बहु-कालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । दृश्यमानं प्रेक्ष्यमाणं वदनं यस्य तं कृष्णं भजामहे । 'भजे महः' इति पाठान्तरम् । महः कृष्णमित्यर्थः ॥

ओष्ठं जिघ्रन्निशुरिति धिया चुम्बितो बल्लवीभिः

कण्ठं गृह्णन्नरुणितपदं गाढमाक्षिप्तिताङ्गः ।

दोष्णा लज्जापदमभिमृशन्नङ्कमारोपितात्मा

धूर्तस्वामी हरतु दुरितं दूरतो बालकृष्णः ॥ ६९ ॥

बलवीभिः शिशुरिति धिया अयं बाल इति बुद्ध्या चुम्बितः सन्
अरुणितं रक्तीकृतं पदं प्रदेशो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा ओष्ठमपरं
जिघ्रन्, सीत्कारपुरःसरं गृह्णन्, बलवीभिः शिशुरिति धिया गाढं यथा
भवति तथा आलिङ्गितान्यङ्गानि यस्य तादृशः सन् कण्ठं गृह्णन्नालिङ्गन्,
बलवीभिः शिशुरिति धिया अङ्गमुत्सृजन् । 'उत्सृज्यचिह्नयोरङ्गः' इत्य-
मरः । आरोपितः आत्मा देहो यस्य सः । भट्टे उपवेद्यमानः सन्
इत्यर्थः । दोष्णा हस्तेन लज्जापदं मदनसदनं स्पृशन्, धूर्तानां बुद्धनानां
स्वामी श्रेष्ठः । अतिधूर्त इत्यर्थः । बालकृष्णः दूरतः दूर एव दुरितमुप-
द्रवम् । मनेति शेषः । हरतु ॥ ६९ ॥

एते लक्ष्मण जानकीविरहितं मां खेदयन्त्यभ्युदा

मर्माणीव च घट्टयन्त्यलममी क्रूराः कदम्बानिलाः ।

इत्थं व्याहृतपूर्वजन्मचरितो यो राधया वीक्षितः

सैर्ग्यं शङ्कितया स नः सुखयतु स्वप्नायमानो हरिः ॥

हे लक्ष्मण, जानक्या विरहितम् । जानकीं विना वर्तमानमित्यर्थः ।
माम् एते परिदृश्यमाना अभ्युदा मेघाः खेदयन्ति खेदवन्तं कुर्वन्ति ।
'णाविष्टवत्प्रतिपदिकस्य' इति द्रष्टवत्त्वान्मतुल्योपः । अमी कदम्ब-
निलाः नीपपुष्पगन्धवायवः क्रूराः सन्तः मर्माङ्गे नर्मप्रदेशान् अत्रात्रये
घट्टयन्ति ताडयन्तीव । इत्थं अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण व्याहृतानि पूर्वजन्म-
चरितानि येन तादृशः, ईर्ष्या सहितं यथा तया साङ्गितया एव

स्वन्तरे अधिकप्राप्तिरिति संजातशङ्कया राघया स्वप्रापमानः निद्रामनु-
भवन्निव स्थितः यो हरिः कृष्णः दृष्टः स नः अस्माकं सुखयतु सुखं
करोतु । यद्वा अस्मान् सुखिनः करोतु इति वा । सुखिन्शब्दस्य णेरिष्ठ-
वद्भावादिलोपः ॥ ७० ॥

ओष्ठं मुञ्च हरे विभेमि भवता पानैर्हता पूतना
कण्ठाश्लेषममुं जहीहि दलितावालिङ्गनेनार्जुनौ ।
मा देहि च्छुरितं हिरण्यकशिपुर्नीतो नखैः पञ्चता-
मित्थं वारितरात्रिकेछिरवताल्लक्ष्म्यापहासाद्धरिः ॥

हे हरे कृष्ण, ओष्ठम् अधरं मुखं त्यज, विभेमि, भवता पानैः पूतना
पूतना नाम राक्षसी हता । अमुं परिदृश्यमानं कण्ठाश्लेषं जहीहि त्यज,
'ई हृत्यघोः' इतीत्वम् । विभेमोति सर्वत्र संवध्यते । आलिङ्गनेन
अर्जुनौ ककुभौ वृक्षविशेषौ दलितौ भिन्नौ । छुरितं नखत्रणं मा देहि,
हिरण्यकशिपुः नखैः पञ्चतां नीतः मरणं प्रापितः । इत्थम् अनेन प्रका-
रेण लक्ष्म्या रुक्मिण्या अपहासाद्धेतोः परिहासवशात् वारिता रात्रिकेलि-
र्यस्य सः हरिः कृष्णः अवतात् रक्षतु, अस्मानिति शेषः ॥ ७१ ॥

रामो नाम बभूव हुं तदवला सीतेति हुं तौ पितु-
र्वाचा पञ्चवटीवने विहरतस्तामाहरद्रावणः ।
निद्रार्थं जननीकथामिति हरेर्हुंकारतः मृण्वतः
सौमित्रे क धनुर्धनुर्धनुरिति व्यग्रा गिरः पान्तु नः ॥

अस्मिन्पद्ये हे कृष्णेत्यध्याहर्तव्यम् । हे कृष्ण, रामो नाम राम इति

प्रसिद्धः बभूव ; पूर्वं राम इति कधिद्राजा आसीदित्यर्थः । इति यशोदा कथामाह । तां कथामङ्गीकरोति हुमिति कृष्णः । तस्य अबला भार्या सीतेति ; बभूवेत्यनुपङ्गः । इति यशोदा । हुमिति पुनरप्यङ्गीकरोति कृष्णः । पितुः दशरथस्य वाचा वचनेन, पञ्चाना वटानां समाहारः पञ्च-
नटी । 'द्विगोः' इति ङीप् । तस्या वने विहरतः विहारं कुर्वतः तस्य रामस्य तां सीतां रावणः आहरत् हृतवान्, इत्यनेन प्रकारेण निद्रायै निद्रार्थं जननीकथां यशोदाकथां यशोदयोच्यमानां कथां हुंकारतः हुंका-
रपुरःसरं शृण्वतः हरेः कृष्णस्य हे सौमित्रे क धनुः धनुः केति कशन्द-
वृत्तिः । संभ्रमेण बहुक्तिः । इत्यनेन धनुः केति प्रकारेण व्यग्रा उच्चा-
रिता गिरः वाचः अस्मान्पान्तु ॥ ७२ ॥

बालोऽपि शैलोद्धरणाग्रराणि-

नीलोऽपि नीरन्ध्रतमः प्रदीपः ।

धीरोऽपि राधानयनावबद्धो

जारोऽपि संसारहरः कुतस्त्वम् ॥ ७३ ॥

बालोऽपि बालः सप्तपि शैलस्य पर्वतस्य; गोवर्धनगिरेरित्यर्थः । उद्ध-
रणमुन्नमनम् अग्रे पाणौ पाण्यग्रे यस्य सः, नीलोऽपि नीलवर्णः सप्तपि
नीरन्ध्रं गाढं तच्च तत्तमश्च । अन्धतमसमिति यावत् । तस्य प्रदीपः ।
प्रदीपो यथा तमो निवर्तयति तद्वन्निवर्तक इत्यर्थः । धीरोऽपि धीरः
सप्तपि राधानयनाभ्यामवबद्धः; राधाकण्ठाक्षपातमात्रेण तद्वशगो भव-
सीत्यर्थः । जारोऽपि उपपत्तिः सप्तपि संसारहरः त्वं कुतः केल्यर्थः ।
एवं विरोधः । परिहारस्तु— विष्ण्ववतारस्वात्पर्वतोद्धरणत्वमविद्वद्म् ।
अज्ञानतमोनिवर्तकत्वेन गाढतमोनिवर्तकत्वमविद्वद्म् । स्वस्य कामनाया

अभावाद्वाधानयनावबद्धत्वमविरुद्धम् । एवमेव गोपिकाकामनावशादेव
स्वस्य गोपिकादिसंबन्धः न तु स्वकामनावशादिति कृष्णेनैवोक्तमिति
कृष्णाष्टोत्तरशतदिव्यनामभाष्यकृद्वचोऽपि । यद्वा, शैलोद्धरणाप्रपाणिः
बालोऽपि अपिशब्दो गर्हार्थकः । बालो न भवसीत्यर्थः । नारन्प्रतमः
प्रदीपः नीलोऽपि नीलो न भवसीत्यर्थः । धारः अनादिमक्षवारी राधा-
नयनावबद्धोऽपि । राधानयनावबद्धो न भवसीत्यर्थः । संसारहरः अजा-
मिलादीनां सकृत्स्मरणमात्रेण संसारनिवर्तकः जारोऽपि उग्रगतिर्न
भवसीत्यर्थः । त्व कुतः । सप्तम्यर्थे तसिः । केशर्थः । त्वद्धर्मा इत्थमपि
वक्तुमशक्या इति भावः । 'गर्हात्समुच्चयप्रधशब्दासंभावनास्त्वपि' इत्य-
मरः ॥ ७३ ॥

बालाय नीलवपुषे नवकिङ्किणीक

जालाभिरामजघनाय दिगम्बराय ।

शार्दूलदिव्यनखभूषणभूषिताय

नन्दात्मजाय नवनीतमुषे नमस्ते ॥ ७४ ॥

नीले वपुर्गस्य तस्मै, नवाथ ते किङ्किणीकाः क्षुद्रघण्टिकाश्च तेषां
जालं समूहः तेनाभिरामं सुन्दरं जघनं कटिपुरोभागो यस्य तस्मै, दिग-
म्बराय, शार्दूलस्य व्याघ्रस्य दिव्यनख कनिष्ठिकास्थनसमिल्यर्थः । तदेव
भूषणं तेन भूषिताय अलंकृताय, नवनीतं मुष्णाति चौर्येण गृह्णातीति
तथोक्तः तस्मै, नन्दात्मजाय नन्दकृमाराय, बालाय बालकृष्णाय ते नुभ्यं
नमः । 'नमःस्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी ॥ ७४ ॥

सव्ये पायसभक्तमाहितरसं विभ्रन्मुदा दक्षिणे

पाणौ शारदचन्द्रपण्डलनिभं हैयंगवीनं वहन् ।

कण्ठे कल्पितपुण्डरीकनखमप्युदामदीप्तं दध-

देवो दिव्यदिगम्बरो दिशतु नः सौख्यं यशोदाशिशुः ॥

सव्ये वामे पाणौ आहितः न्यस्तः रसः यस्मिन् तत् पायसं परमानं
तदेव भक्षमन्नं मुदा संतोषेण विभ्रत् वहन् । ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति
नुमभावः । दक्षिणे पाणौ शरत्कालसंबन्धि शारदं तच्च तच्चन्द्रमण्डलं च
तस्य निभं सदृशं हैयंगवीनं घनीभूतसद्योघृतम् । ‘तत्तु हैयंगवीनं यज्यो-
गोदोहोद्भवं घृतम्’ इत्यमरः । ‘हैयंगवीनं संज्ञायाम्’ इति निपातः ।
वहन् । कण्ठे उदामं दीप्तं प्रनुत्क्रान्तियुक्तं कल्पितं स्वर्णादिना रचितं
पुण्डरीकनखम्, ‘व्याघ्रोऽपि पुण्डरीको ना’ इत्यमरः । पुण्डरीकनखम-
पीत्यत्र अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन स्वीचितप्रदेशे किङ्किणीजाला-
दिकमपीत्यर्थो लभ्यते । दधत् । पूर्ववन्नुमभावः । दिव्यदिगम्बरः यशो-
दाशिशुः देवः अस्माकं सौख्यं दिशतु ददातु ॥ ७५ ॥

किङ्किणिकिणिकिणिरभसै-

रङ्गणभुवि रिङ्गणैः सदाटन्तम् ।

कुङ्कुणुकुणुपदयुगलं

कङ्कणकरभूषणं हरिं वन्दे ॥ ७६ ॥

किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः तासां किणिकिणिः किणिकिणीत्यनुकरणशब्दः
तस्य रभसो वेगः येषां तैः रिङ्गणैः स्खलनैः अङ्गणभुवि चत्वरप्रदेशे सदा
अटन्तं संचरन्तम् । कटिप्रदेशविद्यमानकाशीघटितकिङ्किणीधनियुष्करि-
ङ्गणैः सह नन्दवज्रगृहाङ्गणेषु सदा चरन्तमित्यर्थः । कुङ्कुणुकुणु इत्यनुकर-
णशब्दः । तेन युतं पदयुगलं यस्य तम् । मञ्जीरध्वनियुतपादद्वययुष्मि-

स्वर्थः । कङ्कणेल्यनुकरणशब्दः । तेन युक्तं करंभूषणं कङ्कणं यस्य तं
हरिं कृष्णं वन्दे ॥ ७६ ॥

संवाधे सुरभीणा-

मम्बामायासयन्तमनुयान्तीम् ।

लम्बालकमवलम्बे

तं बालं तनुविलग्नजम्बालम् ॥ ७७ ॥

सुरभीणां गतां संवाधे संकटे अनुयान्ती पश्चादागच्छन्तीम् अम्बा
मातरम् आयासयन्तं परिश्रमवतीं कुर्वन्तम् । आयासवतीशब्दात्तत्क-
रोतिष्यन्ताद्धटः शतरि णेरिष्ठवद्भावान्मतुल्लोपे रूपम् । लम्बा लम्ब-
माना अलकाधूर्गकुन्तला यस्य तम्, तन्ना शरीरे विशेषेण लग्नो
जम्बालः पक्षो यस्य तम्, तं प्रसिद्धं बालं बालकृष्णम् अवलम्बे
आश्रये ॥ ७७ ॥

अश्रितपिच्छाचूडं

संचितसौजन्यवल्लवीवल्लयम् ।

अधरमणिनिहितवेणुं

बालं गोपालमणिशमवल्लम्बे ॥ ७८ ॥

अश्रिता बहुमन्यमाना पिच्छायुता चूडा शिखा यस्य तम्, संचितं
संगृहीतं सौजन्यं सुजनभावः । सौन्दर्यादिकं यस्य स तथोक्तः । वल्लवानां
वल्लयः समूहो यस्य तम्, अधरो मणिरिव तत्र निहितो न्यस्तो वेणुर्धनं
तं बालं गोपालकृष्णम् अनिश संततम् अवलम्बे आश्रये । अत्र पिच्छे-

त्वाकारान्तप्रयोगो निघण्ट्वन्तरेषु सृग्यः । चम्पूराभायणे भोजप्रयोगात्सा-
धुता ज्ञेया ॥ ७८ ॥

प्रह्लादभागधेयं

निगमान्तमहागुहान्तराधेयम् ।

नरहरिपदाभिधेयं

विबुधाविधेयं ममानुसंधेयम् ॥ ७९ ॥

प्रह्लादस्य प्रह्लादनामकविष्णुभक्तस्य भागधेयं भाग्यभूतम् । कार्ये
कारणत्वमुपचारात् । निगमान्ता वेदान्ता त एव महती चासौ गुहा च ।
'पुंवत्कर्मधारय—' इत्यादिना पुंवद्भावात्स्त्रीप्रत्ययलोपः । 'आन्महतः—'
इति महत् आकारोऽन्तादेशः । तस्या अन्तर्मध्ये आधेयं प्रतिपाद्यम्,
नरहरिरिति पदं नरहरिपदं तेनाभिधातुं वक्तुं योग्यमभिधेयम्, विबुधा
देवा विधेया मृत्या यस्य तम्, यद्वा विबुधानां विदुषां विधेयम्,
भक्तवत्सलत्वादिति भावः । मम मया । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति
पठ्यते । अनुसंधेयम् अनुसंधातुं निदिध्यासितुं योग्यम् । एतादृशं वस्तु
विचारयामीत्यर्थः । अयं श्लोकः प्रक्षिप्त इव भाति ॥ ७९ ॥

संस्तुतवतः पदार्थे प्रश्नपूर्वकं निधिनोति कविः—

संसारे किं सारं

कंसारेधरणयुगलपरिवसनम् ।

ज्योतिः किमन्धकारे

यदन्धकारेरनुस्मरणम् ॥ ८० ॥

संसारे सारं श्रेष्ठमित्यर्थः । 'बले स्थिरांशे सारं ना धने न ह्री परे-

ऽयं वत्' इति शब्दार्णवे । किमिति प्रश्नः । उत्तरमाह— कंसारेः कृष्णस्य चरणयुगलं पदद्वयं तस्य परिवसनं शुभ्रपा ध्यानं वा । परिवसनमेव श्रेष्ठं नान्यदित्यर्थः । अन्धकारे पापे अज्ञाने सति वा ज्योतिः निवर्तकं किमिति प्रश्नः । उत्तरमाह—यदन्धकारोरिति । अन्धको नाम राक्षसः तस्य अरिः शत्रुः महादेव इति यावत् । तस्यानुस्मरणं स्मरणसंपत्तिः यत्तज्ज्योतिरित्यर्थः । 'स्मरणादकृष्णाचल' इति, 'यद्वपश्चरं नाम गिरेरिति' नृणां सहृदयसत्तादधमाशु हन्ति तत् । पवित्रकीर्तिं तमलद्वयशासनं भवादिनो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः' इत्यादिवचनादिति भावः ॥

कलशवनवनीतचोरे

कमलाद्वक्त्रमुदचन्द्रिकापूरे ।

विहरतु नन्दकुमारे

चेतो मम गोपमुन्दरीजारे ॥ ८१ ॥

कलशेषु नवनीतस्य चोरे, कमला रुक्मिणी तस्या दशावेव कुमुदे कैरेव तयोः चन्द्रिकापूरे ज्योत्स्नाप्रवाहे, गोपमुन्दरीणां जारे उपपत्ती, नन्दकुमारे कृष्णे मम चेतः विहरतु विहारं करोतु । सदा कृष्णस्मरणमेव करोत्वित्यर्थः ॥ ८१ ॥

नवनीतं मुष्णतः कृष्णस्य गोपिकायाधोक्तिप्रत्युक्तिमालिकां कविराह—

कस्त्वं बाल बलानुजः किमिह रे मन्मन्दिराशङ्कया

युक्तं तन्नवनीतपात्रविहरे हस्तं किमर्थं न्यतेः ।

मातः कंचन वत्सकं मृगयितुं मा गं विपादं क्षणा-

दित्येवं वरवल्लवीमतिवचः कृष्णस्य पुष्पातु नः ॥

हे बाल त्वं क इति गोपी । बलस्य बलरामस्यानुज इति कृष्णः ।
 ते तव इह मद्रुहे किं किं प्रयोजनमिति गोपी । मम मन्दिरं तस्या-
 शङ्कया संदेहेनेति कृष्णः । मयागतमिति शेषः । अस्तु गृहं यस्य
 कस्यचित् नवनीतपात्रविबरे नवनीतकलशविले हस्तं किमर्थं कस्मै
 प्रयोजनाय न्यसेः न्यस्तवान् एतदिदं प्रयोजनं ब्रूहि वद इति गोपी ।
 हे मातः, कंचन वत्सकं तर्णकम् । अल्पार्थं कप्रत्ययः । 'वत्सोऽथ
 तर्णके वर्षं पुत्रादौ' इति शब्दार्णवे । मृगयितुम् अन्वेषुम् । क्षणात्
 क्षणमात्रं विषादं खेदं मा गाः न प्राप्नुहि । 'न माह्वयोगे' इति
 अङ्गभावः । इत्येवमेतादृशं कृष्णस्य वरवद्व्याः प्रतिवचनः प्रतिवचनम् ।
 कृष्णेन वरवद्वी प्रति उच्यमानं वाक्यमित्यर्थः । अस्मान् पुण्यातु ॥

गोपालाजिरकर्दमे विहरसे विप्राध्वरे लज्जसे

भूपे गोधनहुंकृतैः स्तुतिशतैर्मौनं विधत्से विदाम् ।

दास्यं गोकुलपुंश्चलीषु कुरुषे स्वाम्यं न दान्तात्मसु

ज्ञातं कृष्ण तवाङ्घ्रिपङ्कजयुगं प्रेमाचलं मञ्जुलम् ॥

हे कृष्ण, गोपालानामजिराणि गृहाङ्गणानि तेषु कर्दमः पङ्कः तस्मि-
 न्विहरसे विहारं कुरुषे । विप्राध्वरे ब्राह्मणयज्ञे लज्जसे तपामनुभवसि ।
 वृन्दावनपशुपालनवेलायां यागशालां प्रति स्वयमगत्वा गोपप्रेमसादिति
 भावः । गोधनानां पशूनां हुंकृतैः हुंकारैः हुमिति ध्वनिभिर्हेतुभिः भूपे
 वदसि । अव्यक्तपशुवाक्येनाप्युत्तरं ददासीत्यर्थः । विदां विदुषाम् । 'विद
 ज्ञाने' इत्यस्मात्कर्तरि क्तिप् । स्तुतिशतैः मौनं मूकतां विधत्से विदधासि ।
 तूष्णीं क्षिप्रसीत्यर्थः । गोकुले यजे पुंश्चल्यः असत्यः । स्वैरिष्य इति
 यावत् । तासु दास्यं दासभावं कुरुषे गोपीनां पुण्याद्याहरणवशादिति

भावः । दान्तः विषयेषु निवृत्तः आत्मा अन्तःकरणं येषां तेषु विषये स्वाम्भं स्वामित्वं न कुर्ये । अयं मदीय इति न गृह्यसीत्यर्थः । अतः मञ्जुलं सुन्दरं तवाद्गुणपङ्कजयुगं प्रेम्णा अचलं स्थिरम् । ज्ञातं मयेति शेषः । येषां न भक्तिस्तत्र न गच्छसीति न विरोध इति भावः ॥ ८३ ॥

नमस्तस्मै यशोदाया दायादायास्तु तेजसे ।

यद्धि राधामुस्वाम्भोजं भोजं भोजं व्यवर्धत ॥ ८४ ॥

यत्तेजः राधाया मुसमेवाम्भुजं पदं भोजं भोजं भुक्त्वा भुक्त्वा । आप्रायाप्रायेत्यर्थः । 'आभीक्ष्ये णमुल्व' इति णमुल् । 'निलवी-
त्सयोः' इति द्विर्भावः । व्यवर्धत वृद्धिं प्राप्नोत्, तस्मै यशोदायाः
दायादाय पुत्राय । 'दायादी सुतबान्धवौ' इत्यमरः । तेजसे नमोऽस्तु
'नमः स्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी ॥ ८४ ॥

अवताराः सन्त्वन्ये

सरासिजनयनस्य सर्वतोभद्राः ।

कृष्णादन्यः को वा

प्रभवति गोमोपगोपिकामुख्यै ॥ ८५ ॥

सरासिजे पुण्डरीके इव नयने यस्य तस्य । विष्णोरित्यर्थः । सर्वतः
सर्वत्र भद्रं मङ्गलं येषां ते अन्ये केचन अवताराः आविर्भावाः सन्तु-
तिष्ठन्तु । कृष्णात् कृष्णावतारात् अन्यो भिन्नः को वा अवतारः गावश्च
गोपाश्च गोपिकाश्च तासां मुख्यै प्रभवति समर्थो भवेत् । कृष्णावतार एव
पञ्चादीनामपि मुक्तिसंपादको नान्योऽवतार इति कृत्वा स एव सेव्य
इति भावः ॥ ८५ ॥

मध्येगोकुलमण्डलं प्रतिदिशं चाम्भारवेर्जृम्भिते

प्रातर्दोहमहोत्सवे नवघनश्यामं रणन्नूपुरम् ।

फालेवाळविभूषणं कटिरणत्सत्किङ्किणीमेखलं

कण्ठेव्याघ्रनखं च शैशवकलाकल्याणकात्स्न्यं भजे ॥

प्रातर्दोहः प्रातःकालदोहनं तस्य महोत्सवः, तस्मिन् । प्रातर्दोहनवे-
लायामित्यर्थः । दिशि दिशि प्रतिदिशं च । वीप्सार्थेऽव्ययीभावसमासः ।
समस्तदिभ्य इत्यर्थः । अम्भा इति रवा ध्वनयः तैर्विजृम्भिते अत्यर्थं ४-
काशमाने गोकुलमण्डलं पशुविशेषाणां समूहः । नन्दव्रज इत्यर्थः । तस्य
मध्ये मध्येगोकुलमण्डलम् । 'पारे मध्ये पष्ठया वा' इत्यव्ययीभावस-
मासः । नन्दव्रजमध्ये इत्यर्थः । नवघनश्यामं नूतनघनवर्णीयम्, रण-
न्तौ शिञ्जितवन्तौ नूपुरौ मञ्जीरौ यस्य तत्, फाले ललाटे बालविभू-
षणं अश्वत्थदलसदृशबालविभूषणं यस्य तत्, कण्ठेव्याघ्रनखं चेत्यत्र च-
शब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कर्णयोः रत्नकुण्डलमपीत्यर्थः । 'अमूर्धमस्तका-
त्स्वाङ्गादकामे' इति सप्तम्या अलुक् । कटिर्जघनप्रदेशः तत्र रटन्त्या
ध्वनियुक्ताः सत्किङ्किण्यः समीचीनाः धुद्रघण्टिकाः यस्याः सा तथोक्ता
मेखला काशी यस्य तत्, शिशुसंबन्धिन्यः शैशव्यः ताव ताः कलाश्च
तासां कल्याणानि शुभानि तेषां कात्स्न्यं सामस्यम् । श्रीकृष्णमित्यर्थः ।
भजे सेवे ॥ ८६ ॥

सजलजलदनीलं दर्शितोदारलीलं

करतलधृतशैलं वेणुवाद्यै रसालम् ।

व्रजजनकुलपालं कामिनीकेलिलालं

कलितकलितमालं नौमि गोपाञ्जबालम् ॥

जलेन सहितः सजलः स चासौ जलदो मेघः तद्वन्नीलम्, दर्शिता
उदारा लीला पूतनावधायदुतलीला येन तम्, करतलेन धृती गोवर्धनो
येन तम्, वेणुना वायैः वेणुगानविशेषैः रसालं रसवन्तम् । वेणुनाद-
जननाह्लादयुक्तमित्यर्थः । व्रजजनकुलानि नन्दव्रजे विद्यमानजनसमूहाः
तेषां पालं रक्षकम्, कामिनीकेलिषु लोलं सतृष्णम्, कलिता धृता
ललिता कीमला माला वनमालिका येन तम् । 'खियाः पुंवत्-' इत्या-
दिना पुंवत्त्वात्स्त्रीप्रत्ययलोपः । 'गोप्त्रिष्पसर्जनस्य' इत्युत्तरपदस्य
ह्रस्वः । गोपालपालं कृष्णं नौमि । 'पु स्तुती' इत्युत्तमैकवचनम् ॥

स्मितकलितकपोलं स्निग्धसंगीतकोलं

ललितचिकुरजालं चौर्यचातुर्यलीलम् ।

शतमखरिषुकालं शतकुम्भाभचलं

कुवलयदलनीलं नौमि गोपालबालम् ॥८८॥

स्मितेन हेतुना ललितौ ईप्सितौ कपोलौ गण्डप्रदेशौ यस्य तम्,
स्निग्धाः स्वच्छहृदया नारदादयः तेषां संगीतेषु लोलं सतृष्णम्,
ललितं स्निग्धं चिकुराणां केशानां जाल समूहो यस्य तम्, चौर्ये
नवनीतादिचौर्ये चातुर्ये सामर्थ्यमेव लीला यस्य तम्, शतमखरिषवः
कंसादयः तेषां कालं यमम्, शतकुम्भस्य खर्णस्य आभा कान्तिरिव
आभा यस्य तत्तथोक्तं चलं वल्लं यस्य तम् । पीताम्बरमित्यर्थः । कुव-
लयदलनीलं कुवलयदलवन्नीलं गोपालबालकृष्णं नौमि ॥ ८८ ॥

मुरलिननदकोलं मुग्धमायूरबालं

दलितदनुजजालं धन्यसौजन्यलीलम् ।

परहितनवहेलं पद्मसञ्जानुकूलं

नवजलधरनीलं नौमि गोपालबालम् । ८९ ॥

मुरलेर्निनदः तत्र लोलं सतृष्णम्, मुग्धं सुन्दरं मायूरबालं मयूरस्य पिच्छं यस्य तम्, दलितानि भिन्नानि दनुजजालानि राक्षससमूहा येन तम्, धन्याः कृतात्मानः तेषु सौजन्ययुक्ता लीला यस्य तम्, परेषां मन्येषां हिता हितकराः नवा हेला नूतनलीलाः यस्य तम् । यद्वा परेषां शत्रूणां हिता हितकरा लीला बधशिक्षणादिक्रियाविशेषा यस्य तम् । कृष्णेन क्रियमाणवघादीनामपि मुक्तिसंपादकत्वादिति भावः । पद्मं सद्य गृहं यस्य तस्य चतुर्मुखस्य अनुकूलम् । यद्वा पद्मसद्वनो लक्ष्म्या अनुकूलमिति वा । नवजलधरनीलं नवजलधरवस्त्रीलं गोपालबालं नौमि ॥ ८९ ॥

सरसगुणनिकायं सच्चिदानन्दकायं

शमितसकलमायं सत्यलक्ष्मीसहायम् ।

शमदमसमुदायं शान्तसर्वान्तरायं

सुहृदयजनदायं नौमि गोपालरायम् ॥ ९० ॥

सरसा रसयुक्ता गुणानां सौन्दर्यादीनां निकायाः समूहा यस्य तम्, सत् परमार्थः स चासौ चित् ज्ञानं सा चासावानन्दश्च सुखं यस्य स तथोक्तः कायो देहो यस्य तम् । सत्यज्ञानानन्दस्वरूपमित्यर्थः । शमिता नाशिताः सकलाः समस्ता मायाः पूतनादिरचिता येन तम्, सत्यायाः सत्यभामारूपाया लक्ष्म्याः सहायम्, शमो बाहिरिन्द्रियनिवृत्तिः दमो अन्तरिन्द्रियनिवृत्तिः तयोः समुदायम् । शमदमस्वरूपमित्यर्थः । शान्ता नष्टाः सर्वान्तरायाः समस्तविघ्ना यस्य तम् । 'निष्ठा' इति

शान्तशब्दस्य पूर्वनिपातः । सु शोभनानि हृदयानि येषां ते तथोक्ताः ।
निर्मलान्तरङ्गा इत्यर्थः । त एव जनाः तेषां दायो भागः तम् । सम्बन्धो-
पक्रमित्यर्थः । गोपालानां रायं धनं नौमि स्तौमि । ' शु स्तुती ' ॥९०॥

लक्ष्मीकलत्रं ललितान्जनेत्रं
पूर्णेन्दुवक्त्रं पुरुहूतमित्रम् ।
कारुण्यपात्रं कमनीयगात्रं
वन्दे पवित्रं वसुदेवपुत्रम् ॥ ९१ ॥

लक्ष्मीः रुक्मिणी कलत्रं भार्या यस्य तम्, ललिते अञ्जवस्त्रे
यस्य तम्, पूर्णेन्दुवक्त्रं मुखं यस्य तम्, पुरुहूतस्य इन्द्रस्य
मित्रम्, कारुण्यस्य दयायाः पात्रमाधारभूतम् । दयासमुद्रमित्यर्थः ।
कमनीयं काम्यमानं गात्र यस्य तम्, पवित्रं शुचिस्वरूपं वसुदेवपुत्र
वन्दे ॥ ९१ ॥

मदमयमदमयदुरगं
यमुनामवतीर्य वीर्यशाली यः ।
मम रतिपमरतिरस्फुटि-
शमनपरः स क्रियात्कृष्णः ॥ ९२ ॥

यः कृष्णः वीर्येण शलितुं शीलमस्यास्तीति वीर्यशाली सन् यमुना-
मवतीर्य अवगाह्य मदमयं मदप्रचुरम् उरगं सर्पम् । कालीयमित्यर्थः ।
अदमयत्, अमराणां गोपगोपालानाम् । कृष्णपक्षीयाणां सर्वेषां देव-
स्वरूपत्वादिति भावः । तिरस्फुटिस्तिरस्कारः । हृदस्थकालीयविषयुक्त-

जलपानवशाज्जायमानमूर्च्छेति यावत् । तस्याः शमनं शान्तिः तत्र
पर आसक्तः, स कृष्णः मम रतिं सुखं क्रियात् करोतु ॥ ९२ ॥

मौलौ मायूरवर्हं मृगमदतिलकं चारुलालाटपट्टे
कर्णद्वन्द्वे च तालीदलमतिमृदुलं मौक्तिकं नासिकायाम् ।
हारो मन्दारमालापरिमलभरिते कौस्तुभस्योपकण्ठे
पाणौ वेणुश्च यस्य व्रजयुवतियुतः पातु पीताम्बरो नः ॥

यस्य कृष्णस्य मौलौ चूडायाम् । 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता
मौल्यस्त्रयः' इत्यमरः । मायूरस्येदं मायूरं तच्च तद्वर्हं पिच्छं च, चारु-
लालाटपट्टे सुन्दरलालाटप्रदेशे मृगमदतिलकं कस्तूरीचित्रकम्, कर्णद्वन्द्वे
अतिमृदुलमत्यन्तकोमल तालीदलं तालपत्रं च, नासिकायां मौक्तिकम्,
मन्दारमालानां कल्पवृक्षपुष्पमालिकानां परिमलः तस्य भरः अतिशयः
अस्य संजातः भरितः तस्मिन् कौस्तुभस्य वक्षःस्थले विद्यमानमणि-
विशेषस्य उपकण्ठे समीपे । वक्षःप्रदेशे इत्यर्थः । हारो मुक्तावलिः,
पाणी वेणुश्च वर्तते, व्रजयुवतियुतः नन्दव्रजस्त्रीपरिवृतः पीताम्बरः नः
पातु रक्षतु ॥ ९३ ॥

मुरारिणा वारिविहारकाले

मृगेक्षणानां मुपितांशुकानाम् ।

करद्वयं वा कचसंहतिर्वा

प्रमीलनं वा परिधानमासीत् ॥ ९४ ॥

वारिविहारकालं जलक्रीडासमये मुरारिणा कृष्णेन मुपितानि वीर्येण
गृहीतानि अंशुकानि वस्त्राणि यासां तासां मृगस्य ईक्षणमिव ईक्षणं

यासां तासाम् । सुगन्धः । लसन्तः । अतितरा लोललीलाकटाक्षा
 धन वाशब्दः समुच्चये, इचसंहतिर्वा केशसमूहोऽपि,
 प्रमौलनं वा नयनयोर्मुकुटं, सीदं वक्षं जातम् ।
 कयाचित्केशद्वयेन मदनसदं, कयाचित्केशपाशेन, कयाचि-
 त्तनयनयोर्मुकुटलोभाय एव कृतं ॥

यासां गोपाङ्गनानां लसन्तः अतितरा लोललीलाकटाक्षा
 पद्माक्षचारुमुक्तामणिरुचिनिकरव्योमगङ्गाप्रवाहे ।
 मीनायन्तेऽपि तासामतिरभसचलच्चारुलीलालकान्ता
 भृङ्गायन्ते यदङ्घ्रिद्वयसरसिरुहे पातु पीताम्बरो नः ॥

यासां गोपाङ्गनानां लसन्तः अतितराः अतिशयेन अश्रुवर्णाः ।
 भ्रान्तयोः कृष्णवर्णाः लोललीलाकटाक्षाः यस्य कृष्णस्य नासा नासिका
 तस्यां चारुः सुन्दरः मुक्तामणिः तस्य रुचयः कान्तयः तासां निकरः
 समूहः स एव व्योमगङ्गाप्रवाहः तस्मिन् मीनायन्ते मत्स्या इवाचरन्ति,
 यासां गोपाङ्गनानाम् अतिरभसः अत्यन्तवेगः तेन चलन्तः अत एव
 चारवः लीलालकान्ताः विलासयुतधम्मिलाः यस्य कृष्णस्य अङ्घ्रिद्वयं
 तदेव सरसीरुहं कमलं तस्मिन्नपि भृङ्गायन्ते भ्रमरा इवाचरन्ति तासां
 संबन्धी पीताम्बरः कृष्णः नः अस्मान्पातु ॥ १५ ॥

यद्वेणुध्रेणिरूपस्थितसुषिरमुखोद्गीर्णनादमभिन्ना

एणाक्ष्यस्तत्क्षणेन झटितनिजपतिप्रेमवन्धा बभूवुः ।

अस्तव्यस्तालकान्ताः स्फुरदधरकुचद्वन्द्वनाभिप्रदेशाः

कामावेशप्रकल्पप्रकाटितपुलकाः पातु पीताम्बरो नः ॥

. यस्य कृष्णस्य येनोः श्रेणिरूपेण पद्मरूपेण स्थितानि सुविरमु-
 रानि विवरवदनानि तेभ्यः उद्गीर्णेन उद्भिमेन नादेन प्रभिन्नाः प्रकर्षेण
 युक्ताः । कृष्णवेणुगानं श्रुतबल इत्यर्थः । एणानां मृगाणामक्षिणी इव
 अक्षिणी यासां तथोक्ताः तत्क्षणेन तदानीं कामावेशेन प्रकल्प्यः प्रकर्षेण
 सान्द्रतया संपादितः प्रकटितः बहिः प्रवर्तमानः पुलको रोमाश्चो यासां
 ताः स्फुरन् अधरश्च कुचयोर्द्वन्द्वं च नाभिश्च तासां समाहारः तस्य
 प्रदेशो यासो ताः, अस्ता विशीर्णा व्यस्ताः प्रदेशे प्रभिताः भलकान्ता
 धम्मिन्नाः यासां ताः, श्रुटितः स्वक्तः निजपथिषु स्वीवभर्तृषु प्रेम-
 बन्धः प्रेमसंबन्धो याभिस्ताः तथोक्ताः बभूवुः स पीताम्बरः नः अ-
 स्मान्पातु ॥ ९६ ॥

देवक्या जठराकरे समुदितः क्रीतो गवां पालिना
 नन्देनानकदुन्दुभेर्निजमुतापण्णेन पुण्यात्मना ।

गोपालावलिमुग्धहारतरलो गोपीजनालंकृतिः

स्थेयाद्वो हृदि संततं स मधुरः कोऽपीन्द्रनीलो मणिः ॥

देवक्या जठरमुदरं तदेवाकरः खनिः तत्र समुदितः उत्पन्नः, पुण्यात्मना
 अदृष्टवता गवां पालिना गोपालकेन नन्देन निजमुता स्वीयपुत्रिका सैव
 पण्यं मूर्यं तेन भानकदुन्दुभेः वसुदेवात्क्रीतः, गोपालनामावलिः सैव
 मुग्धहारः समीचीनमुक्ताकलापः तस्य तरलः नायकमणिः, गोपीजना-
 नामलंकृतिः स प्रसिद्धः कोऽपि इत्थमिति वक्तुमशक्यः मधुरो हृद्यः
 इन्द्रनीलमणिः वः युष्माकं हृदि संततं स्थेयात् तिष्ठतु ॥ ९७ ॥

पीठे पीठनिषण्णवाल्कलकले तिष्ठन्स गोपालको .

यन्त्रान्तः स्थितदुग्धभाण्डमवभियाच्छाद्य घण्टारवम् ।

वक्रोपान्तकृताञ्जलिः कृतशिरः कम्पं पिबन्त्यः पयः

पायादागतगोपिकानयनयोग्ण्डूपफूत्कारकृत् ॥ ६८ ॥

पीठे उपवेष्टुं दाहणा रचितवस्तुविशेषे पीठे निषण्णः स्थितः स चासौ बालकश्च तस्य गले । अंसयोरित्यर्थः । तिष्ठन् । अयं भावः— पीठं भुवि दत्त्वा तदुपरि पीठान्तरं दत्त्वा तत्र बालकं संस्थाप्य तदंसयोः पदद्वयं विन्यस्य तिष्ठन्निति । यन्त्रं शिन्त्यं तस्यान्तर्मध्ये स्थितं दुग्धभाण्डं क्षीरघटम् भवमित्य विवरं कृत्वा घण्टारवं घण्टाध्वनिम् आच्छाद्य पिवाय वज्रत्रस्योपान्ते प्रान्ते कृताञ्जलिः सन् । एकेन हस्तेन घण्टां गृहीत्वा एकेन हस्तेनाञ्जलिबत्संपायेत्यर्थः । कृतशिरः कम्पं यथा तथा पयः क्षीरं पिबन्, एतादृशवेलायामागतगोपिकानयनयोः गण्डूषेण वदनस्यक्षीरेण फूत्कारं निःश्रीवं करोतीति फूत्कारकृत् यो गोपालकः स पायात् रक्षतु । अस्मानिति शेषः ॥ ९८ ॥

‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन क्षानेन तपसानाशकेन’ इत्यादिवाक्याद्यो मया जन्मान्तरंऽनुष्ठितं इत्यनुमीयत इत्याह—

यज्ञैरीजिमहे धनं ददिमहे पात्रेषु नूनं वयं

वृद्धान्भोजिमहे तपश्चकृमहे जन्मान्तरे दुधरम् ।

येनास्माकमभूदनन्यसुखभा भक्तिर्भवद्वेषिणी

चाणूरद्विषि भक्तकल्पपद्मपि श्रेयःपुषि श्रीजुषि ॥

वयं जन्मान्तरे पूर्वजन्मनि यज्ञैः ईजिमहे इन्द्रादीन्पूजितवन्तः । यजतेर्लिङ्गुत्तमबहुवचनम् । पात्रेषु निजपात्रेषु धनं ददिमहे दत्तवन्तः । वृद्धान् तपोवृद्धान् भोजिमहे सेवितवन्तः । दुःखेन चरितुं शक्यं दुधरम् ।

अत्युग्रमित्यर्थः । तपः कृच्छ्रचान्द्रामणादि चष्टमहे कृतवन्तः, नूनं
निश्चितम् । कुतो निश्चितमित्याशङ्क्याह—येनेति । येन कारणेन
अस्मार्क अन्यमुलभा न भवतीत्यनन्यमुलभा भवं संसारं द्वेषुं शीलम-
स्यास्तीति भवद्वेषिणी भक्तिः चाणूरस्य चाणूरनामकमलस्य द्विद्- शत्रुः
तस्मिन्, भक्तकल्मषम् आश्रितदुरितं मुष्णाति हरतीति तथोक्तस्तस्मिन्
श्रेयांसि धर्मार्थादिपुरुषार्थान् पुष्णातीति तथोक्तः तस्मिन् ध्रियं रुक्मिणीं
सेवत इति तस्मिन् अभूजातम् । श्रीकृष्णे भक्तिः कारणं विना न
भवतीति तत्कारणं जन्मान्तरे कृतं पूर्वोक्तमेवेत्यनुमीयत इति ॥ ९९ ॥

त्वयि प्रसन्ने मम किं गुणेन

त्वय्यप्रसन्ने मम किं गुणेन ।

रक्ते विरक्ते च वरे वधूनां

निरर्थकः कुङ्कुमपत्रभङ्गः ॥ १०० ॥

अस्मिन्पद्ये हे कृष्णेत्यध्याहार्यम् । हे कृष्ण त्वयि प्रसन्ने सति मयि
दयां कुर्वति सति मम गुणेन किं किं प्रयोजनम् । किञ्चिदपि प्रयोजनं
नास्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—रक्त इति । वरे प्रिये रक्ते अनुराग-
वति सति वधूनां कुङ्कुमपत्राणां कुङ्कुमरचितमकरिकापत्राणां भङ्गः रचना
निरर्थकः व्यर्थः । विरक्ते च सति स निरर्थकः । विषयेषु विरक्तस्यालं-
कारशतेऽन्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥ १०० ॥

गायन्ति क्षणदावसानसमये सानन्दमिन्दुप्रभा

रन्ध्रत्यो निजदन्तकान्तिनिबद्धैर्गोपाङ्गना गोकुले ।

मथस्यो दधि पाणिकङ्कणझणत्कारानुकारं जवा-
व्यावल्गद्वसनाञ्जला यमनिशं पीताम्बरोऽव्यात्त नः ॥

निजानां स्वीयानां दन्तानां कान्तयः तासो निवहाः समूहाः इन्दोः
चन्द्रस्य प्रभाः कान्तीः रुन्धस्यः प्रतिहताः कुर्वस्यः, जवात् वेगात्
व्यावल्गन्ति विशेषेण चलितानि वसनाञ्जलानि वस्त्रप्रान्तानि यासां
ताः, पाण्योः हस्तयोः कङ्कणानां झणत्कारः । झणदित्यनुकरणशब्दः
तत्कारः तत्करणं तस्यानुकारः अनुकरणमनुगुणं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा
तथा दधि मथ्यत्यः गोपाङ्गनाः गोकुले नन्दप्रजे क्षणदावधानसमये
उपः काले आनन्देन सहितं यथा तथा न कृष्णं गायन्ति स पीताम्बरः
कृष्णः नः अस्मान् अनिशं संततं अव्यात् रक्षतु ॥ १०१ ॥

अंशालाम्बितवामकुण्डलभरं मन्दोजतभ्रूकतं
किञ्चित्कुञ्चितकोमलाधरपुटं साचिमसारेक्षणम् ।
आळोलाङ्गुलिपल्लवैर्गुरलिकापापूरयन्तं मुदा
मूले कलयतरोस्त्रिपङ्क्तिक्कलितं जाने जगन्मोहनम् ॥

अंशे भुजशिरसि आलम्बितमालम्बमानम् । वेश्मानमित्यर्थः । वामं
वामकर्णे विद्यमानं तच्च तत्कुण्डलं च तदेव भरो यस्य तम् । वामपा-
श्वैश्चकुण्डलस्यासंप्राप्तिर्नान्यस्येति भावः । मन्दा निम्नस्था च उन्नता
उत्तानस्था च तादृशी श्रुवी लते इव यस्य तम् । वेणुगानवेलायां
मुखे वामभागस्य नम्रत्वात्कुण्डलस्याप्यसंप्राप्तिः श्रुवोऽपि नम्रतेति भावः ।
किञ्चित्कुञ्चितः ईपन्मुकुलितः कोमलो मृदुलः अधरपुटो येन तम्, साचि
तिर्यक्प्रसारः दर्शनं ययोस्ते तथोक्ते ईक्षणे नेत्रे यस्य तम् । वेणुगान-

वेलायां तिर्यग्दृष्टिः स्वभावासेद्वेति भावः । आलोलाध्वजलाः ताश्च
ता अङ्गुलयः पल्लवा इव तैः मुरलिकां वेणुं मुदा संतोषेण आपूरयन्तम्,
तिस्रश्च ता भङ्गयो नतयः ताभिर्ललितम् ईप्सितम्, जगन्मोहनं जग-
देकसुन्दरं कल्पतरोर्मूले जाने ॥ १०२ ॥

मल्लैः शैलेन्द्रकल्पः शिशुरितरजनैः पुष्पचापोऽङ्गनाभि-
गोपैस्तु प्राकृतात्मा दिवि कुलिशभृता विश्वकायोऽप्रमेयः ।
क्रुद्धः कंसेन कालो भयचकितदृशा योगिभिर्ध्येयमूर्ति-
र्दृष्टो रङ्गावतारे हरिरमरगणानन्दकृत्पातु युष्मान् ॥

रङ्गे कंसं प्रति विनोदनप्रदर्शनभूप्रदेशविशेषे अवतार आगमनं
तास्मिन् । कंसपुरोभागं प्रत्यागमनवेलायामित्यर्थः । यो हरिः कृष्णः
मल्लैश्चाणूरादिभिः शैलेन्द्रकल्पः हिमवत्सदृशः । ईषदसमाप्तौ कम्पप्र-
त्ययः । तादृशः सन् दृष्टः, इतरजनैः मल्लव्यातिरिक्तजनैः शिशुः सन्,
दृष्ट इत्यनुपपद्यते । अङ्गनाभिः पुष्पचापो मन्मथः सन् दृष्टः,
गोपैस्तु प्राकृतात्मा अयमपि ईदृशः पृथग्जन इति दृष्टः, दिवि
अन्तरिक्षे कुलिशं वज्रं विभर्तीति कुलिशभृत् तेन इन्द्रेण विश्वं
समस्तं कायो देहो यस्य सः प्रमाविषयः प्रमेयः स न भवतीत्यप्रमेयः
तादृशः संदृष्टः, भयेन चकिते चञ्चले दृशौ नेत्रे यस्य तेन कंसेन क्रुद्धः
कालः यमः सन् दृष्टः, योगिभिः ध्यातुं योग्या मूर्तिः कायो यस्य
तादृशः सन् दृष्टः, सः अमराणां आनन्दं करोतीत्यानन्दकृत् हरिः
युष्मान् पातु रक्षतु ॥ १०२ ॥

सांवेष्टो मणिविष्टरेऽङ्कतलमध्यासीनलक्ष्मीमुखे
कस्तूरीतिलकं मुदा विरचयन्हर्षात्कुचौ संस्पृशन् ।

अन्योन्यास्मितचन्द्रिकाकिसलयैराराधयन्मन्मथं

गोपीगोपपरीवृतो यदुपतिः पायाज्जगन्मोहनः ॥ १०४ ॥

मणिविष्टरे गारुत्मतमणिरूपपीठविशेषे संविष्टः आसीनः भङ्गतलमु-
त्सङ्गप्रदेशम् । 'अधीशीड्स्थासां कर्म' इति कर्मवचम् । अध्यासीनाया
लक्ष्म्या रुक्मिण्याः मुखे कस्तूरीतिलकं मुदा संतोषेण विरचयन् विशेषेण
रचयन् । अनेन स्वस्याप्यनुलेपधारित्वमुक्तम् । हर्षात् कुचौ संस्पृशन्
गृह्णन्, अन्यः अन्यः अन्योन्यम् । 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे स्तः
समासवच्च बहुलम्' इति कर्मव्यतिहारे द्विर्भावः । अन्यशब्दयोरस-
मासवत्त्वात्प्रथमैकवचनं पूर्वपदस्य, द्वितीयाद्येकवचनान्तत्वं परपदस्येति
प्रक्रिया ज्ञेया । तस्य स्मितमेव चन्द्रिका तस्याः किसलयैः पल्लवैः ।
ज्योत्स्नावाद्वैद्यमानमन्दहासाङ्कुरैरित्यर्थः । मन्मथमाराधयन् । अनेन
परस्परालिङ्गनं सकलभूषणवचनं चोक्तम् । गोपीगोपपरीवृतः । सुरदानव-
गन्धर्वाणामेव कृष्णपरिवारत्वात् तत्कन्याभिरावृत इत्यर्थः । मोहयतीति
मोहनः । जगन्मोहनो यदुपतिः श्रीकृष्णः पायात् रक्षतु । अस्मा-
निति शेषः ॥ १०४ ॥

आकृष्टे वसनाञ्चले कुवलयश्यामा प्रपाधाकृता
दृष्टिः संवलिता रुचा कुचयुगे स्वर्णममे श्रीमति ।
बालः कश्चन चूतपल्लव इति प्रान्तास्मितास्यधियं
श्लिष्यंस्तामथ रुक्मिणीं नतमुखीं कृष्णः स पुष्पातु नः ॥

यस्या वसनाञ्चले वस्त्रैकदेशे । उत्तरीये इत्यर्थः । आकृष्टे अपहृते सति
अथ अनन्तरं प्रपया लब्धया अथःकृता अधोभागे प्रवर्तिता कुवलय-

श्यामा उत्तलवन्नीलवर्णा दृष्टिः रुचा कान्त्या स्वर्णस्य प्रभेव प्रभा यस्य
तस्मिन् श्रीमति सौन्दर्यवति कुचयुगे स्तनयुगे संवलिता लम्बा, ताम्
उत्तरीयापहरणे सति लज्जया युक्ताम् अत एव नतमुखी बालः कश्चन
चूतपल्लव इति यत्कुचयुगे कश्चन चूतपल्लवो वर्तत इति हेतोः । अर्थ
भावः— कुचकान्तिनयनकान्त्योर्मेलने चूतपल्लवो वर्तत इति भ्रमित्वेति ।
चोरवल्लभ इत्यसंगतः पाठः । प्रान्ते समीपे स्मितं यस्याः सा तथोक्ता
आस्यस्य मुखस्य श्रीः कान्तिः यस्यास्तां रुक्मिणीं श्लिष्यन् आलिङ्गन्
सः उत्तरीयापहर्तृत्वादिविशेषणविशिष्टः कृष्णः अस्मान् पुष्पावु ॥

रुक्मिणीकृष्णसंवादं कविराह—

उर्व्यां कोऽपि महीधरो लघुतरो दोभ्यां धृतो लीलया
तेन त्वं दिवि भूतले च सततं गोवर्धनो गीयसे ।
त्वां त्रैलोक्यधुरं वहामि कुचयोरग्रे न तद्गण्यते
किं वा केशव भाषणेन बहुना पुण्यैर्यशो लभ्यते ॥

उर्व्यां लोकत्रयमध्ये कस्यांचिद्भुवि कोऽपि यः कश्चन अतिशयेन लघुः
लघुतरः । दृढतर इति पाठे अदृढतर इति पदच्छेदः । तूलपिण्डवत्प्रशि-
थिलावयवो योऽग्रे वर्तत इत्यर्थः । अत एव लघुः । उभयथापि नार्थः
भेदः । महीधरः गोवर्धनपर्वतः दोभ्यां हस्ताभ्यां लीलया विलासेन ।
अनायासेनेत्यर्थः । धृतः उद्धृतः । तेन पर्वतधारणेन त्वं दिवि स्वर्गे
भूतले च सततं सदा गोवर्धनः गोवर्धननामकपर्वतमुद्धृतवानिति गीयसे
उच्यसे । त्रयाणां लोकानां समाहारत्रिलोकीं येव त्रैलोक्यम् । स्वार्थे
प्यञ् । तस्य धरतीति धरः । पचाद्यच्प्रत्ययः । त्वां कुचयोरग्रे वहामि,
तद्बह्वनं न गण्यते । गणनां न प्राप्नोति । बहुना भाषणेन किं वा ?

किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । पुण्यैः अदृष्टविशेषैः यशः कीर्तिः लभ्यते प्राप्यते । जनैरिति शेषः । अयं भावः— उर्व्यां लघुतरः कोऽपीत्यनेन प्रियमाणपदार्थस्यातिलघुत्वमुक्तम् । दोर्भ्यां धृत इत्यनेन क्रियासौलभ्यं प्रतिपादितम्, हस्तेन कार्यस्य कर्तुं सुलभत्वात् । त्वां त्रैलोक्यधरमित्यनेन प्रियमाणपदार्थस्यापि गौरवं प्रतिपादितम् । कुचयोरग्रे वहामीत्यनेन वहनक्रियाया अतिदुष्करत्वं प्रतिपादितम्, हस्तेनाप्यन्येन धर्तुमशक्यत्वादिति । तव पर्वतवहनमतिमुलभ मम तु त्वद्वहनमतिदुर्लभमिति परिकरालंकारः, विशेषणानामभिप्रायगर्भत्वात् । पुण्यैर्यशो लभ्यत इत्यत्र विशेषोक्तिरालंकारः, कृष्णभरणरूपसामान्या सत्यामपि तत्कार्यकीर्तनसंभवात् । तयोः संसृष्टिः ॥ १०१ ॥

संध्यावन्दन भद्रमस्तु भवते भोः स्नान तुभ्यं नमो
भो देवाः पितरश्च तर्पणविधौ नाहं क्षमः क्षम्यताम् ।
यत्र कापि निषद्य यादवकुलोत्तंसस्य कंसद्विपः
स्मारं स्मारमयं हरामि तदलं मन्ये किमन्येन मे ॥

हे संध्यावन्दन प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु क्रियमाणक्रियाविशेष । ब्रह्मादित्ययोरभेदस्मरणरूपेत्यर्थः । भवते तुभ्यं भद्रं मङ्गलमस्तु । चतुर्थी याशिष्यायुष्यमद्रभद्र— इत्यादिना चतुर्थी । भोः स्नानं तुभ्यं नमः । 'नमःस्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी । भो देवाः पितरश्च, तर्पणं वृत्तिः तस्य विधिः करण तस्मिन् । युष्माकमिति शेषः । अहं न क्षमः अशक्तः क्षम्यताम् क्षमा क्रियताम् । यत्र कापि यत्र कुत्रचित्प्रदेशे निषद्य उपविश्य यादवानां कुलस्य वंशस्य उत्तंशः शेखरः तस्य कंसं द्वेष्टाति, कंसद्विद् तस्य । कृष्णमित्यर्थः । 'अधीगर्थ—' इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । स्मारं स्मारं

स्मृत्वा स्मृत्वा । कंसमथनोऽहं कंसमथनोऽहमिति ध्यात्वा ध्यात्वेत्यर्थः ।
 आभीक्ष्ये णमुल् । ' नित्यवीप्सयोः ' इति द्विर्भावः । अहं पापं हरामि ।
 तत् कंसमथनस्मरणम् अलं पापनिवर्तने पर्याप्तं क्षममित्यर्थः ।
 मन्ये । अन्येन संध्यावन्दनादिना मे मम किं किं प्रयोजनम् । किमपि
 प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥ १०७ ॥

हे गोपालक हे कृपाजलनिधे हे सिन्धुकन्यापते
 हे कंसान्तक हे गजेन्द्रकरुणापारीण हे माधव ।
 हे रामानुज हे जगत्त्रयगुरो हे पुण्डरीकाक्ष मां
 हे गोपीजननाथ पालय परं जानामि न त्वां विना ॥

हे गोपालक, हे कृपा दया सैव जलं तस्य निधिः समुद्रः तस्य
 संबुद्धिः । हे सिन्धोः कन्या लक्ष्मीः तस्याः पतिः तस्य संबुद्धिः ।
 हे गजेन्द्रे करुणा दया तस्याः पारः परतीरम् । अन्त इति
 यावत् । तत्पारीणः । गजेन्द्रनिमित्तमत्यन्तदयां कृतवानित्यर्थः । तस्य
 संबुद्धिः । हे रामानुज, हे जगत्त्रयगुरो, हे पुण्डरीकाक्ष, हे गोपीजननाथ,
 मां पालय रक्ष । त्वां विना परमन्यम् । देवतान्तरमित्यर्थः । न
 जानामि । न स्मरामि । त्वद्व्यतिरिक्तं देवतान्तरं न स्मरामि । त्वमेव
 मां पालयेति भावः ॥ १०८ ॥

कस्तूरीतिलकं कलाटफलके वसःस्थले कौस्तुभं
 नासाग्रे नवमौक्तिकं करतले वेषुं करे कङ्कणम् ।
 सर्वाङ्गे हरिचन्दनं च कलयन्कण्ठे च मुक्तावलिं
 गोपस्त्रीपरिवेष्टितो विजयते गोपालचूडामणिः ॥ १०९ ॥

ललाटफलके ललाटप्रदेशे कस्तूरीतिलकम्, वक्षःस्थले उरःप्रदेशे कौस्तुभम्, नासाग्रे नवमौक्तिकम्, करतले वेशुम्, करे करयोर्हन्तयोः कङ्कणं करभूषणम्, कण्ठे मुक्तावलिम्, सर्वाङ्गे शरीरभात्रे हरिचन्दनं च कलयन् यथायोग्यं वहन् गोपध्यापरिवेष्टितः स प्रसिद्धो गोपालचूडामणिः गोपालश्रेष्ठः । श्रीकृष्ण इत्यर्थः । विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । 'विपराम्यां जेः' इत्यात्मनेपदम् ॥ १०९ ॥

कालिन्दीबहुलप्रवाहरभसं संस्तम्भयस्तत्क्षणा-
च्छैलान्विद्रवयन्मृगान्विवशयन्गोवृन्दमानन्दयन् ।
गोपान्संभ्रमयन्मुनीन्मुकुलयन्सप्त स्वराञ्जृम्भय-
न्त्रोकारार्थमुदीरयन्विजयते वंशीनिनादः शिशोः ॥

इति श्रीलीलाशुक्रविरचिते
श्रीकृष्णकथामृतं
द्वितीय आश्वासः ॥

कालिन्द्या यमुनाया बहुलप्रवाहः तस्य रमसं वेगं संस्तम्भयन् प्रति-
रोधनं कुर्वन् । संस्तम्भवच्छब्दात् तत्करोतिनिवि नेरिष्ठवद्भाषान्मनुज्यो-
दे सति संस्तम्भवन्निति रूपासिद्धिः । एवमुत्तरत्र शत्रन्तशब्दानां
प्रक्रिया ज्ञेया । तत्क्षणात् तदानीमेव शैलान् पर्वतान् विद्रावयन् विद्र-
वतः कुर्वन्, मृगान् विवशयन् परवशान्कुर्वन्, गोवृन्दं गोवत्सत-
पंकानां समूहम् आनन्दयन् आनन्दवत्कुर्वन् गोपान् संभ्रमयन् संभ्रमवतः
कुर्वन्, मुनीन् नारदादिमुनीन् मुकुलयन् मुकुलवतः कुर्वन् । अञ्ज-
लिवन्धवतः कुर्वन्निर्लभः । सप्त स्वरान् निपादादिसप्तस्वरभेदान् जृम्भ-

वनं प्रकाशवतः कर्वन्, ओंकारार्थं ब्रह्म उदीरयन् प्रतिपादयन् ।
 भस्मण्डानन्दाविर्भावसंपादकः सन्नित्यर्थः । शिशोः कृष्णस्य वंशीविनादः
 वेणुरवः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । 'विपराभ्यां जेः' इत्यात्मनेपदम् ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपशुपतिरुमल-

भट्टोपाध्यायपुत्रेण कोदण्डाम्बामर्भशुक्तिमुक्ता-

मणिना पापयल्लयसूरिणा विरचितायां

श्रीकृष्णकर्णामृतव्याख्यायां

स्वर्णचपकसमाध्यायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीय आश्वासः ॥

अस्ति स्वस्त्ययनं समस्तजगतामभ्यस्तलक्ष्मीस्त्वनं

वस्तु ध्वस्तरजस्तमोभिरनिशं न्यस्तं पुरस्तादिव ।

हस्तोदस्तागिरीन्द्रमस्तकतरुप्रस्तारविस्तारित-

स्रस्तस्वस्तहस्तूनसंस्तरलसत्प्रस्ताविराधास्तुतम् ॥

समस्तजगतां सकललोकजन्तूनां स्वस्त्ययनं क्षेमकारणम् । वर्य-
वाताशनिभ्यो रक्षकमित्यर्थः । 'स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः ।
अभ्यस्तौ बहुवारं संबद्धौ लक्ष्म्याः स्तनौ येन तत्, ध्वस्ते भ्रष्टे रज-
स्तमसौ राजसतामसगुणौ वैस्तीः । नष्टराजसतामसगुणत्वेन शुद्धसत्त्व-
प्रधानचित्तानामित्यर्थः । अनिशं सदा पुरस्तात् अप्रे न्यस्तमिव ।
करतलामलकवत्स्थितमित्यर्थः । हस्तेन करेण उदस्तः उद्धृतः स चासौ
गिरीन्द्रश्च तस्य मस्तकेषु शिखरेषु तरवो वृक्षाः तेषां प्रस्ताराः समूहाः
तेषु विस्तारितानि । विकसितानीति यावत् । तानि च तानि
स्रस्तानि भुवं प्रविष्टानि तानि च तानि स्वस्तरूपां कल्पवृक्षाणां सूनानि
कुसुमानि च तेषां संस्तराः समूहाः तैलसत् प्रकाशमानम् । यद्वा
संस्तरास्तत्त्वाः तेषु लसत् प्रकाशमानम्, प्रस्ताविनी स्तुतिमती सा
चासौ राधा च । 'पुंवत्कर्मधारय—' इत्यादिना पुंवत्वात्स्त्रीप्रत्ययलोपः ।
तया स्तुतं वस्तु कृष्णाख्यमस्ति । गोवर्धनोद्धरणवेलायां कृष्णोपास-
नार्थं गोवर्धनपर्वतोत्पन्नकल्पवृक्षकुसुमैः कुसुमतल्पेषु वा प्रकाशमानं
राधास्तुतं श्रीकृष्णाख्यं वस्तु इत्यर्थः ॥ १ ॥

राधाराधितविभ्रमाद्भुतरसं लालित्यरत्नाकरं
 साधारण्यपदव्यतीतसहजस्मेराननाम्भोरुहम् ।
 आलम्बे हरिनीलगर्वगुरुतां सर्वस्वनिर्वापणं
 बालं वैणविकं विमुग्धमधुरं मूर्धाभिषिक्तं महः ॥

राधाया गोपिकाविशेषस्य आराधिता बहुमन्यमानाः ते च ते विभ्रमाः
 विलासाश्च तैः अद्भुता आश्चर्यसंपादका रसाः शृङ्गारादयो यस्य तत्,
 लालित्यं सौन्दर्यं तदेव रत्नं तस्य आकरं खनिम् । सौन्दर्योत्पत्तिस्थान-
 मिल्यर्थः । साधारण्यं साम्यं तस्य पदमधिकरणं तद्व्यतीतमतिक्रान्तम् ।
 बद्धा साधारण्यपदवी साम्यमार्गः तामतीतमतिक्रान्तम् । निरुपममि-
 त्यर्थः । सहजस्मेरं स्वभावतो मन्दहासयुक्तमाननाम्भोरुहं मुलाम्भोजं
 यस्य तत्, हरिनील इन्द्रनीलः तस्य गर्वगुरुतामहङ्काराङ्कुराणां सर्वस्वस्य
 समस्तपदार्थस्य निर्वापणं नाशकम् । 'हरिनीलगर्वगुरुता' इति समी-
 चीन. पाठः । तदानीमयमर्थः—गर्वगुरुता गर्वगौरवं तस्याः सर्वस्वनाश-
 कमिति । वैणविकं वेणुनादनपरम्, विशेषेण मुग्धानो मुन्दराणामपि
 मधुर सुन्दरम् । अतिमुन्दरमित्यर्थः । मूर्धाभिषिक्तं धेष्टं बालकृष्णरूपं
 महस्तेजः आलम्बे आश्रये ॥ २ ॥

करिणामलङ्घ्यगतिवैभवं भजे
 करुणावलम्बितकिशोरविग्रहम् ।
 यमिनामनारतविहारि मानसे
 यमुनावनान्तरसिकं परं महः ॥ ३ ॥

करिणाम्, गजैरित्यर्थः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति कर्तरि पठ्यते ।

अलङ्घ्यं लङ्घयितुमशक्यं तिरस्कर्तुमशक्यमित्यर्थः । गतिवैभवं गमन-
संपत् यस्य तत्, करुणया वसुदेवादिषु दयया अवलम्बितः किशोरवि-
ग्रहो बालदेहो येन तत्, यमिनां योगिनां मानसे चित्ते अनारतविहारि,
सेततविहारि यमुनावनं यमुनाजलम् । 'जीवनं भुवनं वनम्' इत्यमरः ।
तस्य अन्ते मध्ये रासिकम् । यमुनाजलक्रीडानिष्णातमित्यर्थः । परमुत्कृष्टं
महस्तेजः । श्रीकृष्णाख्यमित्यर्थः । भजे सेवे ॥ ३ ॥

अतन्त्रितत्रिजगदपि व्रजाङ्गना-

नियन्त्रितं विपुलविलोचनाज्ञया ।

समन्ततः सरसतरं विजृम्भतां

निरन्तरं मम हृदये परं महः ॥ ४ ॥

अतन्त्रितमप्रयोजकम्, अप्रेरकमिति यावत् । त्रिजगत् जगत्त्रयं यस्य
तत् । न कस्यापि प्रेर्यमित्यर्थः । तथापि विपुलविलोचनयोरज्ञया व्रजाङ्ग-
नाभिः नन्दवज्रह्माभिः नियन्त्रितं नियुज्यमानम् । प्रेर्यमित्यर्थः । समन्ततः
सर्वत्र । सार्वविभक्तिकस्तसिद्ध । अतिशयेन सरस सरसतरम् । 'द्विय-
चनविभज्य--' इत्यादिना तरप् । सर्वावयवेषु सुन्दरमित्यर्थः । पर-
मुत्कृष्टं महस्तेजः । परब्रह्मेत्यर्थः । मम हृदये निरन्तरं सर्वदा विजृम्भ-
तां प्रकाशताम् । त्रिजगदप्रेर्यमपि व्रजाङ्गनाकटाक्षप्रेर्यमिति विरोधः ।
व्रजाङ्गनाभिः सुकृतं कृतं न कस्यापीति न विरोधः । प्रथमशतके मनसि
प्रतीतिमात्रम्, अत्र तु नैरन्तरेण प्रतीतिप्रार्थनेति न विरोधः ॥ ४ ॥

कन्दर्पप्रतिपल्लुकान्तिविभवं कादम्बिनीवान्धवं

वृन्दारण्यविल्लासिनीव्यसनिनं वेषेण भूपामयम् ।

मन्दस्मेरमुखाम्बुजं मधुरिमव्यामृष्टबिम्बाधरं

वन्दे कंदलितार्द्रयौवनवनं कैशोरकं शार्ङ्गिणः ॥

कन्दर्पस्य प्रतिमलः प्रतिभटः । समान इत्यर्थः । कान्तीनां विभवे
यस्य तत्, कादम्बिनी मेघपङ्क्तिः । 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमरः ।
तस्या बान्धवं सुहृद्भूतम् । मेघपङ्क्तिवत्कृष्णवर्णमित्यर्थः । गृन्दारण्यविला-
सिन्यः गोपाङ्गनाः ताम्र व्यसनिनं जारचेष्टायुक्तम्, वेपेण अलंकारेण
भूषामयं भूषणप्रचुरम् । सकलभूषणभूषितमित्यर्थः । 'मन्दस्मेरं मन्द-
हासयुक्तं सुखमम्बुजमिव यस्य तत्, मधुरिमा माधुर्यम् । पृष्ठादि-
त्वादणायभावे इमनिच् । तेन व्यामृष्टो व्याप्तः बिम्बवदधरो यस्य तत्,
कंदलितं पङ्कवितम् आर्द्रं नूतनं यौवनमेव वनं यस्य तत्, शार्ङ्गं धनुर्वि-
शेषः तद्वान् शार्ङ्गा तस्य कृष्णस्येत्यर्थः । कैशोरकं यात्यम् । 'प्राण-
शृङ्गातिवयोवचनोद्गानादिभ्योऽन्' इति किशोरशब्दाद्वयोवचनान्नावे
अन् । स्वार्थे कप्रत्ययः । वन्दे अभिवाद्ये ॥ ५ ॥

आमुक्तमानुषममुक्तनिजानुभाव-

मारूढविग्रहमगूढविदग्धलीलम् ।

आमृष्टयौवनममृष्टकिशोरभाव-

माद्यं महः किमपि माद्यति मानसे मे ॥ ६ ॥

आमुक्तमीपरत्यक्तं मानुषं मनुष्यसंबन्धि चरित्रं येन तत् । मानुष-
शब्दात् 'तस्येदम्' इत्यन् । अत एव अमुक्तः अत्यक्तः निजानुभावः
स्वीयमहिमा पूतनावधादिष्वो येन तत् । 'निजमासीदित्यल्लोः' इति
विभः । आरूढः स्वीकृतः विग्रहो देहो येन तत्, अगूढा अनागता-

दिताः । प्रकाशमाना इत्यर्थः । विदग्धलीलाः प्रौढक्रियाः गोपनीरञ्जना-
दिका येन तत्, अमृष्टमीपदधातं यौवनं यस्य तत्, अमृष्ट ईषद्वलन्
किशोरभावो, बाल्यं यस्य तत् किमपि वाचामगोचरम् आद्यं जगत्कारण
महस्तेजः कृष्णाख्यमित्यर्थः । मम मानसे मायति प्रकाशते । 'शमाम-
थानां दीर्घः स्यनि' इति दीर्घः ॥ ६ ॥

ते ते भावाः सकलजगतीलोभनीयप्रभावा
नानातृष्णासुहृदि हृदि मे कामपाविर्भवन्तु ।
लीलावेणुकणितलसितस्मेरवक्त्रारविन्दा-
भाहं जाने मधुरमपरं नन्दपुण्याम्बुपूरात् ॥

सकलाश्च ता जगत्सो भुवनानि । 'जगती भुवने भूमौ' इति
शब्दार्णवे । ताभिः लोभनीयः प्रभावः सामर्थ्यं त्रेधां ते तथोक्ताः ते
ते प्रसिद्धा भावाः पदार्थाः नानातृष्णाः पुत्रविप्तादिविषयकबहुविधाशाः
तासां सुहृदि मित्रे । नानाविधाशायुक्ते इत्यर्थः । मे मम हृदि काममल्यर्थ
आविर्भवन्तु प्रकाशन्ताम् । लीलावेणोः कणितं नादः तेन ललितं
प्रकाशितं स्मेरवक्त्रारविन्दं मन्दहासयुक्तमुखारविन्दं यस्य तत्तत्त्वात् ।
कार्यं कारणत्वमुपचारात् । अपरमन्यत् मधुरं हृद्यं वस्तु अहं न जानामि
न पश्यामि । कृष्णादन्यः स्पृहणीयपदार्थो मम नास्तीति भावः ॥ ७ ॥

सुकृतिभिराहते सरसवेणुनिनादसुधा-
रसलहरीविहारनिरवग्रहकर्णपुटे ।
व्रजवरसुन्दरीमुखसरोरुहसारसिके
महसि कदा नु मज्जति पदीयमिदं हृदयम् ॥ ८ ॥

सुकृतं पुण्यभेषामस्तीति सुकृतिनः तैरादृते उपलालिते, सरसो रस-
युक्तः स चासौ वेणुनिनादय स एव सुधारसः तस्य लहरी उत्सेकः तत्र
विहारः क्रीडा तत्र निरवग्रहः प्रतिबन्धरहितः कर्णयोः पुटः प्रदेशः यस्य
तस्मिन्, व्रजे वरमुन्दर्यः श्रेष्ठरमण्यः तासां मुखान्येव सरोरहाणि तेषु
सारसिके हंसे । सदा गोपस्थधरपानलोलुपे इत्यर्थः । महसि तेजसि ।
श्रीकृष्णे इत्यर्थः । ममेदं मदीयम् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोध' इति मादे-
शः । इदं चञ्चलशीलं हृदयं चित्तं कदा कस्मिन्काले मज्जति नु मज्जनं
करिष्यति नु । अत्र नुः प्रश्नार्थः । 'नुः पृच्छायां विकल्पे च' इत्यमरः ।
'विभाषा कदाकल्योः' इति भविष्यति लट् ॥ ८ ॥

तृष्णातुरे चेतसि जृम्भमाणे

मुष्णन्मुहुर्मोहमहान्धकारम् ।

पुष्णातु नः पुण्यदयैकसिन्धोः

कृष्णस्य कारुण्यकटाक्षकोलिः ॥ ९ ॥

पुण्ये सति दयैकसिन्धोः दयैकसमुद्रस्य कृष्णस्य कारुण्यकटाक्षः दया-
प्रधानापातृदृष्टिः तस्य केलिर्विहारः, तृष्णा आशा तथा आतुरे पीडिते
चेतसि । नः इति शेषः । इतरत्र विद्यमानस्यापवृत्तिर्वा । मुहुः पुनः पुनः
जृम्भमाणं वर्धमानं मोह एव महान्धकारस्तं मुष्णन् हरन् नः अस्मान्
पुष्णातु रक्षतु ॥ ९ ॥

निस्त्रिजनिगममौलिखलितं

पदकमलं परमस्य तेजसः ।

व्रजभुवि बहुमन्महेतरां

सरसकरीषविशेषरूपितम् । १० ॥

निखिलाः संमस्ताः ते च ते निगमानां वेदानां मौल्यथ । समस्तवे-
दान्ता इत्यर्थः । तैर्लालितं प्रतिपादितम्, व्रजभुवि नन्दव्रजप्रदेशे सरसो
रसयुक्तः । आर्द्र इत्यर्थः । स चासौ करीपविशेषः । वत्सशङ्कादित्यर्थः ।
तेन रूपितम्, परमस्य अतिदुर्ज्ञेयस्य तेजसः । कृष्णस्येत्यर्थः । पदकमलं
पादपद्मं बहुमन्महेतराम् अतिशयेन बहुमानं कुर्महे । ‘द्विवचन-’ इत्या-
दिना तत् । ‘किमेत्तिडव्ययधादाम्बद्व्यप्रकर्षे’ इत्यामुप्रत्ययः ॥ १० ॥

उदारमृदुलस्मितव्यतिकराभिरामाननं

मुदा मुहुर्दीर्घया मुनिमनोम्बुजाश्रेष्ठितम् ।

मदाकसविलोचनव्रजवधूमुखस्वादितं

कदा नु कमलेक्षणं कमपि बालमालोकये ॥ ११ ॥

उदाराणि गम्भीराणि तानि च तानि मृदुलस्मितानि च मन्दहृदि-
तानि च तेषां व्यतिकरः समूहः तेन अभिरामं सुन्दरमाननं मुखं यस्य
तम्, मुहुः उदीर्घया पुनः पुनस्तपत्रया मुदा हर्षेण मुनीनां मनांसि
अम्बुजानीव तैराश्रेष्ठित पुनः पुनर्विचारितम् । मुनिभिरतिसंतोषेण स-
र्वदा ध्यातमित्यर्थः । मदेन अलसे मन्दे विलोचने यासां ताः ताश्च
ता व्रजवध्वः नन्दव्रजयोपितश्च तासां मुखैरास्वादितम् अनुभूतम् ।
नुम्बितमित्यर्थः । कमले इव अक्षिणी नयने यस्य तम्, कमपि बाला-
मगोचरं बालं कदा कस्मिन्काले आलोकये नु द्रक्ष्यामि नु । ‘विभाषा
कदाकथोः’ इति भविष्यति लट् । अत्र नुः प्रश्नार्थः । ‘नु पृच्छायां
विकल्पे च’ इत्यमरः ॥ ११ ॥

व्रजजनमदयोपिलोचनोच्छिष्टशेषी-

कृतमपि चपलाभ्यां लोचनाभ्यामुभाभ्याम् ।

सकृदपि परिपातुं ते वयं पारयामः

कुवलयदलनीलं कान्तिपूरं कदा नु ॥ १२ ॥

प्रजजना गोपालाः तेषां मदयोषितः मदयुक्तस्त्रियः तासां विलोचनाभ्यां नेत्राभ्याम् उच्छिष्टशेषीकृतम् । अभूततद्भावे च्विः । 'अस्य च्वौ' इतीकारान्तत्वम् । अनुभूतशेषीकृतमपि । गोपध्यानयनाभ्यां सम्मग्नमपीति यावत् । कुवलयं नीलोत्पलं तस्य दलवन्नीलम्, कान्तीनां पूरं प्रवाहम् । श्रीकृष्णमित्यर्थः । चपलाभ्यां चञ्चलाभ्यानुभाभ्यां लोचनाभ्यां कदा नु कस्मिन्काले नु परिपातुं पारयामः समर्था भविष्यामः । 'कदाचिदपि कृष्णस्वरूपं निक्षेप्तुमस्माकं सामर्थ्यं नास्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥'

घोषयोषिदनुगीतयौवनं

कोमलस्तनितवेणुनिस्वनम् ।

सारभूतमभिरामसंपदां

धाम तामरसलोचनं भजे ॥ १३ ॥

घोष आभीरपल्ली । नन्दमज इति यावत् । तत्र योषितः स्त्रियः ताभिरनुगीतम् ध्वानुगुण्येन गीयमानं यौवनं यस्य तत्, कोमलं मन्दं स्तनितं गर्जितं तद्वद्वेणुनिस्वनो यस्य तत्, अभिरामसंपदां सौन्दर्यसंपदां सारभूतं श्रेष्ठभूतम्, तामरसे कमले इव लोचने यस्य तत्, धाम तेजः भजे सेवे ॥ १३ ॥

लीलया ललितयावलम्बितं.

मूलगेहमिव मूर्तिसंपदाम् ।

नीलनीरदविकासविभ्रमं

बालमेव वयमाद्रियापहे ॥ १४ ॥

ललितया दम्पितया लीलया विलासेन अवलम्बितमाधितम् । सर्वा-
चीनलीलायुक्तमित्यर्थः । मूर्तिः शरीरं तस्याः संपदां अवयवसौष्टवसौन्द-
र्यादीनां मूलगेहमिव प्रधानगृहमिव स्थितम् । भाकरमिति यावत् । नील-
नीरदो नीलमेघः तस्य विकासविभ्रमाः प्रकाशविलासा इव यस्य तम्,
बालमेव वयम् आद्रियामहे चिन्तयामः ॥ १४ ॥

वन्दे मुरारेश्वरणारविन्द-

द्वन्द्वं दयादर्शितशैशवस्य ।

वन्दारुवृन्दारकवृन्दमौलि-

मन्दारमालाविनिमर्दभीष्ट ॥ १५ ॥

दयया दर्शितं स्वीकृतं शैशवं बाल्यं येन तस्य । वसुदेवादिषु दयया
शैशवं प्राप्तस्येत्यर्थः । मुरारेः श्रीकृष्णस्य वन्दारकः प्रणमनशीलाः ते च
ते वृन्दारका देवाः तेषां वृन्दानि समूहाः तेषां मौलयः शिखाः ताम्र-
मन्दारमालाः कल्पप्रसूनमालिकाः तासां विनिमर्दः संमर्दः तस्माद्भाव-
भयशीलम् । देवेषु प्रणतेषु सत्सु तच्छिरोमन्दारमालाभिः संमर्दित-
मित्यर्थः । चरणारविन्दद्वन्द्वं पादपङ्कजयुगं वन्दे अभिवादये । 'वदि
अभिवादनस्तुत्योः' ॥ १५ ॥

यस्मिन्नृत्यति यस्य शैखरभरैः कौश्वद्विपञ्चन्द्रकी

यस्मिन्हप्यति यस्य घोपसुरभिं जिघ्रन्वृषो धूर्जटेः ।

यस्मिन्सज्जाति यस्य विभ्रमगतिं वाञ्छन्हरेः सिन्धुर-
स्तद्वृन्दावनकल्पकद्रुमवनं तं वा किशोरं भजे ॥

कौञ्चद्विपः पण्डुस्य चन्द्रकाः पिच्छानि अस्य सन्तीति चन्द्रकी ।
मयूर इत्यर्थः । यस्य कृष्णस्य शेखराः शिखापद्ममालाः त एव भराः तैः
शिखानन्दमयूरपिच्छयुक्तमालाभरैः हेतुभिः यस्मिन्वने नृत्यति नर्तन
करोति । कृष्णशिरसि विद्यमानपिच्छस्तोमं दृष्ट्वा मयूरान्तरबुद्ध्या नृत्य-
तीत्यर्थः । धूर्जटेः शिवस्य वृषः वृषभः यस्य कृष्णस्य घोषे मजे सुरभिं
धेनुं जिघ्रन् योनिप्रदेशे आघ्राण कुर्वन् यस्मिन्वने दृप्यति मायाति,
हरेः इन्द्रस्य सिन्धुरो गजः । ऐरावत इति यावत् । यस्य कृष्णस्य विभ्र-
मगतिं लीलागमनं वाञ्छन् इच्छन् यस्मिन्वने सज्जाति आसक्तो भवति,
तत् पण्डुस्यमयूरायधिकरणभूतं वृन्दावनमेव कल्पकद्रुमाणां वनं तं वा यस्य
शेखरेत्यादिविशेषणविशिष्टं बालकृष्णं वा भजे सेवे । वृन्दावनस्यापि
कृष्णविहारभूमित्वात्तत्सेवाप्यदृष्टसंपादिकेति भावः । वृन्दावने पशुपालन-
वेलायां कृष्णदर्शनार्थं सर्वेषु देवेष्वागतेषु सत्सु तद्वाहनानामपि समागमनं
तत्रेति न विरोधः ॥ १६ ॥

अरुणाधरामृतविशेषितस्मितं

वरुणालयानुगतवर्णवैभवम् ।

तरुणारविन्ददलदीर्घलोचनं

करुणामयं कमपि बालमाश्रये ॥ १७ ॥

अरुणश्चासावधरश्च सः अमृतमिव तेन विशेषितम् अतिशयितं स्मितं
यस्य तम् ; वरुणालयः समुद्रः तेनानुगतमनुसृतं वर्णस्य कान्तेः वैभवं
संपत्तु-यस्य तम् । समुद्रवप्रीलवर्णमित्यर्थः । तरुणं नूतनं तच्च तत्

अरविन्द च तस्य दलवत् स्थिते लोचने यद्य तम्, करुणामय दयास्वरूपं कमपि वाचामगोचरं बालं बालकृष्णम् आश्रये सेवे ॥ १७ ॥

लावण्यवीचीरचिताङ्गभूषा

भूषापदारोपितपुण्यवर्हाम् ।

कारुण्यधारालकटाक्षमालां

बालां भजे बल्लववंशलक्ष्मीम् ॥ १८ ॥

लावण्यम् कान्तिविशेषः तस्य वीच्यः तरङ्गाः । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीप् । ताभिः रचिता अङ्गभूषाः तत्तदवयवभूषणानि यस्यास्ताम् । भूषणानामपि भूषणभूतकान्तिविशेषयुक्तमित्यर्थः । भूषापदम् अलंकारप्रदेशः तत्र आरोपितं न्यस्तं पुण्यवर्हं पवित्रपिच्छं यस्यास्ताम् । कारुण्यं दया तस्य धाराः प्रवाहा अस्त्यो सन्तीति धारालाः । करुणायुक्ता इत्यर्थः । कटाक्षमाला अपाङ्गदृष्टिसंततयः यस्यास्ताम्, बालाम्, बल्लववंशो मादवान्वयः तस्य लक्ष्मीम् । सकलसौभाग्यसंपादिकां धीकृष्णरूपामित्यर्थः । भजे सेवे ॥ १८ ॥

मधुरैकरसं वपुर्विभोस्त-

न्मधुरावीथिचरं भजामहे ।

नगरीमृगशावलोचनानां

नयनेन्दीवरवर्षवर्षितम् ॥ १९ ॥

मधुरावीथिषु चरतीति तवीक्षम् । 'चरेष्ट' इति टप्रत्ययः । मधुरैकरसं वनीभूतसौन्दर्यम्, अत एव नगरी पत्तनम् । मधुरेति यावत् । तत्र मृगशावस्य मृगशिशोः लोचने इव लोचने यासां तासां नयनान्येव

इन्दीवराणि कुवलयानि तेषां वर्षं, वृष्टिः तेन वर्षितं दृष्टम् । युवतिभिर-
त्यादरेण बहुधा दृष्टमित्यर्थः । विभोः कृष्णस्य तत् प्रसिद्धं वपुः शरीरं
भजामहे सेवामहे ॥ १९ ॥

पर्याकुलेन नयनान्तविजृम्भितेन

वक्त्रेण कोमलमदस्मितविभ्रमेण ।

मन्द्रेण मञ्जुलतरेण च जल्पितेन

नन्दस्य हन्त तनयो हृदयं धिनोति ॥ २० ॥

पर्याकुलेन चञ्चलेन, नयनान्तयोः नेत्राञ्चलयोः विजृम्भितेन वीक्षणेन,
कोमलः मृदुलः मदस्मितस्य विभ्रमो विलासो यस्य तेन वक्त्रेण मुखेन
च, मन्द्रेण गम्भीरेण मञ्जुलतरेण अतिशयेन हृद्येन जल्पितेन वचसा,
नन्दस्य तनयः श्रीकृष्णः, हृदयं चित्तम् । ममेति शेषः । धिनोति प्रीण-
यति । 'धिवि प्रीणने' इत्यस्माद्धट् । हन्तेति हर्षे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पा-
वाम्' इति साधारणवे ॥ २० ॥

कन्दर्पकण्डूलकटाक्षबन्दी-

रिन्दीवराक्षीरभिलष्यमाणान् ।

मन्दस्मिताधारमुखारविन्दाः

नन्दामहे वल्लवधूर्तपादान् ॥ २१ ॥

कन्दर्पस्य कण्डूलाः । कण्डूशब्दान्मत्वर्थे लः । अतिदुःसहा इत्यर्थः ।
ते च ते कटाक्षाश्च तैर्बन्दीः बद्धाः । मन्मथस्यातिदुःसहकटाक्षपातैर्बद्धा
इत्यर्थः । यद्वा, मन्मथप्रधानातिदुःसहकृष्णकटाक्षपातैर्बद्धा इति वार्थः ।
यद्वा, कन्दर्पेण हेतुना कण्डूला अतिविलासयुक्ताः कटाक्षा एव बन्धः

पुरुषबन्धका यासां तथोक्ताः । मन्मथप्रयुक्तात्यन्तविकारयुक्तकटाक्षरु-
पपुरुषबन्धका इत्यर्थः । इन्दीवरे कुवलये इव अक्षिणी नयने यासां ताः
अभिलक्ष्यमाणान् कामयमानान्, मन्दस्मितस्य आधारभूतं मुखारविन्दं
येषां तान्, बद्ध्वा यादवाः ते च ते धूर्तपादाः धूर्तश्रेष्ठाः तान् । पूजाया
बहुवचनम् । वन्दामहे अभिवादयामहे । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहु-
वचनम् ॥ २१ ॥

लीलाटोपकटाक्षनिर्भरपरिष्वङ्गप्रसङ्गाधिक-

प्रीते रीतिविभागसंगरलसद्वेणुप्रणादामृते ।

राधालोचनलालितस्य ललितस्मेरे मुरारेर्मुदा

माधुर्येकरसे मुखेन्दुकमले ममं मदीयं मनः ॥ २२ ॥

लीलाः विलासाः ताभिराटोपाः गम्भीराः ते च ते कटाक्षाश्च तेषां
निर्भरपरिष्वङ्गः अत्यन्तसंबन्धः तस्य प्रसङ्गः सद्भावः तत्र अधिकप्रीतम्
अतिशयेनासक्तं तस्मिन् । सदा कटाक्षलीलायामासक्ते इत्यर्थः । यद्वा,
लीलाटोपकटाक्षैर्द्वेभ्यः निर्भरपरिष्वङ्गो गोपिकाकर्तृकगाढालिङ्गनं तस्य
प्रसङ्गः प्रसक्तिः तस्याधिकप्रीते अत्यन्तसंतुष्टे इति वा । स्वीयकटाक्ष-
मात्रेण गोपिकासु स्वयमेवागत्यालिङ्गनं कुर्वतीषु सतीषु तेन, संतुष्टे इति
भावः । रीतयो गानभेदाः तासां विभागा रचनाः तेषां संगरः स्वस्वसी-
ष्ठवप्रयुक्तकलहः तेन लसत् मनोज्ञं वेणुप्रणादः अमृतमिव यस्य तस्मिन् ।
यद्वा, ललितं तत् च स्मेरं मन्दहासयुक्तं च तस्मिन्निति वा । माधुर्य-
मेकः केवलो रसो यस्य तस्मिन् । घनीभूतमधुररसवद्विद्यमाने इत्यर्थः ।
राधालोचनाभ्यां लालितस्य बहुमन्यमानस्य । सदा दृष्टोत्थित्यर्थः । मुरारेः
श्रीकृष्णस्य मुखमेवेन्दुः स कमलमिव तस्मिन् ममेदं मदीयं मनः मुदा
सतोपेन ममं मज्जनं कृतवत् । अतिशयेन लज्जमित्यर्थः ॥ २२ ॥

शरणागतवज्रपञ्जरे

शरणे शार्ङ्गधरस्य वैभवे ।

कृपया धृतगोपविग्रहे

क्रियदन्वपन्मृगयामहे वयम् ॥ २३ ॥

शरणं रक्षणं तदर्थमागताः । अस्मान् रक्षेति रक्षणार्थमागता इत्यर्थः । तेषां वज्रपञ्जरे अभेद्यदित्याविशेषनिमित्ते यन्त्राविशेषे । शरणागतरक्षके इत्यर्थः । अत एव कृपया दयया धृतो गोपालशरारं येन तस्मिन्, शार्ङ्गं शृङ्गविकारो धनुर्विशेषः तस्य धरतीति धरः तस्य । विष्णोरित्यर्थः । वैभवे कृष्णरूपावतारे शरणे रक्षके विद्यमाने सति अन्यत् तद्व्यतिरिक्तं क्रियत् कं पदार्थं वयं मृगयामहे इति काकुः । अन्वेपणं न कुर्महे इत्यर्थः । स्वसंरक्षणार्थं कृष्णं विना अन्यं न भजामहे इति भावः ॥ २३ ॥

जगत्त्रयैकान्तमनोज्ञभूमि-

श्वेतस्यजस्रं मम संनिधत्ताम् ।

रामासमास्वादितसौकुमार्यं

राधास्तनाभोगरसज्ञभोजः ॥ २४ ॥

जगतां त्रयं जगत्त्रयं तत्र एकान्तमनोज्ञं नितान्तसौन्दर्यम् । 'श्रीकृष्णकान्तनितान्तानि' इत्यमरः । तस्य भूमिः आधारप्रदेशः । जगदेकान्तरमित्यर्थः । भूमिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवत् न सामानाधिकरण्याविरोधः । रामाभिः गोपस्त्रीभिः समास्वादितं सौकुमार्यं सौन्दर्यं यस्य तत् राधायाः स्तनाभोगः कुचपरिपूर्णता । वैपुल्यमिति यावत् । तस्य रसं जानातीति रसज्ञम्, भोजः तेजः मम श्वेतसि अजस्रं सदा संनिधत्तां संनिधानं कुरुतात् । तिष्ठत्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

वयमेते विश्वसिमः

करुणाकरकीर्त्तिकिवदन्त्याङ्गे ।

अपि च विभो तव ललिते

चपलतरा मतिरियं बाल्ये ॥ २५ ॥

हे विभो व्यापकाभूत कृष्ण, अङ्गे व्यापके त्वयि करुणाकरः कृष्णो
दवास्त्रनिरिति कीर्तिः यशः तस्याः किवदन्ती लोकप्रवादः तथा एते वयं
संसारे अतिदुःखिता वयं विश्वसिमः विश्वाद्यं कुर्मः । रुदादित्वात्सार्वधा-
तुकस्यापीडागमः । अपि च त्वयि विश्वासमात्रमेव न, किं तु तव
ललिते । 'क्षिप्ते ललितेऽपि च' इति विश्वः । बाल्ये इयं मतिः मम
बुद्धिः चपलतरा अतिशयेन चपला । सदा मम बुद्धिः तव बाल्योन्मु-
क्तस्थिः । अतो मयि कृपा कर्तव्येति भावः ॥ २५ ॥

मधुरिमभरिते मनोभिरामे

मृदुलतरस्मितमुद्रिताननेन्दौ ।

त्रिभुवननयनैकलोभनीये

महसि वयं ब्रजभाजि क्लृप्ताः स्मः ॥ २६ ॥

मधुरिम्णां सौन्दर्यादीनां भरः अतिशयः । 'अधातिशयो भरः'
इत्यमरः । सोऽस्य संजात इति तथोक्तः । 'तदस्य संजातम्'— इति
इतच् । तस्मिन्, मनोभिरामे इदं, मृदुलतरमातिशयेन कोमलम् ।
'द्विवचनविभज्य—' इत्यादिना तरप् । तच्च तस्मितं च तेन मुद्रितः
चिह्नितः आननमिन्दुरिव यस्य तस्मिन्, त्रयाणां भुवनानां समाहार-
त्रिभुवनम् । 'पाशादिवात्र डीप् । तस्य नयनाभ्याम् एकमेव लोभ-

नीयं स्पृहणीयम् । सकललोकस्थजननयनप्रार्थनीयमित्यर्थः । तस्मिन्, व्रजं नन्दव्रजं भजत इति तथोक्तः तस्मिन्, महसि तेजोविशेषे । कृष्णे इत्यर्थः । वयं लालसाः आसक्ताः स्मः भवामः । अस्तोरुत्तमबहुवचनम् ॥

• मुखारविन्दे मकरन्दविन्दु-
निध्यन्दलीलामुरलीनिनादे ।

व्रजाङ्गनापाङ्गतरङ्गभङ्ग-

संग्रासभूमौ तव लालसाः स्मः ॥ २७ ॥

मकरन्दः पुष्परसः तस्य विन्दवः तेषां निध्यन्दः प्रवाह इव लीलार्थं मुरल्या निनादो यस्य तस्मिन्, व्रजाङ्गनाः नन्दव्रजयोषितः तासाम-पाङ्गाः कटाक्षाः तेषां तरङ्गा वीचयः । संतन्यमानकटाक्षा इत्यर्थः । त एव मृत्ना भ्रमराः तेषां संग्रासः कलहः तस्य भूमौ अधिकरणप्रदेशे । गोपीकटाक्षविषयभूते इत्यर्थः । नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् सामानाधिकरण्य-विरोधः । तव मुखारविन्दे लालसा आसक्ताः स्मः भवामः । अस्मिन्पक्षे अथ हे कृष्ण इत्यध्याहृतव्यः ॥ २७ ॥

आताम्रायतलोचनांशुलहरीलीलासुधाप्यायितै-

र्गाताम्रेदितदिव्यकेलिभरितैः स्फीतं व्रजस्त्रीजनैः ।

स्वेदाम्भःकणभूषिणेन किमपि स्पेरेण वक्त्रेन्दुना

पादाम्भोजमृदुपचारसुभगं पश्यामि दृश्यं महः ॥

• आताम्रे ईषद्वक्त्रे ते च ते आयते दीर्घे च ते लोचने च तथोरशवः किरणाः । दृश्य इति यावत् । तेषां लहरी उत्प्रेकः तस्या लीला विलासाः ता एव सुधा भ्रमृतं तया आप्यायितैः पूरितैः । अमृतायमा-

नकटाक्षविलासपूर्णैरित्यर्थः । गीतानि गानानि तैः आम्नेडिताः पुनरुक्ताः
अभिनयार्थमकगानसहिता इत्यर्थः । ताश्च ता दिव्यकेलयः अतिरमणीय-
नर्तनविशेषाः तासां भरः एवामस्तीति तथोक्ताः तैः । 'तदस्य संजा-
तम् -' इति भरशब्दान्मत्वर्थे इतच् । व्रजस्त्रीजनैः स्फीतं सह विद्यमा-
नमित्यर्थः । पादावम्भोजे इव तयोर्मृदुप्रचारः मन्दगमनं तत्र सुभगम् ।
मन्दगमनविशेषयुक्तमित्यर्थः । अभिनयप्रतिपादकगानसहितनर्तनविशेष-
युक्तगोपव्रजाजनैः सह विद्यमानमित्यर्थः । स्वेदाम्भःकर्णः निदाघजलवि-
न्दुभिः भूयितेन अलकृतेन स्मेरेण हासयुक्तेन वक्त्रेन्दुना मुखचन्द्रेण
स्फीतं हृद्यमित्यर्थः । द्रष्टुं योग्यं दृश्यं किमपि वाचामगोचरं महः तेजः ।
कृष्णाक्ष्यमित्यर्थः । १२५मि ॥ २८ ॥

पाणौ वेणुः प्रकृतिसुकुमाराकृतौ बाल्यलक्ष्मीः
पार्श्वे बालाः मणयसरसालोकितापाङ्गलीलाः ।
मौलौ बह्वै मधुरवदनम्भोरुहे मीगन्धमुद्रे-
त्यार्द्राकारं किमपि कितवं ज्योतिरन्वेपयामः ॥

पाणौ वेणुः, प्रकृता स्वभावेन सुकुमारा सुन्दरा चासावाकृतिः अव-
यवसंस्थानविशेषः तस्यां बाल्यलक्ष्मीः बालभावातिशयः, पार्श्वे प्रान्तप्र-
देशे प्रणयेन प्रेम्णा सरसानि रसयुक्तानि आलोकितानि दृश्यः यासौ ताः
अपाङ्गयोर्लीला विलासाः येषां ते तथोक्ता बालाः, मौलौ शिखायां बह्वै
विच्छम्, मधुरवदनम्भोरुहे हृद्यमुखाम्बुजे मीगन्धमुद्रा सौन्दर्यरूपचिह्नम्
इति अनेन प्रकारेण हेतुना वा । 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु'
इति शब्दार्णवे । आर्द्रः सरसः आकारः अवयवसंस्थानविशेषो यस्य तत्,
किमपि वाचामगोचरं कितवं वक्ष्यम् । नवनीतादिचोरमित्यर्थः । ज्योतिः
श्रीकृष्णाक्ष्यम् अन्वेपयामः मृगयामहे ॥ २९ ॥

आरुढवेणुतरुणाधरविभ्रमेण

माधुर्यशालिवदनाम्बुजमुद्गन्ती ।

कैशोरके वयसि कापि च कान्तियष्टि-

रालोकयतां किमनया वनदेवता वः ॥ ३० ॥

हे वनदेवताः वृन्दावनदेवताः, गुप्ताकम् अनया परिदृश्यमानव्यर्थ-
क्रियया किं किं प्रयोजनम्? किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । कैशोरके
वाल्ये वयसि आरुढः वेणुः यस्मिन्सः तथोक्तः स चासौ तरुणाधरः
कोमलाधरश्च तस्य विभ्रमेण विलासेन, माधुर्येण अवयवसंस्थानविशेषेण
सौष्ठवेन शालि मुन्दरं तच्च वदनमम्बुजमिव उद्गन्ती प्राप्ता मुमुक्षी
इत्यर्थः । काचन इत्यामिति वक्तुमशक्या कान्तिरेव यष्टिः सा तथोक्ता
आलोकयतां दृश्यताम् । कृष्णदर्शने सति सकलमप्यस्ति, तद्व्यतिरिक्त-
क्रियया किमपि नास्तीति भावः ॥ ३० ॥

अनन्यसाधारणकान्तिकान्त-

माकान्तगोपीनयनारविन्दम् ।

पुंसः पुराणस्य नवं विलासं

पुण्येन पूर्णेन विलोकयिष्ये ॥ ३१ ॥

अन्यसाधारणी न भवतीत्यनन्यसाधारणी । निरवमेत्यर्थः । सा चासौ
कान्तित्वं तथा कान्तं मनोज्ञम्, आकान्ते वशीकृते गोपीनयने अरविन्दे
इव येन तम् । कृष्णसौन्दर्येण गोपीनयनयोः कृष्ण एव प्रवेशः नान्यत्रेति
भावः । पुराणस्य पुंसः आदिपुरुषस्य । परब्रह्मण इत्यर्थः । नवं मात्स्या-
यवतारापेक्षया नूतनं विलासं श्रीकृष्णमित्यर्थः । पूर्णेन अन्यूनेन पुण्येन
सुकृतेन विलोकयिष्ये द्रक्ष्यामि ॥ ३१ ॥

साष्टाङ्गपातमभिवन्द्य समस्तभावैः

सर्वान्सुरेन्द्रनिकरानिदमेव याचे ।

मन्दस्मितार्द्रमधुराननचन्द्रबिम्बे

नन्दस्य पुण्यनिचये मम भक्तिरस्तु ॥ ३२ ॥

सर्वान् सुरेन्द्रनिकरान् देवश्रेष्ठसमूहान् अष्टानामग्नानां पातेन सह वर्तत इति साष्टाङ्गपातं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा अभिवन्द्य प्रणम्य समस्तभावैः समस्ताभिप्रायैः । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्राय-चेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः । सर्वप्रकारैरित्यर्थः । इदमेव वक्ष्यमाणमेव याचे प्रार्थये । प्रार्थनाविषयभूतमाह-मन्दस्मितेत्यादिना । मन्दस्मिते-नार्द्रं सरसम् अ- एव मधुरं सुन्दरम् आननं चन्द्रबिम्बमिव तस्मिन्, नन्दस्य नन्दगोपस्य पुण्यनिचये पुण्यसमूहे । कृष्णे इत्यर्थः । कारणे कार्यत्वमुपचारात् । मम भक्तिरस्तु ॥ ३२ ॥

एषु प्रवाहेषु स एव मन्ये

क्षणोऽपि गण्यः पुरुषायुषेषु ।

आस्वाद्यते यत्र कयापि वृत्त्या

नीलस्य बालस्य निजं चरित्रम् ॥ ३३ ॥

एषु परिदृश्यमानेषु प्रवाहेषु प्रवाहवद्गच्छत्सु पुरुषागमायुःषु पुरुषा-युषेषु पुरुषजीवनकालेषु । पुरुषायुषेते 'अचतुर-' इत्यादिना निपातनात्माधुः । क्षणोऽपि स्वल्पत्वेन गण्योऽपि । अत्रापिशब्दो गर्हार्थे । स एव क्षण एव गण्यः श्रेष्ठत्वेन गणनीय इति मन्ये, यत्र यस्मिन्क्षणे कयापि वृत्त्या । येन केनचित्प्रकारेणेत्यर्थः । नीलस्य नीलवर्णस्य बालस्य बालकृष्णस्य निजं स्वीयं चरित्रम् । पूतनावधादिकमित्यर्थः । आस्वा-

यते अनुचिन्त्यते । स एव गम्यो भवतीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३३ ॥

निसर्गसरसाधरं निजदयार्द्रदिव्येक्षणं
मनोज्ञमुत्पङ्कजं मधुरसार्द्रमन्दस्मितम् ।
रसज्ञहृदयास्पदं रमितवल्लवीलोचनं
पुनः पुनरुपास्महे भुवनलोभनीयं महः ॥

निसर्गेण स्वभावेन सरसो रसयुक्तः अधरः यस्य तत्, निजा नित्या ।
'निजमात्मीयनित्ययोः' इति विश्वः । सा चासौ दया च तथा आर्द्रं
दिव्ये ध्रेष्ठे ईक्षणे नेत्रे यस्य तत्, मनोज्ञं मुन्दरं सुखं पङ्कजमिव यस्य
तत्, मधुरसेन आर्द्रं सरसं मन्दस्मितं मन्दहासो यस्य तत्, रसज्ञाः
ब्रह्मज्ञाः । अत्र रसशब्दो ब्रह्मपरः । तथा च श्रुतिः— 'रसो वै सः—'
इत्यादिः । तेषां हृदयान्येव आसदम् अवस्थान यस्य तत्, रमिते चलो-
पिते बाष्पानां लोचने येन तत्, भुवनैः लोभनीयं महः पुनः पुनः
मुहुर्मुहुः उपास्महे ॥ ३४ ॥

स कोऽपि बालः सरसीरुहाक्षः
सा च व्रजस्त्रीजनपादधूलिः ।
मुहुस्तदेतद्युगलं मदीये
मोमुह्यमानेऽपि मनस्पृदेतु ॥ ३५ ॥

स प्रसिद्धः, कोऽपि वाचामगोचरः, सरसीरुहे कमले इव अक्षिणां
यस्य स तथोक्तः । 'बहुव्रीही सकथ्यक्ष्णोः स्वाज्ञात्पच्' इति षच् ।
बालः बालकृष्णः, सा प्रसिद्धा व्रजस्त्रीजनानां नन्दव्रजयोपिजनानां पाद-
धूलिश्च, तदेतद्युगलं बालकृष्णः पादधूलिष्वेतद्व्ययं ममेदं मदीयम् ।

‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति मादेशः । तस्मिन् मनसि चित्ते, मोमुग्धानेऽपि अत्यन्तवैषिष्ट्यं प्राप्ते सत्यपि । अतिमोहवेलायामित्यर्थः । मुहुः पुनः पुनः उदेत् प्रतीयात् । स्फुरत् इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मयि प्रयाणाभिमुखे च बल्लवी-

स्तनद्वयीदुर्ललितः स बालः ।

शनैः शनैः श्रावितवेणुनिस्वनो

विलासवेपेण पुरः प्रतीयताम् ॥ ३६ ॥

मयि प्रयाणाभिमुखे च लोकान्तरप्रयाणोन्मुखे सति । अत्र च शब्दः पूर्वश्लोकोक्तमूर्च्छासमुच्चयः । एवं च मूर्च्छावेलायां मरणवेलायामपीत्यर्थः । बल्लवीनां गोपीनां स्तनयोः द्वयी युगलम् । ‘टिड्डुणञ्द्वयसञ्—’ इत्यादिना ङीप् । ‘स्तनादीनां द्विता विशिष्टजात्याभिप्रायेण’ इति वामनः । तथा दुर्ललितः श्रान्तः स प्रसिद्धः बालः बालकृष्णः शनैः शनैः मन्दं मन्दं श्रावितः श्रवणपथं गमितः वेणुनिस्वनो वेणुनिनादो येन स तथोक्तः सन् विलासवेपेण लीलार्थं परिकल्पितवर्हाद्याभरणेन उपलक्षितः पुरः अग्रे । ममेति-शेषः । प्रतीयतां स्फुरन् ॥ ३६ ॥

अतिभूमिमभूमिमेव वा

वचसां वासितबल्लवीस्तनम् ।

मनसामपरं रसायनं

मधुराद्वैतमुपास्महे महः ॥ ३७ ॥

मनसां वचसां वा । अत्र वाचशब्दस्य समुच्चयोऽर्थः । ‘विकल्पोपमान-
बोरेवार्थे च समुच्चये’ इत्यमरः । मनसामपीत्यर्थः । अतिभूमिम् अति-

शयेन विषयं वा अभूमिम् अविषय वा । सगुणत्वेन विषयत्व निर्गुण-
त्वेनाविषयत्वमिति न विरोधः । अपरं प्रसिद्धरसायनादन्यत् मधुराद्वैतं
मधुरैकरसं रसायनं लेखविशेषः । सर्वावयवमुन्दरमित्यर्थः । वासिनौ
आवासीकृतौ बलवीनां स्तनौ येन तत् । गोपस्त्रीकुचमण्डले सदा विख-
मानमित्यर्थः । महः तेज एव । श्रीकृष्णमेवेत्यर्थः । उपास्यदे । भूमिः
शब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् सामानाधिकरण्यविरोधः ॥ ३७ ॥

जननान्तरेऽपि जगदेकमण्डने

कमनीयधात्रि कमलायतेक्षणे ।

व्रजमुन्दरीजनविलोचनामृते

चपलानि सन्तु सकलेन्द्रियाणि मे ॥ ३८ ॥

जगतामेकं मुख्यं तच्च तत् मण्डनमलंकारः तस्मिन्, कमनीयं
स्पृहणीयं धाम तेजो यस्य तस्मिन्, कमलवत् आयते दीर्घे इक्षणे नेत्रे
यस्य तस्मिन्, व्रजमुन्दरीजनाः घोषयोपिञ्चनाः तेषां विलोचनानाम्
अमृते सुधारूपे । श्रीकृष्णे इत्यर्थः । जननान्तरेऽपि । अपिशब्दोऽनुक्त-
समुच्चयार्थः । अस्मिञ्जन्मनि जन्मान्तरेऽर्पात्यर्थः । मे मम सकलेन्द्रियाणि
चपलानि आसक्तानि सन्तु भवन्तु ॥ ३८ ॥

मुनिश्रेणीवन्धं मदभरंलसद्बलवधू-

स्वनश्रोणीविम्बस्तिपितनयनाम्भोजसुभगम् ।

पुनःश्लाघाभूमिं पुलकितगिरां नैगमगिरां

घनश्यामं वन्दे किमपि महनीयाकृति महः ॥

मुनीनां श्रेण्यः पङ्क्तयः ताभिर्वन्धं नमस्कार्यम्, मदभरो मदतिशयः

तेन लसन्त्यः प्रकाशमानाः वल्लवानो वध्यः स्त्रियः तासां स्तनधोर्णा-
विम्बेषु कृचनितम्बप्रदेशेषु विषयेषु स्तिमिते निधले ते च ते नयने
अम्भोजे इव ताभ्यां सुभगं सुन्दरम् । मत्तगोपस्त्रीकुचजघनप्रदेशाननि-
मिषदृष्ट्या पश्यन्तमित्यर्थः । पुनः अथापि पुलका आसां सन्तीति
पुलकैताः । अहमहमिकया व्रद्धप्रतिपादकत्वेन संजातपुलका इव स्थिता
इत्यर्थः । गिरः अवान्तरवाक्यानि यासां तासां निगमा वेदाः तेषां
सवन्धिभ्यः नैगम्यः ताश्च ता गिरः वाचश्च तासाम् । उपनिषदामि-
त्यर्थः । श्लाघाभूमिं प्रतिपादनविषयम् । भूमिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात्
'वेदाः प्रमाणं इतिवन्न सामानाधिकरण्याविरोधः । घनवत् मेघवत्
स्वामम्, कमनीया स्पृहणीया आकृतिः अवयवसंस्थानविशेषो यस्य
तत्तथोक्तम्, किमपि वाचामगोचर महः तेजः । श्रीकृष्णाख्यमित्यर्थः ।
वन्दे अभिवादये ॥ ३९ ॥

अनुचुम्बतामपि चलेन चेतसा

मनुजाकृतेर्मधुरिमश्रियं विभोः ।

अपि देव कृष्ण दयितेति जल्पता

मपि नो भवेयुरपि नाम तादृशः ॥ ४० ॥

चलेनापि चेतसा अस्थिरेणापि चेतसा मनुजस्य मनुष्यस्य आकृतिरि-
वाकृतिः अवयवसंस्थानविशेषो यस्य तस्य विभोः कृष्णस्य मधुरिम्णः
सौन्दर्यादेः श्रियं शोभाम् अनुचुम्बतां ध्यायताम् । सकृत्सकृत्कृष्णध्यानं
कुर्वतामित्यर्थः । यादृशा दिवसाः पुरुषार्था वा अभूवन्, अपि देव हे
देव हे कृष्ण हे दयित प्रिय इत्यनेन प्रकारेण जल्पतां वदतां नः अपि
अस्माकमपि तादृशाः दिवसाः पुरुषार्था वा भवेयुः अपि नाम संभवि-

ध्वान्ति किम् ? कृष्णविषयकध्यानं परं मम तादृशध्यानेन भाव्यमिति भावः ॥ ४० ॥

किशोरवेषेण कुशोदरीदृशं

विशेषदृश्येन विशाललोचनम् ।

यशोदया लब्धयशोनवाम्बुधे-

निशामये नीलनिशाकरं कदा ॥ ४१ ॥

कुशं सूक्ष्ममुदरं जठरं यासां तास्तथोक्ताः कुशोदर्यः । ‘नासिको-
दरौष्ठ—’ इत्यादिना ङीप् । तासां दृशः लोचनानि तासाम् । तानि-
रित्यर्थः । ‘कृत्यानां कर्तरि वा’ इति षष्ठी । विशेषमत्यर्थं यथा तथा
द्रष्टुं योग्यो दृश्यः तेन किशोरवेषेण उपलक्षितम्, विशाले लोचने यस्य
तम्, यशोदया लब्धं प्राप्तं तच्च तत् यशः तदेव नवाम्बुधिः नूतनस-
मुद्रः । तस्य कीर्तिसमुद्रस्य नूतनस्य प्रसिद्धसमुद्रापेक्षया वैलक्षण्यम् ।
तच्च शुक्लवर्णत्वात् । कीर्तिः शौक्ल्यं कविसमयसिद्धम् । अत एव निशा-
करे वैलक्षण्यमुच्यते । नीलनिशाकरं कृष्णवर्णचन्द्रम् । यशोदाकीर्तिस-
मुद्रवृद्धिसंपादकत्वाभिशाकरत्वनिरूपणं युज्यते । कदा निशामये द्रक्ष्या-
मि । ‘विभाषा कदाकक्षाः’ इति भविष्यति लट् । शमेर्दर्शनार्थत्वान्न
भित्संज्ञा । अत एव निशामये इति प्रयोगः । प्रत्यक्षकाङ्क्षितत्वान्न
प्रथमशतकविरोधः ॥ ४१ ॥

प्रकृतिरवतु नो विलासलक्ष्म्याः

प्रकृतिजडं प्रणतापराधवीथ्याम् ।

सुकृतिकृतपदं किशोरभावे

सुकृतिकृतप्रणिधानपात्रमोजः ॥ ४२ ॥

किञ्चोरभावे बाल्ये विलासलक्ष्म्याः विलासध्वंसेः प्रकृतिः मूलकारणम्,
प्रणता नम्राः । भक्ता इति यावत् । तेषामपराधवीथ्याम् अपराधपरम्प-
रायां विषये प्रकृतिजडम् । भक्तेष्वपराधं कुर्वत्सपि तेषु तमपराधमजा-
नदिव विद्यमानमित्यर्थः । सुकृतमदृष्टमेवामस्तीति सुकृतिनः तेषु कृतं
पदं स्थानं येन तत् । पुण्यकृत्सु कृतसंनिधानमित्यर्थः । सुकृतिभिः
विद्वद्भिः कृतं प्रणिधानमैकाग्र्यम् । 'मनःप्रणिधानम्' इति पाठे सुकृतिम-
न इत्यत्र पठितः पुण्यः । तस्य पात्र विषयः, ओजः तेजः । श्रीकृष्णाद्य-
मित्यर्थः । नः अस्मान् अवतु रक्षतु । 'वेदाः प्रमाणमिति बवत् प्रकृति-
शब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् सामानाधिकरण्याविरोधः ॥ ४२ ॥

अपहसितमुधामदावलेपै-

रधिकमनोहरमार्द्रमन्दहासैः ।

व्रजयुवतिविलोचनावलेखं

रमयतु धाम रमावरोधनं नः ॥ ४३ ॥

अपहसितः परिहसितः मुधाया अमृतस्य मदः तद्वेतुकः अवलेपः
भङ्गकारः यैस्तेः आर्द्रमन्दहासैः अधिकमनोहरमत्यन्तहृद्यम्, व्रजयुवनयो-
रन्दवजस्त्रियः तासां विलोचनाभ्याम् अवलेखम् अत्यादरेण दृश्यम्,
माया लक्ष्म्या अवरोधनमन्तःपुरम् । लक्ष्म्याः कृष्णवक्षस्थले मदा
विद्यमानत्वादिति भावः । धाम तेजः । श्रीकृष्णाद्यमित्यर्थः । नः
अस्मान् रमयतु संतोषयतु ॥ ४३ ॥

अहङ्कुरितस्मेरदशाविशेषै-

रश्रान्तवर्षामृतवर्षमक्ष्णाम् ।

संकीर्ततां चेतसि गोपकन्या-

धन्यस्तनस्वस्त्ययनं महो नः ॥ ४४ ॥

अङ्कुरिताः संजाताङ्कुराः ते च ते स्मेरस्य मन्दहासस्य दशाविशेषाः
अवस्थाविशेषाः तैः अङ्गुली नयनानाम् अध्रान्तद्वयस्य निरन्तरसंतोषस्य
अमृतवर्षं मुधागृष्टिरूपम् । प्रेक्षकजनचक्षुषां निरन्तरसंतोषसंपादकमि-
त्यर्थः । गोपकन्यानां धन्यौ कृतार्था । समीचीनावित्यर्थः । तौ च तौ
स्तनौ च तयोः स्वस्त्ययनं मङ्गलायतनम् । 'स्वस्ति मङ्गलनिष्पापक्षेमे-
भ्याश्चोर्वचःस्वपि' इति शब्दार्थवे । महः तेजः । कृष्णाख्यामित्यर्थः ।
अस्माकं चेतसि चित्ते संकीर्ततां सम्यग्विहरतु ॥ ४४ ॥

शृगमदपङ्कमंकरविशेषितवन्यमहा-

गिरितटगण्डगैरिकघनद्रवविद्रुमितम् ।

अजितभुजान्तरं भजत गोपवधूपृथुल-

स्तनकलशस्थलीघुष्टणमर्दनकर्दमितम् ॥ ४५ ॥

शृगमदस्य कस्तूरीः पङ्कः कर्दमः तस्य संबन्धः तेन विशेषितमति-
शायितं तच्च तत् वने भवं वन्यं महाध्यासी गिरिश्च । 'आन्महतः
समानाधिकरणजातीययोः' इति महच्छब्दस्य आकारः । तस्य तटे
प्रदेशे गण्डः गण्डशूलः । गिरेः सकाशादधःपतितस्थूलोपल इत्यर्थः ।
गण्डशूल इति नामकदेशे नामप्रहणम् । तत्र गैरिकं धातुविशेषः तस्य
घनद्रवः तेन विद्रुमितं प्रवालीकृतम् । रक्षीकृतमित्यर्थः । अजितस्य
कृष्णस्य भुजान्तरं वक्षः, यद्वा, अजितं केनापि जेतुमशक्यं भुजान्तरं
वक्षो यस्य तामिति वा । गोपवधूनां पृथुली स्तनौ कलशाविव तयोः
स्थली तत्र घुष्टणमङ्गरागविशेषः तस्य मर्दनेन गाढालिङ्गनजातसंघर्षेण

कर्मितं पङ्क्तिं भवत । हे इन्द्रियाणीति शेषः ॥ ४५ ॥

आमूलपल्लवितलीलमपाङ्गनालैः-

रासिञ्चती भुवनमादृतगोपवेषा ।

वाल्याकृतिर्धृदुलमुग्धमुखेन्दुविम्बा

माधुर्यसिद्धिरवतान्मधुविद्रिपो नः ॥ ४६ ॥

अपाङ्गनालैः कटाक्षसमूहैः मूलपर्यन्तमामूलं पल्लवा आसां सजाता इति पल्लविताः लीला यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा भुवनं जगत् आसिञ्चती । सम्यक् सिभुवनं सकलसंतोषयुक्तं यथा तथा कटाक्षैः पश्यन्तीत्यर्थः । आदृतः अङ्गीकृतः गोपवेषः गोपालाकारः यया सा, मृदुलं कोपलं मुग्धं सुन्दरं मुखमिन्दुविम्बमिव यस्याः सा तथोक्ता, मधुरमेव माधुर्यम् । स्वार्थे ध्वञ् । तस्य सिद्धिः प्राप्तिः । मधुरैकरसेत्यर्थः । मधुद्रिपः कृष्णस्य बाल्याकृतिः बालभावे अपयवसंस्थानविशेषः नः अस्मान् भवतात् रक्षतु ॥ ४६ ॥

विरणन्मणिनूपुरं व्रजे

चरणाम्भोजमुपास्व आङ्गिणः ।

सरसे सरसि श्रियाश्रितं

कमलं वा कलहंसनादितम् ॥ ४७ ॥

व्रजे नन्दव्रजे विशेषेण रणन्ती ध्वनन्ती मणिनूपुरी मणिसूचितम-
भीरी यस्य तत्, अत एव सरसे जलमहिते सरसि कासारे श्रिया
कान्त्वा श्रितम् । आश्रितकान्तिमदित्यर्थः । कलहंसानां नादः भस्

संजातः तत्तथोक्तं कमलं वा, पद्मद्वयवत्स्थितम् । 'उपमायां विकल्पे वा'
इत्यमरः । शार्ङ्गिणः कृष्णस्य चरणाम्भोजं पादकमलद्वयम् उपास्व
भजस्व । हे मनुज इति शेषः ॥ ४७ ॥

शरणमशरणानां शारदाम्भोजनेत्रं
निरवधिमधुरिम्णा नीलवेषेण रम्यम् ।
स्मरशरपरतन्त्रस्मेरनेत्राम्बुजाभि-
व्रजयुवतिभिरव्याद्वह्य संवेष्टितं नः ॥ ४८ ॥

न विद्यते शरणं रक्षकं येषां ते तथोक्ताः तेषां शरणं रक्षकम्,
शरत्कालसंयन्निप्सी शारदे अम्भोजे इव नेत्रे यस्य तत्, निर्गतः अवधिः
यस्मात्तत्र चाधी मधुरिमा च तेन । अत्यन्तहृद्येनेत्यर्थः । नीलवेषेण
नीलवर्णेन रम्यम्, स्मरशरा मन्मथबाणाः तैः परतन्त्रे पराधीने स्मेरे
विकसिते नेत्रे अम्बुजे इव यासां ताभिः व्रजयुवतिभिः घोषयोविभिः
संवेष्टितमावृतं व्रज्य धीकृष्णः नः अस्मान् अव्यात्, रक्षतु ॥ ४८ ॥

मुव्यक्तकान्तिभरसौरभदिव्यगात्र-
मव्यक्तयौवनपरीतकिशोरभावम् ।
गव्यानुपालनविधावनुशिष्टमव्या-
दव्याजरम्यदाखिलेश्वरवैभवं नः ॥ ४९ ॥

मुव्यक्तः प्रकाशमानः कान्तीनां भरः अतिशयः यस्य तत्तथोक्तं
सौरभं परिमलयुक्तं, दिव्यगात्रं सुन्दरदेहो यस्य तत्, अव्यक्तमस्कृतं
तच्च तयौवनं च, तेन परीतः संबद्धः किशोरभावो यस्य तत्, यदा

अव्यक्तमस्फुटं यौवनं यस्य तत्तपोऽर्धं तच्च तत्परीतो व्यासः किञ्चोभावा-
वात्यं यस्य तत्, गव्या गोसमूहाः । 'खलगोरधात्,' इति समूहार्थे यत्प्र-
त्ययः । 'गव्या गोत्रा गवाम्' इत्यमरः । तान्यामनुपालनं रक्षणम् । पाठ-
भेदे तु गव्यस्य नवनीतादेरनुपारणं भक्षणमित्यर्थः । तस्य विधिर्विधानम् ।
करणमिति यावत् । तच्च अनुशिष्टं शिक्षितम्, अव्याजरम्यं भूयणाद्युपा-
विभिर्विना रम्यम्, आखिलेश्वरस्य विष्णोः वैभवम् । कृष्ण इत्यर्थः ।
नः अस्मान् अव्यात् रक्षतु ॥ ४९ ॥

अनुगतममरीणामम्बरालम्बिनीनां

नयनमधुरिमथ्रीनर्मनिर्माणसीमनाम् ।

व्रजयुवतिविलासव्यापृतापाङ्गमव्या-

त्रिभुवनसुकुमारं देवकैशोरकं नः ॥ ५० ॥

अम्बरमाकाशमालम्बत इत्यम्बरालम्बिन्यः तासां नयनयोः मधुरि-
मथ्रीः सौन्दर्यातिशयः तथा नर्मनिर्माणः तस्य सीमभूतानाम् । संकेतसू-
चकषेयाप्रभेदयुक्तानामित्यर्थः । अमरीणाम् । देवद्वीभिरित्यर्थः । अनु-
गतमनुसृतम् । अन्तरिक्षगतदेवद्वीभिरनुगम्यमानमित्यर्थः । व्रजयुवतीनां
विलासेषु व्यापृताः प्रवर्तमानाः अपाङ्गाः कटाक्षाः यस्य तत्, त्रयाणां
युवतानां समाहारः त्रिभुवनम् । पात्रादित्वात् ङीप् । तत्र सुकुमारं सुन्दरं
देवस्य कृष्णस्य कैशोरकं शैशवं नः अस्मान् अव्यात् रक्षतु ॥ ५० ॥

आपादमाचूडपातिमसंक्तै-

रापीवमाना यमिनां मनोभिः ।

गोपीजनज्ञातरसावताद्वो

गोपालभूपालकुमारमूर्तिः ॥ ५१ ॥

पादावभिध्याप्य आगादं चूडामभिध्याप्य आचूडम् । अत्र अभिवि-
धावाद् । आपादमस्तकमित्यर्थः । अतिप्रसक्तैः अत्यादरेण प्रवर्तमानैः
यमिनां मुनीनां मनोभिः आपीयमाना । निदिध्यासितेत्यर्थः । गोपीजनैः
ज्ञातः रसः शृङ्गारादिर्यस्याः सा, गोपालभूपालो नन्दः तस्य कुमारः
कृष्णः तस्य मूर्तिः शरीरं वः युष्मान् अवतात् रक्षतु ॥ ५१ ॥

दिष्ट्या वृन्दावनमृगदृशं विप्रयोगाकुलानां

प्रत्यासन्नं प्रणयचपलापाङ्गवीचीतरङ्गैः ।

लक्ष्मीलीलाकुवलयदलश्यामकं धामकामा-

न्पुष्णीयाद्गुलकमुकुलाभोगभूपाविशेषम् ॥

विप्रयोगेण विरहेण आकुलानां मन्मथपीडितानां वृन्दावनमृगदृशां
गोपस्त्रीणां प्रणयेन प्रेम्णा चपलाश्चलाः ते च ते अपाङ्गाश्च तेषां वीच्यः
कटाक्षाः तासो तरङ्गैः संततिभिः दिष्ट्या दृष्टाद् गुलका रोमाकाः
त एव मुकुलाः कुङ्कुलाः, यद्वा गुलका मुकुला इव तेषामाभोग-
परिपूर्णता स एव भूपाविशेषः अलङ्कारविशेषो यस्मिन्कर्मणि
तद्यथा भवति तथा प्रत्यासन्नं प्रत्यक्षम् । व्यवहितमपि निदि-
ध्यासनवशात्प्रत्यक्षमिव भातीति विरोधः । कृष्णविरहातुराणां गोप-
स्त्रीणां स्वशरीरेषु गुलकोद्गमं यथा तथा निदिध्यासनवेलायां दृष्टा-
त्प्रत्यक्षमिव स्थितमित्यर्थः । लक्ष्म्याः लीलाकुवलयदलवत् श्यामं
नीलवर्णं धाम तेजः । कृष्णाख्यमित्यर्थः । वः युष्माकं कामान् मनो-

रथान् पुष्पायात् । संपादयत्वित्यर्थः । कृष्णे अङ्कुरेण साकं मधुरां प्रति
गते सति तद्विरहेण सदा तद्वतचित्तानां गोपक्षीणां प्रलक्ष्मिव भातं
धाम पुष्पात् इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

जयति गुह्यशिखीन्द्रपिच्छमौलिः

सुरगिरिगैरिककलिस्ताङ्गरागः ।

सुरयुवतिविकीर्णसूनवर्य-

स्नपितविभूषितकुन्तलः कुमारः ॥ ५३ ॥

गुह्यस्य यन्मुखस्य शिखिनो मयूराः तेषामिन्द्रः अधिपतिः । श्रेष्ठ
इत्यर्थः । तस्य पिच्छं मौली यस्य सः, सुरगिरिर्मेरुः तस्य गैरिकं धातु-
विशेषः तेन कल्पितः संपादितः अङ्गरागः विलेपनाविशेषः यस्य स
तथोक्तः, सुरयुवतयो देवस्त्रियः ताभिः विकीर्णानि विशिष्टानि तानि च
तानि सूनानि पुष्पाणि तेषां वर्षे तेन स्नपितं स्नानम् भावे क्तः । तेन
विभूषिताः अलङ्कृताः कुन्तलाः केशा यस्य सः कुमारः कृष्णः जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ५३ ॥

मधुरमन्दशुचिस्मितमञ्जुलं

वदनमङ्गजमङ्गजवेलितम् ।

विजयनां व्रजबालवधूजन-

स्तनतटीविलुठन्नयनं र्वभोः ॥ ५४ ॥

मधुरं हृद्यं तच्च तच्च शुचिं शुचं तच्च तत् स्मितं हासः तेन मञ्जुलं
सुन्दरम्, अङ्गजेन मन्मथेन वेलितं चञ्चलीकृतम् । मन्मथाविष्टमित्यर्थः ।
अत एव व्रजबालवधू- नन्दमन्मथबालस्त्रियः ता एव जनः तस्य स्तनतटी

स्तनप्रदेशः तत्र विद्युच्छन्ती परिवर्तमाने नयने यस्य तत्, विभोः कृष्णस्य
वदनपद्मं मुखकमलं विजयतां सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । 'विपराभ्यां जेः'
इत्यात्मनेपदम् ॥ ५४ ॥

अलसविलसन्मुग्धस्निग्धस्मितं ब्रजसुन्दरी-
मदनकदनस्विन्नं धन्यं महद्दनाम्बुजम् ।
तरुणमरुणज्योत्स्नाकात्स्न्यस्मितस्नपिताधरं
जयति विजयश्रेणीमेणीदृशां मदयन्महः ॥

अलसं मन्दं, विलसत्प्रकाशमानं । मुग्धं मुन्दरं स्निग्धं स्वच्छं स्मितं
दासो यस्य तत्, ब्रजसुन्दरीणां मदनकदनं रतिः तेन स्विन्नं स्वेदमु-
ष्यम्, तरुणं नूतनम् । कोमलमित्यर्थः । अरुणज्योत्स्नाया रक्तकान्त्याः
कात्स्न्यं सर्वस्वम् । अत्यन्तरक्तवर्णमित्यर्थः । तेन स्नपितः व्यासः
अधरो यस्य तत्, धन्यं कृतार्थम् । निरुपाधिसुन्दरमिति यावत् । महः
तेजोरूपं महत्श्रेष्ठं वदनाम्बुजम् एणीनां हरिणीनां दृशाविव दृशौ नेत्रे
यासां ताषां विजयश्रेणीं प्रीडिपङ्क्तिं मदयत् मदवतीं कुर्वत् । मदवतीश-
ब्दात्करोतिष्यन्ताल्लटः शतरि पुंवद्भावस्त्रीप्रत्ययलोपमतुल्लोपेषु मदय-
दिति रूपसिद्धिर्ज्ञेया । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । यद्वा मह इत्येव विशेष-
णम् । तस्मिन्वक्षे महद्दनाम्बुजं यस्य तत्तथोक्तमिति बहुवीहिः ॥ ५५ ॥

राधाकेलिकटाक्षवीक्षितमहावधःस्थलीमण्डना

जीयासुः पुलकाङ्कुरास्त्रिभुवनस्नादीयमस्तेजसः ।

क्रीडान्तप्रतिसुप्तदुग्धतनयासुग्भावबोधक्षण-

त्रासारूढदृढोपगूहगदनाः साम्राज्यसान्द्रश्रियः ॥

राधाया गोपिकाविशेषस्य केलिकटाक्षाः विहारप्रधानकटाक्षाः तर्वा-
क्षिता दृष्टा सा चासौ महती वक्षःस्थली च । 'आन्महतः समानाधि-
करणजातीययोः' इति महच्छब्दस्यात्वम् । विशालवक्षःस्थलीत्यर्थः ।
तां मण्डयन्ति अलंकुर्वन्तीति तथोक्ताः, क्रीडान्ते रत्यन्ते प्रतिमुक्ता पुनः
स्त्रग्ने प्राप्ता सा चासौ दुग्धतनया क्षीराब्धिजा । हविमणीति यावत् ।
'राघवत्वेऽभवत्सीता हविमणी कृष्णजन्मनि' इति विष्णुपुराणोक्तेः ।
तस्याः सुग्धः सुन्दरः अवयोधक्षणः निद्रावसानक्षणः तस्मात् स्वासः
भयं तस्मादाहूतमुत्पन्नम् । कृतमिति यावत् । दृढोपगूहो गाढालिङ्गनं
तेन गहनाः स्थूलाः । 'दृढोपगूढगहनाः' इति पाठेऽपि नार्थभेदः ।
साम्राज्यं निरतिशयैश्वर्यं सान्द्रप्रीः अविरतातिशयः येषां ते तथोक्ताः
तिभुवने अतिशयेन स्वाद्वादीयः तस्य लोकत्रयेऽपि निरतिशयप्रीति-
विषयस्येत्यर्थः । 'द्विवचनविभज्य —' इत्यादिना ईयन्मुन्प्रत्ययः । ते-
जसः तेजोरूपस्य कृष्णस्य पुलकाङ्कुराः रोमायाङ्कुराः जीयासुः सर्वोत्क-
र्षेण वर्तन्ताम् ॥ ५६ ॥

स्मितस्नुतसुधाधरा मदशिवण्डिवर्हाङ्किता

विशालनयनाम्बुजा व्रजविलासिनीवासिताः ।

मनोज्ञमुखपङ्कजा मधुरवेणुनादद्रवा

जयन्ति मय चेतसश्चिरमुपासिता वासनाः ॥

स्मितेन मन्दहासेन स्नुता सुता सा चासौ सुधा अमृतम् । अत्यन्त-
मधुरिमेत्यर्थः । तस्या धरन्तीति धराः, यद्वा स्मितं स्नोति, प्रवतीति
स्नुतः । कर्तरि क्तः । मन्दहासयुक्त इत्यर्थः । सुधावदमृतमिवाधरो
यासो ताः, मदशिवण्डिनो मतमधुरस्य बर्हेणाङ्किताः विद्धिताः, विशाले

नयनाम्बुजे यासां ताः, मज्जविळासिन्धो घोषयोषितः ताभिर्वासिताः
तन्मध्यगा इत्यर्थः । मनोह्रं सुन्दरं सुखयङ्कजं यासां ताः मधुरो वेषु-
नादस्य द्रवो यासां ताः, मम चेतसः । चित्तेनेत्यर्थः । 'कस्य च वर्तमाने'
इति पठ्य । चिरं बहुकालम् उपाषिताः सेविताः वासनाः संस्काराः
धीकृष्णरूपाः । संस्कारकृष्णयोर्भेदेऽप्यभेद उपचारात् । जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्तते । सदा मन्त्रितेन ध्यायमानः कृष्णः जयतीत्यर्थः । पूजायां
बहुवचनम् ॥

जीयादसौ शिखिशिखण्डकृतावतंसा

सांसिद्धिकी सरसकान्तिसुधासमृद्धिः ।

यद्विन्दुलेशकणिकापरिणामभागा-

त्सौभाग्यसीमपदमश्नति पञ्चबाणः ॥ ५८ ॥

पञ्चबाणो मन्मथः यस्याः समृद्धेः विन्दुः पृथतः तस्य लेशो लवः तस्य
कणिका सूक्ष्मावयवः तस्याः परिणामः प्राकः स एव भाग्यं तस्मात्
सौभाग्यं सौन्दर्यम् । 'हृद्ग- ' इत्यादिना उभयपदशुद्धिः । तस्य सीमा
उत्तरावधिः तस्याः पदम् अधिष्ठानताम् अश्नति प्राप्नोति । कृष्णसौन्दर्य-
लेशवशादेव मन्मथस्यापि सौन्दर्यं तत्पुत्रत्वादेव नान्यथेति भावः । असौ
शिखिशिखण्डेन मयूरपिण्डेन कृतः अवतंसः शेखरो यस्याः सा, सांसि-
द्धिकी स्वाभाविकी सरसकान्तिः रघुकान्तिरेव सुधा तस्याः समृद्धिः
जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् ॥ ५८ ॥

। आयामेन दृशोर्विशालतरयोरक्षयमार्द्रस्मित-

च्छायाधर्षितशारदेन्दु कलितं चापल्यमात्रं शिशोः ।

आपासानपरान्विधूय रसिकैरास्वाद्यमानं सुहु-

र्जीपादुन्मदवज्ज्वलीकुचमराधारं किशोरं महः ।

अतिशयेन विशालयोर्विशालतरयोः दृशोर्नेत्रयोः आद्यमेन दैर्घ्येण
अक्षय्यं न्यूनतारहितम् । दीर्घविशालनयनाभ्यामतिमुन्दरमित्यर्थः ।
धार्द्रं सरसं च तत् स्मितं च तस्य च्छाया कान्तिः तया धर्षितः तिर-
स्कृतः शरत्कालग्रंथन्धी स चासाविन्दुधन्दो येन तत्, ललितमीप्सितम् ।
'ललितं हारभेदे स्यादीप्सिते नयनेऽपि च' इति शब्दार्णवे । शिशोर्बा-
लस्य चापल्यमात्रं चापल्यसर्वस्वभूतम् । राशीकृतचालचापल्यरूपमि-
त्यर्थः । उद् अधिकः मदो यासां ताश्च ता वल्लभ्यश्च तासां कुचभरः
स्तनातिशयः आधारो यस्य तत्, किशोरं बालं महः तेजः जीवार्
सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् ॥ ५९ ॥

स्कन्धावारपदं व्रजः कतिपये गोपाः सहायादयः

स्कन्धालम्बिनि वत्सशस्त्रि घनदा गोपाङ्गनाः स्वाङ्गनाः ।

मृङ्गारा गिरिगैरिकं शिव शिव श्रीमान्नि वर्हाणि वा

मृङ्गप्रादिकया तथापि तदिदं प्राहुस्त्रिलोकेश्वरम् ॥ ६० ॥

अस्मिन्नये यद्यपीति पदमध्याहार्यम् । 'स्कन्धावारपदं स्वावास
भूमिः व्रजः गोष्ठस्थानम् । 'स्कन्धावारसदो व्रजः' इति पाठान्तरम् ।
अत्र तु स्कन्धावारं नाम स्वरत्नं विहाय अन्यत्र गतानां राज्ञां निवेश-
स्थानं तदेव सदः आस्थानमण्डपः । अनेन समीचीनगृहमपि नास्तीति
सूचितम् । गोपाङ्गनाः गोपस्त्रियः स्वाङ्गनाः स्वस्य भार्याः । अनेन
गृहिण्यपि नास्तीति सूचितम् । घनदाः करदाः प्रजाः कतिपये केचन

जनाः । न तु सर्वे इति भावः । अनेन धनसंपत्तिर्नास्तीति सूचितम् ।
 वत्सदानि वत्सबन्धनरञ्जुविशेषे स्कन्धालम्बनि सति गोपाः पशुपालकाः
 सह अयन्ते गच्छन्तीति सद्वायाः । भटा इत्यर्थः । ते आदिर्मेपां ते
 तथोक्ताः । आदिशब्देन मन्त्रादय उच्यन्ते । लोके आयुधधारिणो
 बुद्धिमन्तश्च भटादयः । वत्सदामधारिणो गोपा आयुधधारिणो न
 भवन्ति न तु बुद्धिमन्तश्चेति भावः । अनेन परिवारसंपत्तिर्नास्तीति
 सूचितम् । शृङ्गारा अलंकाराः गिरिगौरिकं पर्वतजन्यधातुविशेषो वा
 श्रीमन्ति कान्तिमन्ति बर्हिणि वा । अनेन भूषणसंपत्तिर्नास्तीति सूचि-
 तम् । तथापि समीचीनगृहायभावेऽपि शृङ्गप्रादिकया इदं कृष्णस्य
 वस्तु तत्प्रासिद्धं प्राप्तं त्रिलोकेश्वरं विष्णुं प्राहुः वदन्ति । गृहा इति
 शेषः । शिव शिवेत्याद्यर्थे ॥ ६० ॥

श्रीमद्वर्हिंशिखण्डपण्डनजुपे श्यामाभिरामस्त्विपे

लावण्यैकरसावसिक्तवपुषे लक्ष्मीसरः प्रावृषे ।

लीलाकुट्टरसङ्गधर्ममनसे लीलामृतंस्तानसे

के वा न स्मृहयन्ति हन्त महसे गोपीजनप्रेयसे ॥

श्रीमान् कान्तिमान् बर्हिणो मयूरस्य शिखण्डः पिञ्छं स एव मण्ड-
 नमलंकारः तज्जुपते भजते इति तथोक्तः तस्मै । मयूरपिञ्छयुता-
 येत्यर्थः । श्यामा नीला अभिरामा मनोहरा खिद् कान्तिर्यस्य तस्मै,
 लावण्यं कान्तिविशेषः तदेकरसः । अत्र एकशब्दः केवलार्थकः ।
 लावण्यमात्रस इत्यर्थः । सेनावसिक्तमाद्रीकृतं वपुर्धेख तस्मै, लक्ष्मी-
 रेव सरः तस्य प्रावृषे वर्षर्तुकाज्जय । लक्ष्मीवाञ्छितार्थप्रदायेत्यर्थः ।
 लीलाभिर्विलासैः आकृष्टानि रसज्ञाना विदुषां धर्मप्रधानमनांषि येन

तस्मै, लीलेव अमृतस्य स्रोतः प्रवाहः तस्मै, गोपीजनानां प्रेयसे प्रियतमाय । 'द्विवचन-' इत्यादिना ईयमुन् । 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना प्रियशब्दस्य प्रादेशः । महसे तेजसे । श्रीकृष्णायेत्यर्थः । के वा न स्पृहयन्ति नेच्छां कुर्वन्ति । सर्वे जना इच्छां कुर्वन्तीत्यर्थः । 'स्पृहेरीप्सितः' इति चतुर्थी ॥ ६१ ॥

भाषाटलाधरमधीरविलोळनेत्र-

मापोदनिर्भरितमद्भुतकान्तिपूरम् ।

आविःस्पितामृतमनुस्मृतिलोभनीय-

मामुद्रिताननमहो मधुरं मुरारेः ॥ ६२ ॥

आ समन्तात्पाटलः पाटलवर्णः अधरो यस्य तत्, अधीरे चक्षुः-विशेषेण लोले तृष्णायुक्ते नेत्रे यस्य तत्, आविः प्रकाशमानं स्मितम-मृतमिव यस्य तत्, मुरारेः कृष्णस्य मधुरं सुन्दरं यथा तथा मामु-द्रितमीषन्मुकुलितनयनमाननं सुखम्, अनुस्मृत्या निरन्तरस्मरणेन, लोभनीयम् । सदा ध्यातव्यमित्यर्थः । अहो इत्यर्थः । यद्वा अहो इति संबो-धने । तथा च हे जनाः, उक्तविशेषणविशिष्टं कृष्णमुखं सदा ध्यातव्यमिति योजनीयम् ॥ ६२ ॥

जागृहि जागृहि चेतो न चिराय कृतार्थता भवतः ।

अनुभूयतामिदमिदं पुरः स्थितं पूर्णनिर्वाणम् ॥ ६३ ॥

हे चेतः हे हृदय, भवतः कृतार्थता धन्यता न चिराय । जातेति शेषः । जागृहि जागृहि निद्रां त्यज । मौढ्य त्यजेत्यर्थः । संभ्रमेण द्विरु-क्तिः । इदमिदं पूर्ववद्विरुक्तिः । पुरःस्थितम् अग्रे स्थितं पूर्णनिर्वाणं निरति-

शयसुखम् । श्रीकृष्ण इत्यर्थः । अनुभूयताम् ॥ ६३ ॥

च (णयोररुणं करुणार्द्रयोः

कचभरे बहुलं विपुलं दृशोः ।

वपुषि मञ्जुलमञ्जनमेवके

वयसि बालमहो मधुरं महः ॥ ६४ ॥

अहो इति संबोधने । तथा च हे जनाः, चरणयोः पादयोः
अरुणं रक्तवर्णम्, कचभरे शिखायां बहुलमधिकम्, करुणा दया
तया आर्द्रयोः सरसयोः दृशोः नयनयोः विपुलं विशालम्, अञ्जनं
कज्जलं तद्वत् मेवके नीले वपुषि शरीरे मञ्जुलं सुन्दरम्, वयसि बालं
महः तेजः । श्रीकृष्णार्यमित्यर्थः । मधुरं हृद्यम् । उक्तविशेषणविशिष्टं
कृष्णार्यं वस्त्वेव हृद्यं नान्यदिति भावः ॥ ६४ ॥

माळाबर्हमनोज्ञकुन्तलभरां वन्यप्रसूनोक्षितां

शैलेयद्रवक्लृप्तचित्रातिलकां शश्वन्मनोहारिणीम् ।

लीलावेणुत्वामृतैकरसिकां लावण्यलक्ष्मीपर्यां

वाळां बालतमाळनीलवपुषं वन्दे परां देवताम् ॥

माळा च बर्ह च ताभ्यां मनोज्ञः सुन्दरः कुन्तलानां केशानां
भरः अतिशयो यस्यास्ताम्, वने भवानि वन्यानि तानि च तानि
प्रसूनानि पुष्पाणि तैरुक्षितां सिक्ताम् । वन्यपुष्पैरलङ्कितामित्यर्थः । शि-
खायाः संबन्धी शैलेयः धातुविशेषः स चासौ द्रवः तेन वल्लभं रत्नं
चित्रातिलकं विचित्रविशेषकं यस्यास्ताम्, शश्वन्मनोहारिणीं सदा

मनोहरणशीलाम् । नित्यसौन्दर्यामित्यर्थः । लीलार्थं वेणुरवः स एव
अमृतं तत्र एकरसिकाम् । वेणुगानरसमिवमेव जानाति नाम्येत्यर्थः ।
लावण्यलक्ष्मीमयी बालतमालवल्लीलं वपुर्यस्यास्तौ बालौ परौ देवतां
श्रीकृष्णं वन्दे ॥ ६५ ॥

गुरु मृदुपदे गूढं गुल्फे घनं जघनस्थले
नलिनमुदरे वीरं बाहोर्विशालमुरःस्थले ।

मधुरपधरे मुग्धं वक्त्रे विशालविलोचने
बहु कवभरे वन्यं वेपे मनोज्ञमहो महः ॥ ६६ ॥

मृदु कौमलं तच्च तत् पदम् अहङ्गिः तस्मिन् गुरु दुर्भरम्, गुल्फे
गूढं संज्ञितम् । गुल्फप्रदेशे अनुज्ञतमित्यर्थः । जघनप्रदेशे घनमाधिकम्,
उदरे कुशी नलिनं तामरसम्, बाहोः वीरं शूरम्, उरःस्थले विशालं
विपुलम्, अधरे मधुरममृतस्वरूपम्, विशालविलोचने वक्त्रे मुग्धं
सुन्दरम्, कवभरे शिखायां बहु अधिकम्, वेपे अलङ्कारे वन्यं वनजस्य
पुष्परूपम्, महः तेजः कृष्णाख्यं मनोज्ञं सुन्दरम् । अहो आश्चर्यम् ॥

जिहानं जिहानं नु जानेन मौग्ध्यं
दुहानं दुहानं सुधां वेणुनादैः ।
लिहानं लिहानं सुदीर्घरपाङ्गै-
र्महानन्दसर्वस्वमेकं नमेचम् ॥ ६७ ॥

जनसंबन्धिवि ज्ञानम् । यीव्रनमित्यर्थः । तेन मौग्ध्यं सौन्दर्यं जिहानं
जिहानं नु अतिशयेन प्राप्तवन्तं वा, वेणुनादैः सुखामयं दुहानं दुहानं

अतिशयेन वर्णन्तं वा, मुदीर्धैः अपाङ्गैः कटाक्षैः लिहानं, लिहानं
सम्यक्पश्यन्तं वा । सर्वत्र 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्भातः । महाधा-
सावानन्दश्च । तच्च सर्वस्वा निरतिशयानन्दस्वरूपम् ; एकम् उक्तविशेषण-
विशिष्टेष्वन्यतमं तं प्रसिद्धं कृष्णं नमेत् नमस्कारं कुर्यात् ॥

लसद्गर्हापीडं ललितकलितस्मेरवदनं . . .

भ्रमत्क्रीडापाङ्गं प्रणतजनतानिर्वृतिपदम् ।

नवाम्भोदश्यामं निजमधुरिमाभोगभरितं

परं देवं वन्दे परिमिलितकैशोरकरसम् ॥ ६८ ॥

लसत् प्रकाशमानं वर्हमेव आपीडः शिरोमालिका यस्य तम्, ललि-
तकलितं सुन्दरसदृशम् । अतिसुन्दरमित्यर्थः । 'प्रकारे गुणवचनस्य'
इति सादृश्यार्थे आभीक्ष्ये वा द्विरुक्तिः । कर्मधारयत्वात्मुग्लोपः ।
स्मेरं मन्दहासयुक्तं वदनं यस्य तम्, भ्रमन्तश्चलन्तः क्रीडापाङ्गाः विला-
सप्रदानकटाक्षाः यस्य तम्, प्रणता नम्रा सा चासौ जनता जनसमूहः
तस्या निर्वृतिः सुखं तस्याः पदं कारणम्, नवाम्भोदः वर्षाकालीनमेघः
तद्वत् श्यामं नीलम्, निजः आत्मीयः स चासौ मधुरिमा सौन्दर्यं तस्य
आभोगः परिपूर्णता तस्य भरः अतिशयः सोऽस्य संज्ञात इति तथोक्तः
तम्, परिमिलिता व्याप्ताः किशोरमन्वन्धिनो रसाः गुणाः यस्य तम्,
परमुत्कृष्टं देवं कृष्णं वन्दे ॥ ६८ ॥

सारस्यसामग्र्यमिवाननेन

माधुर्यचातुर्यमिव स्मितेन ।

तारुण्यकारुण्यमिवेक्षणेन।

चापल्यसाफल्यमिदं दृशोर्मे ॥ ६९ ॥

आतनेन, सुखेन, सरसस्य भावः सारस्यम् । सौन्दर्यमित्यर्थः । तस्य सामर्थ्यमिव समप्रतेव । सौन्दर्यपरिवृत्तिरिवेत्यर्थः । स्मितेन हासेन मधुरस्य भावोऽमाधुर्यं, तस्य चातुर्यमिव, चमत्कार इव । अत्यन्तदृढताविशेष, इवेत्यर्थः । ईक्षणेन, चक्षुषा तारुण्यं, परिपूर्णं तच्च तत्कारुण्यं च तदिव । परिपूर्णदयेव, स्थितमित्यर्थः । इदं परिदृश्यमानं, कृष्णाक्ष्यं वस्तु मे मम दृशोर्नयनयोः चापल्यं चाश्रयं तस्य साफल्यं फलसंबन्धः । भग्नैत्रचापलस्य कृष्णाक्ष्यं वस्तुवेव फलमित्यर्थः । भग्नैत्रव्यापाराणां मध्ये कृष्णविषयव्यापार एव फलवान् नान्य इति भावः ॥ ६९ ॥

रागान्धगोपीजनवन्दिताभ्यां,

योगीन्द्रभृङ्गेन्द्रनिषेविताभ्याम् ।

आताम्रपङ्केरुहविभ्रमाभ्यां

स्वामिन्पदाभ्याम्पमञ्जलिस्ते ॥ ७० ॥

हे स्वामिन्, रागोऽनुरागः तेन अन्धाः अन्यत्र व्यापारहीनाः । ते च ते गोपीजनाश्च तैर्वन्दिताभ्यां नमस्कृताभ्याम्, योगीन्द्रा मुनि-
श्रेष्ठाः त एव भृङ्गान्द्रा भ्रमरश्रेष्ठाः तैर्निषेविताभ्यां नितरामास्वादिता-
भ्याम् । प्याताभ्यामित्यर्थः । आताम्रे समन्तात्ताम्रे ते च ते पङ्केरुहे-
तयोः विभ्रमा विलासा इव, ययोस्ताभ्याम्, ते पदाभ्याम् अयमञ्जलि-
नमस्कारः । मया कियते इति शेषः ॥ ७० ॥

अर्धांजुलापान्त्रजमुन्दरीणा-

मकुत्रिमाणां च सरस्वतीनाम् ।

आर्द्राक्षयेन श्रवणाञ्जलेन

संभावयन्तं तरुणं गृणीमः ॥ ७१ ॥

त्रजमुन्दरीणां घोषयुवतीनाम् अकुत्रिमाणां कपटरहितानां सरस्व-
तीनां वाचाम् अर्धस्य एरुदेशस्य अनुलापान् पुनः पुनरुच्चारणानि धव-
णयोरञ्जलेन प्रान्तेन आर्द्राक्षयेन च सरसहृदयेन च संभावयन्तं बहु-
मन्वानं तरुणं युवानम् । कृष्णमित्यर्थः । गृणीमः उच्चारयामः । 'गृ-
शब्दे' इत्यस्माच्छब्दः ॥ ७१ ॥

मनसि मम संनिधत्तां

मधुरमुखा मन्धरापाङ्गाः ।

करकलितकलितवंशा

कापि किशोरी कृपालहरी ॥ ७२ ॥

मधुर मुन्दरं मुखं यस्याः सा तथोक्ता, मन्धरा अपाङ्गाः कटाक्षा
यस्याः सा, कराम्बा कलितो गृहीतः कलितः मुन्दरः वंशो वेणुर्यस्याः
सा, कापि वाचामगोचरा किशोरी बाला कृपालहरी दयोत्प्रेक्षः, सा
मम मनसि संनिधत्तां सम्प्रवितृष्टु इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

रक्षन्तु नः शिसितपाशुपाल्यां

बालावृता बहिर्निस्त्रावतंसाः ।

प्राणप्रियप्रस्तुतवेणुगीताः

शीता दशोः शीतलगोपकन्याः ॥ ७३ ॥

शिञ्जितमभ्यस्तं पाशुपाल्यं गोरक्षणं यामित्याः, बालैरावृताः, बर्हिणो मयूरस्य शिखैव अवतंसः शिरोभूषणं यासां ताः, प्राणवत् प्रियं प्रस्तुतवेणुगीतं श्लाघ्यवेणुगानं यासां ताः । गीतशीता इति पाठे गोतेन शीता हृद्याः, दशोर्नयनयोः शीताः अत्यादरेण प्राच्याः, शीतलाः समीचीना गोपकन्या यासां ताः, यद्वा आलिङ्गनादौ औष्ण्यं बिहाय शिशिरा गोपकन्या यासां ताः इति वा, नः अस्मान् रक्षन्तु ॥ ७३ ॥

स्मितस्त्वकिताधरं शिशिरवेणुनादामृतं

मुहुस्तरललोचनं मदकटाक्षमालाकुलम् ।

उरस्तटविलीनया कमलया समाजिज्ञितं

भुवःस्थलमुपागतं भुवनदैवतं पातु नः ॥

स्मितेन स्त्वकं गुच्छमस्य संजातमिति इतच् । तथोक्तः अधरः यस्य तत्, शिशिरं शीतलम् वेणुनाद एव अमृतं यस्य तत्, मुहुः अत्यन्तं तरले चखले लोचने यस्य तत्, मदप्रधानाः कटाक्षाः तेषां मालया आकुलम् । संतन्यमानकटाक्षयुक्तामित्यर्थः । उरस्तटे विलीनया विद्यमानया कमलया लक्ष्म्या समाजिज्ञितम्, भुवः भूमिः स्थलं प्रदेश-मुपागतं प्राप्तम्, भुवनानां दैवतं कर्तु । श्रीकृष्णरूपमित्यर्थः । नः अस्मान् पातु रक्षतु ॥ ७४ ॥

नयनाम्बुजे भजत कामदुग्धं

हृदयाम्बुजे किमपि कारुणिकम् ।

चरणाम्बुजे मुनिकुलैकधनं

वदनाम्बुजे व्रजवधूविभवम् ॥ ७५ ॥

नयनमम्बुजमिव तस्मिन् कामान् वाञ्छितार्थान् दोग्धीति काम-
बुधम् । 'दुहः कण्ठश्च' इति घः । कारणस्वकर्तृकदर्शनमात्रेण
भक्तानां सकलसंपत्समृद्धिप्रदमित्यर्थः । हृदयं मनः अम्बुजमिव तस्मिन्
किमपि कारुणिकं परमदयालुम् । सदा द्वेषराहित्येन दयावन्तमित्यर्थः ।
चरणमम्बुजमिव 'तस्मिन् मुनिकुलानाम् ऋषिसमूहानाम् एकधनं
मुख्यधनम् । सदा मुनिध्यातमित्यर्थः । वदनमम्बुजमिव तस्मिन् व्रजव-
धूनां विभवमैश्वर्यभूतं भजत सेवध्वम् । हे इन्द्रियाणीति शेषः ॥ ७५ ॥

निर्वासनं हन्त रसान्तराणां

निर्वाणसाम्राज्यमिवावतीर्णम् ।

अव्याजमाधुर्यमहानिधान-

मव्याद्व्रजानामधिदैवतं नः ॥ ७६ ॥

'रसान्तराणां' रसविशेषाणाम् । माधुर्यादिरसविशेषाणामित्यर्थः ।
निर्वासनं तिरस्कारकम् । ब्रह्मरूपरसापेक्षया इतररसानां तुच्छत्वादिति
भावः । तर्हि माधुर्यादिरसतिरस्कारकत्वे कृष्णस्यानुपादेयता स्यादित्या-
शङ्क्याह—निर्वाणेति । निर्वाणसाम्राज्यमिव मुक्तिसर्वस्वमिव अवतीर्ण-
मवस्थितम्, अव्याजं निरुपाधिकं तच्च तत् माधुर्यं सौन्दर्यम् । भूषणा-
द्यनपेक्षसौन्दर्यमित्यर्थः । तस्य महानिधानम् अधिकनिक्षेपः, तत् व्रजा-
नामधिदैवतं नियन्तु । श्रीकृष्णाख्यमित्यर्थः । नः अस्मान् अव्यात् ।
हन्तेति वाक्यारम्भे हर्षे वा ॥ ७६ ॥

खेळतां मनसि खेचराङ्गना-
माननीयमृदुवेषुनिःस्वनैः ।
कालमेघकलहोद्दहं महः

कानने किमपि नः कृपास्वादम् ॥ ७७ ॥

खेचराणामन्तारिक्षस्थितकिंनराकिंपुरुषाणाम् अङ्गनाभिः माननीया
बहुमन्यमानाः ते च ते मृदुवेषुनिःस्वनाश्च । खेचराङ्गनामाननीयेत्यनेन
वेषुनादस्यातीव माधुर्यं सूच्यते । तैः कानने वृन्दावने कालमेघेन नील-
मेघेन साकं कलहमुद्दहतीति तथोक्तम् । नीलमेघवद्विद्यमानमित्यर्थः ।
कृपास्वादं दयाधारम्, किमपि वाचामगोचरं महः तेजः । धीकृष्ण इत्य-
र्थः । नः अस्माकं मनसि खेळतां संचरतु । खेळ चलने ॥ ७७ ॥

गोपीनापभिमतगीतवेषहर्षा-
दापीनस्तनभरनिर्भरोपगूढम् ।

केलीनामवतु रसैरुपास्यमानं

कालिन्दीपुल्लिनचरं परं महो नः ॥ ७८ ॥

अभिमतौ अङ्गीकरणीयौ च तौ गीतवेषौ गानालंकारौ ताभ्यां ज-
नितो हर्षः संतोषः तस्मादेतोः, गोपीनाम् । गोपस्त्रीभिरित्यर्थः । 'कस्य
च वर्तमाने' इति पक्षी । आपीनी स्थूलौ तौ च तौ स्वनौ च तयोः भरः
अतिशयः तेन निर्भरं गाढं यथा तथा उपगूढमालिङ्गितम्, 'केलीना
रसैर्विशेषैः उपास्यमानम् । सकलविलासविशेषयुक्तमित्यर्थः । यद्वा चतु-
रशीतिविधबन्धविशेषैर्द्वेतुभिः गोपस्त्रीभिरुपास्यमानमिति वा । कालिन्दी
यमुना; तस्याः पुल्लिनानि सैकृतानि तेषु चरतीति तथोक्तम्, परमुत्कृष्टं

महः तेजः । श्रीकृष्णाख्यमित्यर्थः । नः अस्मान् अवलु रक्षतु ॥ ७८ ॥

एणीशावविलोचनाभिरक्तसश्रेणीभरपौढिभिः

वेणीभूतरसक्रमाभिरभितः श्रेणीकृताभिर्वृताः ।

पाणी नाम विनोदयन् रतिपतेस्तूणीश्वयैः सायकै-

र्वाणीनामपदं परं व्रजजनक्षोणीपतिः पातु नः ॥

अलसः मन्दगमनसंपादकः श्रोण्या नितम्बस्थ भरः अतिशयः तस्य श्रौढिर्यासां ताभिः नन्दव्रजयुवतिभिरित्यर्थः । वेणीभूतः प्रवाहीभूतः रसानां क्रमः संचारो यासां ताभिः । संतन्यमानरसविशेषयुक्ताभिरित्यर्थः । श्रेणीकृताभिः पङ्क्तिवत्या स्थिताभिः एण्या हरिण्याः शावः 'शिशुः तस्य विलोचने इव विलोचने यासां ताभिः । नन्दव्रजयुवतिभिरित्यर्थः । अभितः सर्वतः दृढ आहतः, रतिपतेः मन्मथस्य पाणी इस्तौ तूण्या निपन्ने रोरत इति तथोक्ताः तैः सायकैः बाणैः विनोदयन् विनोदयन्तौ कुर्वन् । मन्मथतूणीस्थबाणानामवसरं संपादयमित्यर्थः । वाणीनां वेदान्तवाक्यानां परमत्यर्थमपदमविषयम् । अभिधया कदाचिदप्यप्रतिपाद्यमानमित्यर्थः । पदशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वान्न क्षोणीपतिसामानाधिकरण्यविरोधः । व्रजजनानां गोपीगोपालकानां क्षोणीपतिः राजा नः अस्मान् पातु नाम । नामेति संभवे ॥ ७९ ॥

कालिन्दीपुलिने तमाळनिविडच्छाये पुरः संचर-

त्तोये तोयजपत्रपालनिहितं दध्यन्नमश्नाति यः ।

वामे पाणितले निधाय मधुरं वेणुं विषाणं कटि-

शान्ते गाश्च विलोकयन्प्रतिकलं तं बालमाळोकये ॥

यो बालः कटिप्रान्ते कटिवामपार्श्वे स्थाप्यमाने वामे पाणितले । वा-
ममुष्टावित्यर्थः । मधुरं मधुरगानसंपादकं वेणुं मुरलीं विपाणं च शृङ्गभूत-
मुत्तवाद्यविशेषं च निधाय स्थापयित्वा । कुक्कुटासनया स्थित्वा वेणु-
विपाणयुक्तवाममुष्टिं कटिवामपार्श्वे स्थापयित्वेत्यर्थः । यद्वा वामे पाणितले
वेणुं निधाय कटिप्रान्ते विपाणं निधयेति वा योजनीयम् । प्रतिकलं
प्रतिक्षुण्ण गाश्च पशून् विलोकयन् पश्यन्, तमालानां तापिञ्जानां नि-
बिडा सान्द्रा च्छाया यस्य तस्मिन् पुरः अग्रे संचरत् प्रवहत् तोयं जलं
यस्य तस्मिन् कालिन्दीपुलिने यमुनासैकते तोयजपत्रं तामरसदलं तदेव
पात्रं तत्र निहितं न्यस्तं मधुरं दध्यघ्नम् अश्नाति भुङ्क्ते तं बालं बालकृष्णम्
आलोक्ये पश्यामि ॥ ८० ॥

पद्मोपीवदनेन्दुमण्डनमभूत्कस्तूरिकापत्रकं
यलक्ष्मीकुचशातकुम्भकलशे व्याकोचमिन्दीवरम् ।
यन्निर्वाणनिधानसाधनविधौ सिद्धाञ्जनं योगिनां
तन्नः श्यामलमाविरस्तु हृदये कृष्णाभिधानं महः ॥

यत् कृष्णाभिधानं महः गोपीनां वदनानि इन्दवं इव तेषां मण्डनम-
लंकारभूत कस्तूरिकापत्रमेव कस्तूरिकापत्रकं मृगमदतिलकमभूत्, यन्महः
लक्ष्म्या रुक्मिण्याः कुचावेव शातकुम्भकलशौ स्वर्णघटी तयोः व्याकोचम्
इन्दीवरम् । अभूदिति संबन्धः । यन्महः योगिनां निर्वाणं मुक्तिः
तस्य निधानं निक्षेपः तस्य साधनविधौ कारणकलापे सिद्धाञ्जनं नि-
क्षेपप्रदर्शककञ्जलविशेषः । यथा चक्षुःसंबद्धमञ्जनं निक्षेपं साधयति
तथा कृष्णाख्यं महोऽपि चक्षुःसंबद्धं सत् निर्वाणसाधकमिति भावः ।
तत् उक्तविशेषणविशिष्टं श्यामलवर्णं कृष्णाभिधानं कृष्णनामकं महः

तेजः, नः अस्माकं हृदये आविरस्तु प्रकाशताम् । नैरन्तर्येण प्रतीयता-
मित्यर्थः ॥ ८१ ॥

फुल्लेन्दीवरकान्तमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं

श्रीवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।

गोपीनां नयनोत्पलार्चिततनुं गोगोपसंघावृतं

गोविन्दं कलवेणुनादनिरतं दिव्याङ्गभूषं भजे ॥

फुल्लेन्दीवरवत् विकसितोत्पलवत् कान्तं मनोहरम्, इन्दुवदनम्, बर्हाव-
तंसप्रियम्, श्रीवत्साङ्गम्, उदार उत्कृष्टः स चासी कौस्तुभो मणिविशेषः
तस्य धरतीति धरम्, पीतमम्बरं वस्त्रं यस्य तम्, सुन्दरम्, अत
एव गोपीनां नयनान्येव-उत्पलानि तैरर्चिता पूजिता । दृष्टेति यावत् ।
तनुः शरीरं यस्य तम्, गाथ गोपाश्च तेषां संप्रैः समूहैः आवृतम्, कल-
वेणुनादः अव्यक्तमधुरः अव्यक्तमधुरवेणुगानं तत्र निरतमासक्तम्, दि-
व्याः श्रेष्ठा अङ्गभूषा अवयवालंकारा-हारकेयूरादयो यस्य तं गोविन्दं भजे
सेवे । श्रीगोपालकृष्णमन्त्रराजस्य पुरुषार्थचतुष्टयोपयोगि ध्यानमेतत् ।
तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायाम्— ' एवं विन्यस्तदेहः सन्ध्यायेत्कृष्ण हृद-
म्बुजे । कलायकुसुमदयाममम्भोदहनिभेक्षणम् ॥ वेणुगानरतं देवं बर्हि-
षर्हावतंसकम् । दिव्यपीताम्बरधरं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ वन्यैस्तमालपु-
ण्ड्रैश्च शोभितं वनमालया । नेत्रोत्पलैश्च नारीणामर्चितं सुन्दराकृतिम् ॥
हारकेयूरमकरकुण्डलोदारभूषणैः । विराजमानं श्रीवत्सकौस्तुभोद्भासितो-
दरम् ॥ गोपाङ्गनापरिवृतं मूले कल्पतरोः स्थितम् । हेमपीठे सुविमले
सर्वरजोपशोभिते ॥ रुक्मिणीसत्यभामाभ्यां पार्श्वगाभ्यां विराजिते ।
गोपालैर्गोसमूहैश्च वन्यसखैरमरैः ॥ आवृतं देवताघृन्दैः पुष्पशृङ्गैः

दिशि । वेणुनादसमाकृतचित्तशक्तिभिरर्चितम् ॥ दिव्येन वेणुनादेन नयन्तं
स्वयं जगत् । एवं गोपाज्ञानाथं ध्यात्वा हृदयपङ्कजे । समाहितमना
भूत्वा जपेन्मन्त्रमनुत्तमम्' इति ॥

रक्षन्तु त्वामासितजलजैरञ्जलिः पादमूले

मीना नाभीसरसि हृदये मारवाणा मुरारेः ।

हाराः कण्ठे हरिमणिमया वक्रपद्मे द्विरेफाः

पिञ्छाचूडाश्चिकुरानिचये घोषयोपित्कटाक्षाः ॥

अस्मिन्पद्ये यत्तच्छब्दावध्याहर्तव्यौ । एवमेव 'धनुः पौष्पं मौर्वी—'
इति श्लोके लक्ष्मणभट्टेपाध्यायैरध्याहृतौ । ये कटाक्षाः मुरारेः कुम्भस्य
पादमूले आसितजलजैः उत्पलैः अञ्जलिः, नाभ्यं सरः तस्मिन् मीनाः
शफराः, हृदये वक्षसि मारवाणा मन्मथवाणाः, कण्ठे हरिमणिमया इन्द्र-
नीलमयाः हाराः कण्ठमालिकाः, वक्रपद्मे पद्मं तस्मिन् द्विरेफाः भ्रमराः,
चिकुरानिचये शिखायां पिञ्छावचूडाः बह्वक्षपशेखराः अभूवन्, ते घोष-
योपित्कटाक्षाः व्रजघ्नीजनकटाक्षाः त्वां रक्षन्तु ॥ ८३ ॥

दधिमथननिनादैस्त्यक्तनिद्रप्रभाते

निभृतपदमगारं वल्लवीनां प्रविष्टः ।

मुखकमलसमीरैराशु निर्वाप्य दीपा-

न्कबलितनवनीतः पातु गोपालबाळः ॥

प्रभाते अपररात्रे दधौ मथनमालोढनं तस्य निनादा ध्वनयः तैः
त्यक्ता निद्रा येन स तपोक्तः सन्, वल्लवीनां गोपीनामगारं गृहं निचु-

तानि मन्दं मन्दं न्यस्तानि पदानि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा प्रविष्टः
 सन्, मुखं कमलमिव तस्य समारैः । उच्छ्वासेरित्यर्थः । दीपान् भाशु
 शीघ्रं निर्वाप्य प्लवधित्वा कचलितं गिलितं नवनीतं येन स तथोक्तः
 गोपालबालः श्रीकृष्णः पातु रक्षतु । अस्मानिति शेषः ॥ ८४ ॥

मातः स्मरामि दधियोषविधूतनिद्रं

निद्रावसानरमणीयमुखारविन्दम् ।

दृष्टानवद्यवपुषं नयनाभिराम-

मुभिद्रपथनयनं नवनीतचोरम् ॥ ८५ ॥

दधो शोषः दधिमधनस्य उर्ध्वर्धनिः तेन विधूता विसर्जिता निद्रा
 वेन तम्, निद्राया अवसाने अन्ते रमणीयं मुखारविन्दं यस्य तम्,
 हृद्यं मनोहरमनवद्यं दोषरहितं वपुः शरीरं यस्य तम्, नयनयोरभि-
 रामम् । यद्वा नयने अभिरमेते यस्मिन्स तथोक्तस्तमिति वा । उभिद्रे
 विकसिते ते च ते पदे च ते इव नयने यस्य तम्, नवनीतस्य चोर
 बालकृष्णं प्रातः, प्रभातकाले स्मरामि ॥ ८५ ॥

फुल्लहल्लकवतंसकोज्ज्वल-

द्रुल्लमागमगधीगवेषितम् ।

वल्लधीचिकुरवासिताङ्गुली-

पल्लवं कमपि वल्लवं भजे ॥ ८६ ॥

, फुल्ले विकसिते हल्लके रक्तसन्ध्यके ते एव अवतंसौ कर्णपूरी ताभ्यामु-
 ज्ज्वलन्तौ प्रकाशमानौ गङ्गौ हनुप्रदेशौ यस्य तम् । ' गङ्गोऽङ्गी, तत्परा

हनुः' इति शब्दार्णवे । आगमा वेदान्ताः तेषां गावो वाचः । 'स्वर्गेषु पशु-
वान्वज्रद्वेनेत्रपृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या खियां पुंसि गौः' इत्यमरः । 'गो-
रतद्वितल्लुकि' इति गोन्तात्तत्पुरुषादृच् । 'टिगुणञ्द्वयसच्—' इत्यादिना
झीप् । ताभिः गवेदितम् । विचारितमित्यर्थः । वल्लवीनां गोपीनां विकुराः
कुन्तलाः तैः वासिताः परिमलिताः अङ्गुल्यः पल्लवा इव यथा तम् ।
सदा गोपिकाकेशपाशालंकारिष्णुमित्यर्थः ॥ कमपि वाचामगोचरं वल्लव
कृष्णं भजे सेवे ॥ ८६ ॥

स्तेयं हरेर्हरति यन्नवनीतचौर्यं

जारत्वमस्य गुरुतल्पकृतापराधम् ।

इत्यां दशाननहतिर्मधुपानगोष्ठीं

यत्पूतनास्तनपयः स पुनातु कृष्णः ॥ ८७ ॥

हरेः कृष्णस्य नवनीतचौर्यं यदस्ति तत् । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्तदिति
लभ्यते । वर्णित सदिति यथालिङ्गं सर्वत्रास्मिन् श्लोके अध्याहार्यम् ।
स्तेयं चौर्यम् । 'स्तेनाद्यन्नलोपध' इति भावार्थे यत् नलोपध ।
हरति नाशयति । कृष्णनवनीतचौर्यं येन पुष्पेण वर्णितं तस्य चौर्यदोषं
तद्वर्णनं हरतीत्यर्थः । अस्य कृष्णस्य जारत्वमुपपत्तित्वं वर्णितं सत्
गुरुः पिता तस्य तल्पं जाया । 'तल्पं शयनजाययोः' इति शब्दार्णवे ।
तत्र कृतापराधं क्रियमाणसंसर्गादिकं हरतीति सर्वत्रानुपपन्नः । कृष्ण-
जारत्वं वर्णितं सत् मातृगमनदोषं हरतीत्यर्थः । हरेः हरिकर्तृकेत्यर्थः ।
दशाननस्य रावणस्य हतिः बधः वर्णिता सती हत्या ब्रह्महत्या हरति,
यस्य कृष्णस्य पूतनायाः स्तनयोः पयः । पयःशब्देन पयःपानं लक्ष्यते ।
कृष्णकर्तृकपूतनास्तनपयःपानं वर्णितं सत् मधुपानगोष्ठीं मधुपानदोषं

विहाय कोदण्डशरौ मुहूर्तं

गृहाण पाणौ मणिचारुवेणुम् ।

मयूरबर्हं च निजोत्तमाङ्गे

सीतापते राघव रामचन्द्र ॥ ९२ ॥

हे सीतापते राघव रामचन्द्र, कोदण्डशरौ धनुर्बाणौ विहाय त्यक्त्वा
पाणौ हस्ते मणिभिः चाहं वेणुम्, निजमात्मीयम् । ‘निजमात्मीय-
नित्ययोः’ इत्यमरः । तच्च तत् उत्तमाङ्गं शिरः तस्मिन् मयूरबर्हं च
मुहूर्तं क्षणमात्रं गृहाण धारय । तदनन्तरं नमस्करोमीति शेषः ।
‘सीतापते त्वां प्रणमामि पश्चात्’ इति समीचीनः पाठः । शेषादाना-
भावात् ॥ ९२ ॥

अयं क्षीराम्बोधेः पतिरिति गवां पालक इति

श्रितोऽस्माभिः क्षीरोपनयनधिया गोपतनयः ।

अनेन प्रत्यूहो व्यरचि सततं येन जननी-

स्तनादप्यस्माकं सकृदपि पयो दुर्लभमभूत् ॥

अयं गोपतनयः कृष्णः क्षीराम्बोधेः क्षीरसमुद्रस्य पतिरिति हेतोः
गवां पशूनां पालक इति हेतोः । ‘इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु’
इति शब्दार्णवे । एतद्विशेषणद्वयेन क्षीराधिक्यं सूच्यते । क्षीरोपनयनं
क्षीरप्राप्तिः तस्य धिया । मम क्षीरं दास्यतीति बुद्ध्या इत्यर्थः । अस्माभिः
धितः आधितः । अनेन कृष्णेन सततं सदा प्रत्यूहः क्षीरप्राप्तेर्विप्रः
व्यरचि कृतः । कर्मणि लुङ् । येन कारणेन अस्माकं जननीस्तनादपि
पयोपानं सकृदपि एकवारमपि दुर्लभं दुःखेनापि प्राप्तुमशक्यमभूत्,

तेन कारणेन प्रत्यूहः कृत इत्यर्थः । कृष्णभक्तस्य मुक्तत्वेन पुनर्जनना-
भावान्मातृस्तन्यपानाप्रसाक्तिरिति भावः ॥ ९३ ॥

ध्यानेन पुरः प्रसन्ने कृष्णे हस्तेन गृहीते सति हस्तं तिरस्कृत्य गतव-
न्तं कृष्णं प्रत्याह—

इस्तमाक्षिप्य यातोऽसि वलात्कृष्ण किमद्भुतम् ।
हृदयाद्यदि निर्यासि पौरुषं गणयामि ते ॥ ९४ ॥

हे कृष्ण, वलात् हस्तमाक्षिप्य तिरस्कृत्य यातोऽसि गतोऽसि । इद-
मद्भुतं किम् आश्चर्यं किम् ? नाश्चर्यमित्यर्थः । हृदयात् निर्यासि निर्ग-
च्छसि यदि तदा ते तव पौरुषं पुंस्त्वं गणयामि संख्याविषयं करोमि ।
मम हृदयं सदा त्वां विहाय न प्रवर्तते । अतोऽन्यत्र गन्तुं न शक्यते
त्वयेति भावः ॥ ९४ ॥

तमसि रविरिवोद्यन्मज्जतामम्बुराशौ
पुत्र इव तृपितानां स्वादुवर्षाव मेघः ।
निधिरिव निधनानां दीर्घतीव्रामयानां
भिषगिव कुशलं नो दातुमायाति शौरिः ॥

तमसि अन्धकारे मज्जतां स्थितानाम् उद्यन् आविर्भवन् रविरिव
मूर्य इव अम्बुराशौ समुद्रे जलाशये मज्जतां पुत्र इव उडुप इव ।
मज्जनस्यादृश्या योजना । तृपितानां विपासूनां स्वादुवर्षा समीचीनवर्षा
मेघे इव, निधनानां दरिद्राणां निधिरिव निक्षेप इव, दीर्घः बहुकालव्यापी
तीव्रः कार्येण पीडाकरः आमयः व्याधिः येषां तेषां भिषगिव वैद्य इव नः
अस्माकं कुशलं क्षेमं दातुं शौरिः श्रीकृष्णः आयातु आगच्छतु ॥ ९५ ॥

कोदण्डं मयुगं सुगन्धि विशिखं चक्राञ्जपाशङ्कुशं
 हैमो वेणुलतां करैश्च दधतं सिन्दूरपुञ्जारुणम् ।
 कंदर्पाधिकसुन्दरं स्मितमुखं गोपाङ्गनावेष्टितं
 गोपालं मदनाधिपं तमधजं त्रैलोक्यरक्षामणिम् ॥

मयुगं 'रचिमत्' । ऐक्ष्वमित्यर्थः । कोदण्डं चापम्, शोभनो
 गन्धोऽस्य सुगन्धि । 'गन्धस्येत्--' इत्यादिना गन्धशब्दस्य इदादेशः ।
 पुष्पमित्यर्थः । तदेव विशिखं पाणम्, चक्रं मुदर्शने च भव्यः शङ्खश्च
 पाशश्च अङ्कुशश्च तत्तथोक्तम् । सेनाश्रयादेकवज्रावः । हेमः इमं हैमो ताम् ।
 सुवर्णमयीमित्यर्थः । 'अनुदात्तादेध' इत्यनन्तत्वेन अणन्तत्वाभावात्
 प्रकृतिभावः । 'टिड्ढाणसु--' इत्यादिना ङीप् । वेणुर्लतेव ।
 सुवर्णमयवेणुं चेत्यर्थः । अत्रत्यचकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च पद्म-
 गदे अपि समुचिनोति । करैर्हस्तैः दधतं गृह्णन्तम् । 'नाभ्यस्ताच्छत्रुः'
 इति न नुम् । सिन्दूरो रक्तवर्णद्रव्यविशेषः तस्य पुञ्जवत् समूहवत् अरुणं
 रक्तवर्णम्, कंदर्पान्मन्मथात् अत्रिकसुन्दरं अतिशौन्दर्ययुक्तम् । अनेन
 सकलभूषणमूपितत्वं पीताम्बरत्वं चोक्तम् । स्मितं मुखं यस्य तम्,
 गोपाङ्गनाभिः वेष्टितं तं प्रसिद्धं गोपालम् । 'इदमुपलक्षणम्' । लक्ष्म्या
 आलङ्कितं सुरदानवनागकन्याभिरप्यावृतमिति बोध्यम् । त्रिलोका एव
 त्रैलोक्यम् । स्वार्थे ण्यत् । तस्य रक्षा रक्षणं तस्यां मणिम् । अतिशयेन
 रक्षकमित्यर्थः । मदनाधिपम् । सुन्दरजनप्रेममित्यर्थः । तं गोपालकृष्णम्
 अभजम् सेवामकरवम् । 'भज सेवामाम्' इत्याङ्ङ् । उत्तमैकवचनम् ।
 धर्मगोपालकृष्णत्रैलोक्यमोहनमन्त्रस्य ध्यानमेतत् । तदुक्तं सनत्कुमारखं-
 दितायाम्—'दुग्धाब्धिमध्यगमणिद्वीपदेदीप्यकानने । मण्डपे यं दिव्य-
 तरोर्मणिपीठे गह्वरमतः ॥ आसीनमरविन्दाक्षमरुणं रुचिराकृतिम् । अरु-

पालेरुच्याज्यमापीतवसनोज्ज्वलम् ॥ किरिटकुण्डलमणिप्रैवेयातदहारि-
णम् । श्रीवरसकौस्तुभधरं काशीकङ्कणमुद्रितम् ॥ इधुषापं पद्मगते चाद-
दानं कराम्बुजैः । रमया रमणीयाभ्यां स्मरविह्वलगात्रया ॥ आश्लिष्ट-
मिधुचापाभ्यां बाहुनाश्लिष्टयेष्टया । सुरदानवगन्धर्वनागकन्यागणैर्दृतम् ॥
वरवेपाम्बरालेपभूपणैः स्मरविह्वलैः । नानोपायनसंयुक्तैर्नानालेपसगु-
ज्ज्वलैः । एवं ध्यात्वा मन्त्रलक्षं मन्त्रद्वितयमभ्यसेत् ॥ इति ॥ ९६ ॥

दशाक्षरीमन्त्रराजाभ्यां मन्त्रिणो वैकल्पिकार्धरात्रपूजाविषयं कृष्ण-
माह—

सायंकाले वनान्ते कुसुमितप्रपये सैकते चन्द्रिकायां ।
त्रैलोक्याकर्षणाङ्गं सुरनरगणिकामोहनापाङ्गमूर्तिम् ।
सेव्यं शृङ्गारभावैर्नवरसभरितैर्गोपकन्यासहस्रै-
र्वन्देऽहं रासकेलीरतिमतिमुभयं वश्यगोपालकृष्णम् ॥

कुसुमान्यस्य घन्तीति कुसुमितः स चासौ समयश्च । वसन्तकाल-
इत्यर्थः । तस्मिन् वनान्ते वनमध्ये सायंकाले राक्षी चन्द्रिकायां सत्याम्,
संस्ते पुलिने त्रयाणां लोकानां समाहारद्विलोकी सैव त्रैलोक्यम् । स्वायं
प्यन् । तदाकृष्यते यैराकर्षणानि । करणे ह्युट् । 'तादृशान्यङ्गानि यस्य
तम्, सुराश्च नराश्च तेषां गणिका चारवनिताः तासां मोहनी-मोहसंपा-
दिका अपाङ्गमूर्तिः कटाक्षविशेषः यस्य तम्, नवरसानां नवत्वसंख्याक-
रसानाम् । शृङ्गारादीनामित्यर्थः । यद्वा क्षणे क्षणे नूतनरसानां भरः अ-
तिशयः येषां संजातः तैः गोपकन्यासहस्रैः शृङ्गारभावैः शृङ्गारवेषाभिः
मेज्यं मजनीयम्, रासकेली रससंबन्धी विलासः तस्यां रतमावृत्तम्,
अतिमुभयमतिमुन्दरम्, वश्य इष्यमाणः । सर्वजनकामनाविषय इत्यर्थः ।

नीलग्रीवाग्रयपिञ्छाकलनसुविलसत्कुन्तलं भानुमन्तं
देवं पीताम्बराढ्यं यज यज दिनशस्त्रं रमायै मुकुन्दम् ॥

देवैरिन्द्रादिभिः वन्द्यं नमस्कार्यं स्तवनीयं वा, विकसितकुरुविन्दानां
देदीप्यमानपद्मरागणामाभेवाभा यस्य तम्, इन्दीवरे उत्पले इव अक्षि-
णी यस्य तम् । ‘बहुग्रीहौ सकक्ष्णोः’ इति पक् । गोपीनां गवां च
वृन्दैः समूहैः वीतमावृतम्, जिता रिपुनिवहाः शत्रुसमूहा येन तम्,
कुन्दानि च मन्दाराणि च तानौव हासो यस्य तम्, नीलग्रीवाणां
मथूराणाम् अभ्यपिञ्छस्य श्रेष्ठकलापस्य आकलनं प्रधानं तेन सुवि-
लसन्तः अतिशयेन प्रकाशमानाः कुन्तलाधिकुरा यस्य तम्, भानु-
मन्तं नूपुरादिसकलभूषणैरुज्ज्वलाङ्गम्, पीताम्बरेणाढ्यम्, देवं प्रका-
शमानं धनिकं वा । पीताम्बरावेष्टितमित्यर्थः । मुकुन्दं श्रीकृष्णं
दिने दिने दिनशः । ‘संहयैकवचनाच्च वीष्णायाम्’ इति । सप्त-
म्येकवचनान्तदिनशब्दाद्गीष्वायां शस् । प्रतिदिनमित्यर्थः । मध्याह्ने
मध्याह्नकाले रमायै संपर्यै यज यज पूजय । संभ्रमेण द्विशक्तिः ।
हे साधकेति शेषः । तदुक्तं क्रमदीपिकायाम्—‘मध्यदिने च प्रविधान-
विशिष्टरूपं वन्द्यं सुरर्षियतिखेचरमुख्यवृन्दैः । गोगोपगोपवानितानिकरैः
परीतं सान्द्राम्बुदच्छविसुजातमनोहराङ्गम् ॥ मायूरपिञ्छपरिकल्पितवत्स-
रम्यधम्मिल्लमुल्लसितशीलितमम्बुजाक्षम् । पूर्णेन्दुबिम्बवदनं मणिकुण्डल-
धीगण्डं सुनासमतिमुन्दरमन्दहासम् ॥ पीताम्बरं रुचिरनूपुरहारकायि-
केयूरकोर्मिकटकादिभिरुज्ज्वलाङ्गम् । दिव्यानुलेपितापिशङ्कितमंसराज-
दम्लानाचित्रवनमालमनःशरीरम् ॥ वेणुं क्षणन्तमथ वामकरे दधानं
सज्यतरे पशुपयष्टिमुदारवेणुम् । दक्षे मणिप्रवरमीप्सितदानदर्शं ध्यात्वा
समर्पयतु नन्दजामिन्दिराप्त्यै ॥ १९ ॥

दशाक्षरीमन्त्रराजाभ्यां मन्त्रिणः सायंकालपूजाविषयं कृष्णमाह—

चक्रान्तध्वस्तवैरिव्रजमजितमपास्तावनीभारमाद्यै-

रावीवं नारदाद्यैर्मुनिभिरभिनुतं तत्त्वनिर्णीतिहेतोः ।

मन्त्री तं निर्मलाङ्गं निरुपमरुचिरं चिन्तयेन्नीलभासं

सायं विश्वोदयस्थित्यपहरणपदं मुक्तिदं वासुदेवम् ॥

मन्त्री गोपालमन्त्रजपशीलः सायं सायंकाले चक्रान्तेन मुदर्शना-
प्रेण ध्वस्ताः छिन्नाः वैरिव्रजाः शत्रुसमूहाः येन तम् । ‘व्रजा गोष्ठाध्व-
निवहाः’ इत्यमरः । अत एव अजित जेतुमशक्यम्, अपास्तः उत्सा-
रितः अवनीभारः भूभारो येन तम्, आद्यैः ब्रह्मादिभिः आवीतमावृ-
तम्, नारदाद्यैर्मुनिभिः तत्त्वनिर्णीतिहेतोः तत्त्वनिर्णयार्थम् । केचि-
ज्जीवब्रह्मणोर्भेदः पारमार्थिक इति केचिदौपाधिक इति वदन्ति किं वा
तत्त्वमिति तत्त्वनिर्णयार्थमित्यर्थः । अभिनुतं स्तूयमानम्, निर्मलानि
परिशुद्धान्यङ्गानि यस्य तम्, निरुपमरुचिर युवानम्, नीलभासं नील-
वर्णम्, विश्वस्य जगतः उदयस्थित्यपहरणपदम् उत्पत्तिस्थितिलयकारणम् ।
पदशब्देनाभिन्ननिमित्तोपादानकारणमिति सूच्यते । मुक्तिं ददातीति
मुक्तिदः तम् । ‘आतोनुपसर्गं कः’ इति कः । वसुदेवस्यापत्यं पुमान्वा-
सुदेवः तम् । श्रीकृष्णमित्यर्थः । चिन्तयेत् पूजयित्वा ध्यायेदित्यर्थः ।
तदुक्तं कमदीपिकायाम्— ‘तृतीयकालपूजायामस्ति कालविकल्पिका ।
सायाह्ने निशि वेत्यत्र वदन्त्येके विपश्चितः ॥ दशाक्षरेण चेद्रात्रौ साया-
ह्नेऽष्टादशार्णतः । उभयोदयभयेनैव कुर्यादित्यपरे जगुः ॥ सायाह्ने
दारवत्यां तु विचित्रोद्यानसोभिते । हंससारससंकीर्णैः कमलाकरस्ता-
लिभिः ॥ सरोभिरमलाम्भोभिः परीते भवनोत्तमे । उद्यत्प्रद्योतनोद्भूतस-

श्रुतौ मणिमण्डपे ॥ मृद्धास्तरे समासीनं हेमाम्भोजासने हरिम् । नार-
दाद्यैः परिवृतमात्मतत्त्वविनिर्णये ॥ तेभ्यो मुनिभ्यः सद्धाम दिशन्तं
परमाक्षरम् । इन्दोवरानिभं सौम्यं पद्मपत्तायतेक्षणम् । चारुप्रसन्नवदनं
स्फुरन्मकरकुण्डलम् । श्रीवत्सवधुःसंभ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ॥
काश्मीरकपिशोरस्कं पीतकौशेयवाससम् । हारकेयूरमकररशनाख्यैः प-
रिभूतम् ॥ हृतविश्वंभरामूरिभारं मुदितमानसम् । शङ्खचक्रगदापञ्चरा-
जद्वज्रचतुष्टयम् ॥ एवं ध्यात्वा र्वेयेन्मन्त्री, स्वादूत्रैः प्रथमावृत्तिः ॥
इत्यादि ॥ १०० ॥

त्रैलोक्यसंमोहनमन्त्रद्वयस्य ध्यानाविशेषमाह—

कोदण्डमैक्षवमखण्डमिषुं च पौष्पं

चक्राब्जपाशसृणिकाञ्चनवंशनालम् ।

विभ्राणमष्टविधबाहुभिरर्कवर्णं

ध्यायेद्धरिं मदनगोपविक्रासवेषम् । १०१ ॥

इक्षुसंवन्धि, ऐक्षवम्, अखण्डं हृदं कोदण्डं चापम्, पुष्पसंवन्धि-
नमिषुं बाणं, च, चक्रं, सुदर्शनम् अब्जः शङ्खः पाशो रज्जुः सृणिरक्षुः
काञ्चनवंशनालं स्वर्णवेणुं, च । 'एवौ दून्दो विभायैकवद्वपति' इत्येक-
वद्भावः । अष्टविधबाहुभिः । अष्टाभिर्बाहुभिरित्यर्थः । विभ्राणं दधतम् ।
मित्वा द्विविधाभेदे आत्मनेपदम् । अर्कवर्णं सूर्यवर्णम्, मदनगोपस्य
विलासविशेषो यस्य तम्, हरिं ध्यायेत् । द्वाभ्यां बाहुभ्यां वेणुः
द्वाभ्यां धनुर्बाणौ द्वाभ्यां शङ्खचक्रे द्वाभ्यां, सृणिपाशौ इत्ययानामुपयोग
इति ध्येयम् ॥ १०१ ॥

या प्रीतिर्विदुरार्पिते मुररिपो कुन्त्यर्पिते यादृशी
 या गोवर्धनमूर्ध्नि या च पृथुके स्तन्ये यशोदार्पिते ।
 भारद्वाजसमर्पिते शबरिकादत्तेऽधरे योषितां
 या प्रीतिर्मुनिपत्निभक्तिरचितेऽप्यत्रापि तां तां कुह ॥
 इति श्रीलीलाशुकविरचिते श्रीकृष्णकर्णामृते
 तृतीय आश्वासः ।

हे मुररिपो हे कृष्ण, विदुरार्पिते । दौत्यार्थमागतवेलायां विदुरार्पित इत्यर्थः । अग्रे या प्रीतिः संतोषः, कुन्त्या पाण्डुपत्न्या अर्पिते समर्पिते यादृशी प्रीतिः, गोवर्धनमूर्ध्नि । गोपालार्पिताग्रे इति शेषः । या प्रीतिः, पृथुके कुचेलापितचिपिटे या प्रीतिः संतोषः, यशोदयार्पिते दत्ते स्तन्ये या प्रीतिः, भारद्वाजसमर्पिते रामवनवासवेलायां प्रयागे भारद्वाजदीयमानफलादावित्यर्थः । या प्रीतिः, शबरिकादत्ते मतङ्गाश्रमे शबरिकया दत्ते कन्दमूलफलादावित्यर्थः । या प्रीतिः, मुनिपत्निभिः भक्त्या रचिते या प्रीतिः । मृन्दावने यक्षपत्नीभिरानीयमानाग्रे इत्यर्थः । अत्र मत्प्रणीत-कर्णामृतप्रस्थेऽपि तां ताम् । संभ्रमेण द्विर्भावः । कुह ॥ १०२ ॥

इति श्रीपद्मावयग्रमाणपारावारपारीणपशुपतिरुमल-
 भद्रपाध्यायपुत्रेण कोदण्डमान्वागर्भशक्तिमुक्ता-
 मणिना पापयद्मसूरिणा विरचितायां
 श्रीकृष्णकर्णामृतव्याख्यायां
 स्वर्णचक्रसमाख्यायां
 तृतीय आश्वासः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अ		अधीरमालोकित	१८
अलण्डनिर्वाणरस	५९	अनन्यताधारण	१५२
अलिलभुवनैक	५५	अनुगतममरीणा०	१६३
अमे दीर्घतरो	९२	अनुग्रहद्विगुण	६६
अमे समप्रयति	३८	अनुचुम्बतामपि	१५७
अङ्कुरितस्फेरदशा	१५९	अन्तर्गृहे	९९
अङ्गनामङ्गनामन्तरे	८८	अपहसितमुधा	१५९
अङ्गुल्यमैरक्षण	७१	अपाङ्गरेखाभि०	८
अञ्चितपिञ्जलाचूडं	११३	अपि जनुपि पराङ्गि०	७३
अतन्वितत्रिजगदपि	१३७	अभिनवनवनीत	६८
अतिभूमिमभूमिमेव	१५५	अमुना किल	७७
अत्यन्तबालम०	७९	अमून्यधन्यानि	२६
अघरविम्बविडाम्बित	७६	अयं धीराम्बोधे०	१८८
अघरे विनिवेश्य	७६	अयि परिचिनु	७४
अधीरविम्बाधर	२३	अयि मुरलि मुकुन्द	७४

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अरण्यानीमार्द्रं	९६	आपाटलाधर	१७१
अरुणाधरामृत	१४४	आपादमाचूडमति	१६२
अर्धानुलापान्मज्ज	१७६	आभ्यां विलोचनाभ्यां	२७
अलसदिलसन्मुख	१६६	आमुक्तमानुष	१३८
अवताराः सन्त्वग्ये	११७	आमुखमर्धनयन	१४
अव्याजमञ्जुल	११	आमूलपल्लवित	१६१
अभ्रान्तस्मितमरुण	२८	आयामेन दशोर्विशाल	१६८
अस्ति स्वस्त्ययन	२	आरूढवेणु	१५२
अस्ति स्वस्त्ययनं	१३५	आर्द्रावलाकति	४२
अस्तोकस्मित	१९	आलोललोचन	२४
अहिमकरकर	३२	ई	
अंशालम्बितवाम	१२७	ईशानदेवचरण	६४
आ		उ	
आकुञ्चितं जानु	१८६	उत्तुङ्गस्तनमण्डलोपरि	१०५
आकुष्ठे वसनाश्ले	१२९	उदारमृदुलस्मित	१४१
आचिन्वानमह०	५३	उपासतामात्मविदः	१००
आज्ञाप्रपाणिकमल	९५	उर्व्यां कोऽपि	१३०
आताम्रायतलोचन	१५०	उल्लसलं वा	१०७
आनन्देन यशोदया	९८	ए	
आनघामणित	३४	एणीशावविलोचन	१८०
आन्दोलिताम	४१	एते लक्ष्मण	१०८

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
एषु प्रवाहेषु	१५३	कालिन्दीपुलिने	१८०
ओ		कालिन्दीपुलिनोदरेषु	१०३
ओष्ठं जिघ्रन्तिश्रुति	१०७	कालिन्दीबहुलप्रवाह	१३३
ओष्ठं मुखे हरे	१०९	किमिदमधरवीथी	४४
क		किमिह शृणुमः	२७
कदा नु कस्यां	४०	किशोरवेणेन	११८
कदा वा कालिन्दी	१७	किंकिणिकिणि	११२
कन्दर्पकण्डूल	१४६	किञ्चिक्कुञ्चित	१०४
कन्दर्पप्रतिमल	१३७	कुसुमशरशरसमर	३४
करकमलदलदलित	३३	कृष्णेनाम्ब गतेन	१०५
कमनीयकेशोर	६	कृष्णे ह्रत्वा सिचय	७३
करारविन्देन	१०१	केकिकेकादृत	८८
करिणामलक्ष्यगति	१३६	केयं कान्तिः केशव	५७
करो शरदुदञ्चित	५२	कोदण्ड मसृणं	१९०
कर्णलम्बितकदम्ब	८६	कोदण्डमैश्वर	१९६
कलकणितकङ्कुर्ण	१४	केलासे नवनीतति	१०३
कलशनवनीतचोरे	११५	कापि वाणाभिराराविणा	८९
कस्तूरीतिलकं	१३२	ख	
कस्तवं बाल बलानुजः	११५	खेलतां मनासि	१७९
कामं सन्तु सहस्रशः	५९	ग	
कारुण्यकर्तुरकटाक्ष	१७	गलद्ग्रीला लोला	६०

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
गायन्ति क्षणदावसानसमये	१२६	ज	
गुरु मृदुपदे	१७३	जगत्त्रयैकान्त	१४८
गोधूलिधूसरितकोमल-		जगदादरणीयजारभावं	७८
कुन्तलाग्रं	८३	जननान्तरेऽपि	१५६
गोधूलिधूसरितकोमल-		जय जय जय देव	६३
गोपवेपं	९३	जयति गुह्यिस्त्रीन्द्र	१६५
गोपालाजिरकर्दमे	११६	जाग्रहि जाग्रहि	१७१
गोपीनामभिमत	१७९	जानुम्यामभिभावन्तं	१८७
घ		जिहानं जिहानं नु	१७३
घोषप्रघोषशमनाय	८१	जीयादसौ शिखि०	१६८
घोषयोषिद०	१४२	त	
घ		तत्कैशोरं तच्च	३५
चक्रान्तध्वस्त	१९५	तत्त्वन्मुखं	५८
चरणयोररुणं	१७२	तदिदमुपनतं	४५
चातुर्यैकनिधान	३	तदेतदाताम्र	५२
चापस्यसीम	४६	तमसि रविरिवोद्यन्म०	१८९
चारुचन्द्रावली	९०	तमुच्छसितयौवनं	५४
चारुचामीकराभास	९१	तरुणारुणकरुणा	१३
चिकुरं बहुलं	३९	तुभ्यं निर्भयहर्ष	६३
चित्रं तदेतच्च	५५	तृष्णातुरे चेतसि	१४०
चिन्तामणिर्जयति	१	तेजसेऽस्तु नमो	४७

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
ते ते भावाः	१३९	निधिं लावण्यानां	९४
त्रिभुवनसरसाम्यां	५०	निबद्धमुग्धाञ्जलि	२०
त्वच्चौशवं	२१	निर्वासनं हन्त	१७८
त्वयि प्रसन्ने	१२६	निर्गर्गसरसाभरं	१५४
द		नृत्यन्तमत्यन्तविलोकनीयं	१०७
दधिमथननिनादे	१८३	प	
दिष्ट्या वृन्दावन०	१६४	परमिममुपदेश०	८४
दूराद्विलोकयति	४९	परामृग्य दूरे	३०
देवकीतनयपूजनपूतः	८५	परिपालय नः	३९
देवन्या जठराकरे	१२४	पर्याकुलेन	१४६
देवः पायात्ययसि	६९	पर्याचितामृतरसानि	२१
ध		पल्लवारुणपाणि	७
धन्यानां	६५	पाणौ वेणुः	१५१
धेनुपालदयिता	४८	पादौ पादविनिर्जित	३६
न		पारिजातं समुद्धृत्य	९२
नखनियमितकण्डू०	९५	पिच्छावतंस	२०
नमस्तस्मै यशोदाया	११७	पीठे पीठनिपण्ण	१२४
नयनाभ्रुजं भजत	१७७	पुनः प्रसन्नेन	२२
नाद्यापि पश्यति	५६	पुष्पानमेतत्	५१
निखिलभुवनलक्ष्मी	९	प्रकृतिरवद्ध	१५८
निखिलनिगममौलि	१४०	प्रणयपरिणताभ्यां	१०

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
प्रह्लादभागधेयं	११४	म	
प्रातः स्मरामि	१८४	मणिनूपुरवाचालं	१२
प्रेमदं च मे	६१	मदमयमदमय	१२१
फ		मदाशिलण्डि	७
फुल्लहलकवतंस	१८४	मधुरधरस्मित	५
फुल्लेन्दीवरकान्त	१८२	मधुरमधरभिम्बे	४०
व		मधुरमन्दशुचि	१६५
बहोत्तंसविलासि	४	मधुरिमभरिते	१४९
बह्वै नाम विभूषणं	३७	मधुरैकरसं	१४५
बहुलचिकुरभारं	२९	मधुरं मधुरं	५५
बहुलजलदच्छाया	२९	मध्येगोकुलमण्डलं	११८
बालं नीलाम्बुदामं	१९२	मनसि मम संनिधत्तां	१७६
बालाय नीलवपुषे	१११	मन्दं मन्दं मधुर	७१
बालिकातालिका	९१	मन्दारमूले	१८७
बालोऽपि शैलेन्द्ररणाप	११०	मम चेतसि स्फुरतु	१२
बालोऽयमालोल	४३	मयि प्रयाणाभिमुखे	१५५
सुन्दावनदुमलतेषु	८०	मयि प्रसादं	१९
भ		मल्लिः शैलेन्द्रकल्पः	१२८
भक्तिस्त्वयि	६२	मातः किं यदुनाथ	१०२
भावेन मुग्धचपलेन	२२	मातर्नातः परमनुचितं	७०
भासता भवभयैक	८५	माधुर्यवारिधि	११

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
माधुर्यादपि मधुरं	४१	यद्वेणुध्रेणि	१२३
माधुर्येण द्विगुणशिशिरं	४६	यस्मिन्मृत्यति	१४३
माधुर्येण विजृम्भन्तां	६१	यानि त्वच्चरितामृतानि	६२
मा यात पन्थाः	८७	या प्रीतिर्विदुरार्पिते	१९७
मार मारम	१८६	यां हृष्टा यमुनां	६९
मारः स्वयं तु	४२	यावन्न मे नरदशा	२४
मालावर्धमनोज्ञ	१७२	यावन्न मे निलिल	२३
मुकुलायमान	६	यासां गोपाज्जनानां	१२६
मुक्षारविन्दे	१५०	र	
मुग्धं क्षिग्धं	९७	रत्नस्थले जानुचरः	९९
मुनिभेणीवन्द्यं	१५६	रक्षन्तु त्वामसित	१८३
मुरलिननदलोलं	११९	रक्षन्तु नः	१७६
मुरारिणा	१२२	रागान्धगोपी	१७५
मुमुग्धपङ्क	१६०	राधाकेलिकटाक्ष	१६६
मुमुक्छन्नुपुर	४८	राधा युनात्	८२
मौलिमालालस०	९०	राधाराधितविभ्रम	१३६
मोलो मायूरवर्ध	१२२	रामो नाम बभूव	१०९
य		ल	
सुहृदीजिमदे	१२५	लमं मुहुर्मनसि	३२
सुहृदीवन्दनेन्दु	१८१	लसद्दहापीडं	१७४
यद्रामरुध्रपरिपूर्ति	८३	लक्ष्मीकलसं	१२१

